

Арістотель

«Політика»

Переклав з давньогрецької

Олександр Кислюк

Зміст

<i>Передмова</i>	3
Книга перша.....	12
Книга друга.....	26
Книга третя	47
Книга четверта.....	69
Книга п'ята	89
Книга шоста.....	113
Книга сьома	123
Книга восьма.....	145
<i>Примітки</i>	154

ПЕРЕДМОВА

Арістотель народився 384 р. до н. е. у грецькій колонії Стагірі на північно-західному узбережжі Егейського моря. Навколишні землі населяли іллірійські та фракійські племена. Саме місто Стагір, відділене від Еллади, та інші, сусідні з ним поліси невдовзі потрапили у політичну залежність до Македонської імперії. Батько Арістотеля Нікомах був лікарем і служив у македонського царя Амінти III. Своє дитинство Арістотель провів при царському дворі, товаришуючи зі своїм однолітком, сином Амінти Філіпом — майбутнім македонським царем Філіпом II. У 369 році 15-річний Арістотель залишився без батьків. На той час він уже набув певних знань з медицини та лікарської практики, оскільки був своєму батькові за помічника. Опікун Арістотеля Проксен дозволив йому покинути рідний дім і вирушити до Афін здобувати освіти, бо ж відомо, що Афіни на той час були центром культурного життя Еллади.

Прибувши до Афін у 367/6 р., Арістотель вступив до знаменитої Академії Платона і пов'язав з нею своє життя на наступні 20 років — спочатку як учень, а потім як учитель. Платонові тоді було вже 60 років, і він перебував на вершині своєї слави. Відомо, що старий філософ дуже високо цінував Арістотеля. Останній, своєю чергою, відповідав взаємністю.

Невдовзі, у 355 році, становище Арістотеля в Афінах певною мірою зміцнілося у зв'язку з приходом до влади промакедонської партії. Однак, не маючи політичних та громадянських прав, Арістотель вирішив покинути Афіни. До цього вчинку його спонукало ще й те, що він не хотів залишатися в Академії під керівництвом Спевсіпа — Платонового небожа, котрий став схолархом не завдяки своїм здібностям, а тільки тому, що до нього, як спадкоємця Платона, перейшло все майно Академії.

Відтак Арістотель вирушив у мандри і знайшов собі притулок у малоазійському місті Асосі, що в Троаді. Тамтешнім правителем зі згоди персів, котрим належала тоді вся Мала Азія, був тиран Гермій. Маючи певний стосунок до школи Платона, Гермій звернувся туди по допомогу в справі законодавства. У відповідь Платон порадив йому скористатися знаннями «академіків» Ераста і Кориска. Саме до них згодом і приєднався Арістотель. Маючи вже на той час переконання, що доброму правителеві зовсім не обов'язково бути філософом, Арістотель звільнив Гермія від вивчення геометрії, до чого спонукали того Ераст і Кориск: вони вважали, що ідеальний правитель має бути царем-філософом.

В Асосі Арістотель провів три роки (348/7 — 345/4). Тут остаточно визначився його світогляд. Тут він одружився з Гермієвою небогою Піфіадою, котра стала матір'ю його доньки Піфіади-молодшої. Протягом наступних трьох років Арістотель живе у Мітілені на острові Лесбос, розташованому неподалік від Асоса.

В 343/2 р. філософ прибуває до нової столиці Македонії — Пелли. Його запросив сюди Філіп II, аби доручити Арістотелеві виховання свого тринадцятирічного сина Александра. Очевидно, старе знайомство з Арістотелем і слава останнього як /6/ філософа вплинули на вибір Філіпа. Важко, однак, сказати, в чому полягала методика виховання Арістотеля і

наскільки йому вдалося виплекати у майбутньому «завойовникові світу» шляхетність, — адже ми знаємо, що Александр Македонський відзначався не тільки сміливістю, але й безрозсудністю, запальною вдачею, упертістю, жорстокістю та неабияким честолюбством. Звичайно, Арістотель не прагнув виліпити з Александра філософа, не діймав його геометрією, а виховував насамперед через поезію, особливо Гомерову «Іліаду». Саме Ахіл і був ідеалом його вихованця. Зрештою, виховання скінчилося, коли Александр у шістнадцятирічному віці став співправителем свого батька.

Тож Арістотель повертається на батьківщину, до рідного міста Стагіра. До речі, у 349 році, воюючи проти Афін, Філіп зруйнував місто, але згодом сам звелів відбудувати його з почуття вдячності до Арістотеля за виховання сина. У Стагірі Арістотель провів три роки (339 — 336). В цей період (338) відбувається битва під Херонеєю /Беотія/, в якій грецьке військо зазнало поразки від Філіпа II, внаслідок чого грецькі поліси втратили самостійність.

Опинившись у 335 році знову в Афінах, п'ятдесятирічний Арістотель, скориставшись підтримкою македонців, зокрема намісника Антипатра, засновує власну філософську школу. Щоправда, сам заклад містився за межами міста, в Лікеї. На території школи були гай і сад з критими галереями для прогулянок. Школа дістала назву «Перипатетичної», а учнів Арістотеля стали називати «перипатетиками», бо, подекуди, Арістотель зазвичай проводив заняття надворі, прогулюючись разом з учнями («перипатео» у перекладі з давньогрецької означає «прогулюватися»).

У Лікеї Арістотель викладав понад дванадцять років. Саме цей другий азійський період збігається з періодом походів Александра Македонського, його переможних просувань у глиб Азії, у зв'язку з чим Арістотель намагався розтлумачити молодому завойовникові принципову різницю між греками й негреками. Згодом стосунки між колишнім вихователем та вихованцем дещо зіпсувалися через Арістотелевого небожа Калісфена — Александрового історіографа, котрий відмовився складати пошану молодому монархові як напівбогові, до того ж на східний манір.

Нагла смерть Александра Македонського у Вавилоні 323 року викликала антимакедонське повстання в Афінах, відтак прихильники промакедонської партії зазнали гонінь. Не уник спільної долі й Арістотель. Його звинуватили у блюзнірстві, святотатстві. Можливо, приводом до цього став вірш Арістотеля, присвячений страченому персами Гермієві. Його витлумачили як пеан — тобто гімн на честь бога, що не личило смертному, а тому вважалось блюзнірством. Арістотель, не чекаючи суду, передає керування Лікеєм Теофрастові, а сам покидає місто, аби застерегти афінян від повторного злочину проти філософії (першим злочином мислитель вважав страту Сократа в 339 р.). Арістотель перебирається в Халкіді (о. Евбея), а через два місяці помирає від шлункової хвороби, яка дошкуляла йому протягом цілого життя. Це сталося 322 р. до н.е.

Арістотель залишив багатющу філософську спадщину. Стародавні каталоги його праць містили назви кількох сотень книг. До нас дійшла лише незначна частина їх.

Арістотелеві твори поділяються на три групи: 1) діалоги; 2) колективні роботи його школи; 3) трактати. Доля кожної з трьох груп творів була різною. Всі діалоги та інші ранні праці Арістотеля пропали. Про їхній зміст ми дізнаємося з деяких уривків, що наводяться в працях пізніших античних авторів (Ямвліха, Александра Афродисійського та інших). Загинули всі колективні праці, в тому числі й описи державних устроїв, за винятком «Афінської події». Стосовно третьої групи творів, то здебільшого вони збереглися, щоправда, у дуже спотвореному вигляді. Як стверджують Страбон і Плутарх, /7/ ці трактати Арістотеля, спочатку відредаговані Евдемом Родоським та сином Арістотеля Нікомахом, були заповідані Теофрастом синові згаданого вище «академіка» Кориска — «перипатетикові» Нелею.

Арістотелеві трактати можна розділити на вісім підгруп: 1) логічні («Перша аналітика», «Друга аналітика», «Спростування софізмів», «Категорії», «Про тлумачення»). Всі ці твори згодом були об'єднані під загальною назвою «Органон»; 2) власне філософські («Метафізика»); 3) фізичні («Фізика», «Про небо», «Про виникнення та знищення», «Метеорологіка»); 4) біологічні («Історія тварин», «Про частини тварин», «Про рух тварин», «Про походження тварин»); 5) психологічні («Про душу» і вісім робіт, об'єднаних згодом під загальною назвою «Parva naturalia»); 6) етичні («Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика»); 7) політико-економічні («Політика», «Економіка»); 8) митецькі («Поетика», «Риторика»).

Питання політики Арістотель неодноразово зачіпає ще у своїй «Етиці». І це не дивно, — адже політика, за Арістотелем, повинна відігравати насамперед морально-виховну роль. Тож власні політичні погляди він викладає в «Політиці» та близькій до неї за змістом «Етиці». Обидві роботи становлять немовби одне ціле, хіба що в «Політиці» Арістотель глибше розвиває думки про чесноти і розглядає моральні завдання політики й держави.

Арістотелева «Політика» складається з восьми книг і ділиться на три частини: перша частина охоплює перші три книги, друга — третю, четверту і п'яту і, нарешті, третя — останні дві — сьому й восьму.

Перша книга — це немовби вступна частина, де розглядаються складники держави — люди та предмети. У цій книзі розвивається також теорія про природне рабство, поширена в усьому античному світі, та наука про власність і багатство.

У другій книзі розгляд торкається різних державних устроїв, як тих, що мали застосування в дійсності, так і лише окреслених (ще до Арістотеля), і ведеться пошук найкращого устрою для людської спільноти.

У третій книзі з'являється головна тема — Арістотель висловлює думку, що можливі тільки три види державного устрою. Один з них — коли влада належить лише одній особі, — монархічний, потім той, при якому вона належить небагатьом, — аристократичний, і нарешті, вид, коли влада належить усім, — демократичний. Хоч Арістотель і пише, що мова йтиме про три політичні системи, однак обмежується розглядом лише перших двох. І на цьому завершує третю книгу.

Четверта книга починається з розгляду політичної науки, середнього стану громадян, політичних хитрощів і військових походів. Далі йдеться про три похідні види політичного устрою, котрі вважаються відхиленням від трьох перших і основних типів: тиранія — від монархії, олігархія — від аристократії, демагогія — від демократії. Після цього розвивається нова тема — розподіл владних повноважень, тобто поділ на законодавчу, виконавчу й судову владу,

У п'ятій книзі Арістотель досліджує питання про перевороти та Сократове накреслення державного устрою, як його викладає Платон. У цій частині філософ веде мову і про тирана.

У шостій книзі він знову повертається до олігархії та демократії, з'ясовуючи систему врядування у цих політичних устроях.

У сьомій книзі описується досконалий вид державного устрою, а на закінчення Арістотель розглядає питання про племена та виховання дітей. /8/

І нарешті, у восьмій книзі мовиться про засади, на основі яких необхідно провадити суспільне й приватне виховання.

З цього тезисного огляду змісту кожної з восьми книг «Політики» випливає, що жодна з них не ув'язується ані з попередньою, ані з наступною.

Таким чином, тема, порушена у третій книзі, продовжується не в четвертій, а в сьомій і восьмій, тоді як четверта книга тематично зв'язана з шостою.

Питання про послідовність книг «Політики» залишається й досі не вирішеним, незважаючи на тривалий період найзапекліших суперечок і різних думок про зміну розташування восьми книг. Та в цілому, всупереч пропускам, які сталися чи то від ушкодження рукопису, чи то від недописувань, попри певну нелогічність, чи зайвість, чи неясність самої мови (що, на жаль, часто трапляється), ніхто не заперечить того, що «Політика» — це один з Аристотелевих творів, які чітко засвідчують мудрість, гостроту розуму і правильність висновків Стагірита, котрого небезпідставно вважають батьком наук.

Арістотель поступово підходить до критичного дослідження окреслених ще до нього видів державного устрою. І робить це дослідження не для того, аби заперечити написане до нього чи виявити певну зверхність. Його метою було, з одного боку, зібрати докупи все, варте застосування, що містилося у стародавніх накресленнях і державних устроях, а з іншого боку — наголосити на їхніх недоліках. Тож сама праця ділиться на дві частини — історичну і статичну. У першій аналізується розвиток теорій і видів державного устрою в минулому, у другій — результати цього розвитку на даний час.

Свій розгляд Арістотель починає з утворення першої і важливої спільноти, яка зумовлена природним станом і покликанням людини, а також життєвою метою — продовження роду. Це єдність чоловіка і жінки. Адже всі у природі — люди, тварини й рослини — прагнуть залишити потомство, коли підуть із цього життя.

За цією єдністю йде зв'язок пана і раба. З цих двох зв'язків-спільнот утворилася сім'я, з більшої кількості таких поєднань — селище, колонія родичів, а з багатьох поселень — місто чи держава (у стародавніх слово «поліс» — «місто» означало і те, й друге). Отже, держава (тобто поліс) утворилася для забезпечення добробуту й самодостатнього життя громадян.

Людина, на думку Арістотеля, істота суспільна. Адже природа нічого не робить даремно; на відміну від тварин, людині вона дарувала членороздільну мову, завдяки чому можна розрізняти корисне й шкідливе, а відтак справедливе й несправедливе.

З-поміж занять, що їх первісна людина засвоїла для свого існування, було мисливство, полювання на звірів, птахів і рибальство. Але пізніше полюванням стала й ловитва людей з метою перетворити їх на рабів. Арістотель не виступає проти цього виду полювання, бо припускає існування рабів від природи, а коли вони чинять опір і не хочуть терпіти ярмо, він виправдовує насильство щодо них.

І стосовно ремісника в Арістотеля простежується думка про допустимість обмеженого рабства, особливо що стосується обтяжливих робіт, мета яких — матеріальна вигода; справжнє суспільство ставилося до цього з презирством, бо вважалося, що такі заняття відбирають у людини свободу і почуття гідності. Тому Арістотель сприймає це презирство як нормальне явище. Він вважає кращим той устрій, за якого не допускаються на посади всі, хто віддається певним заняттям, оскільки політична чеснотливість, на думку філософа, існує лише у природно вільній людині, котра не має потреби займатися якимось ремеслом з метою придбання необхідних для життя предметів. /9/

Ми вже сказали, що Арістотель застосовує в «Політиці» історичний метод дослідження.

Але ж сам історичний метод, до якого вдався філософ, примушував його бути прибічником певних порядків. Наприклад, існування рабства. Звичайно, слід зауважити, що він не був засліпленим оборонцем цього явища. Навпаки, як на нього, рабство, що спирається на насильство, несправедливе. Так само несправедливе воно й тоді, коли хтось, зазнавши поразки в битві, потрапляє у полон. До того ж він визнає, що є вільні, котрим призначено бути рабами, тоді як, з іншого боку, є багато рабів, котрі гідні свободи. Отож Арістотель, намагаючись з допомогою логічних міркувань пояснити рабство, перетворюється на його апологета. Попри це, він не уникає визнання того, що не тільки вільним, але й рабам притаманні певні чесноти. І він вважає за злочин проти людства і навіть проти Бога, коли хтось запроваджує рабство насильством. Але з огляду на те, що, як вважає Арістотель, «одні не є вільними від природи», корисно таким людям чинити послух і бути рабами. І в цьому випадку він виправдовує війну з метою придбання рабів. І виправдовує рабство, яке виникає ось у такий спосіб. Взагалі не можна пояснити, яким чином філософська думка, висока й духовна, могла виправдовувати одвічно нелюдські засади. Однак не слід забувати, що така засада була найпоширеніша у всьому тодішньому світі, отже, загальна свідомість сприймала рабство як нормальне явище.

Коли ж згадати боротьбу Півдня США у 1863 р. за збереження рабства і заяву їхніх священників усьому християнському світові, що «рабство — сумісне з нашою святою вірою», тоді досить легко пояснити погляди Арістотеля.

Та якщо історичний метод, можливо, й заводить Стагірита кудись убік, все одно ніхто не стане заперечувати, що в більшості випадків він веде його до істини. Отож для точного розуміння полісу як держави він досліджує насамперед політичну спільноту, формою якої є поліс, і стверджує, що об'єднання людей, а ще краще — об'єднання багатьох людей — річ природна, бо людина — політична істота. Та ж людина, котра воліє усамітнення, є або нелюдом, або надлюдиною. Відтак упорядкована законами спільнота — це величезне досягнення людства. А тому людина, яка не спілкується з іншими людьми, не переймається всілякими почуттями від близького спілкування з собі подібними, що й становить сенс людського життя, — така людина залишається недосконалою, покаліченою. Природно для людини — жити в спільноті з подібними до себе. Отже, вона громадянин? Ні, ще не громадянин, навіть у тому випадку, коли й живе у спільноті і є мешканцем міста. Адже і вільний, і раб живуть у спільноті. Арістотель вважає громадянином тільки того, хто має право бути членом судової інституції і брати участь у виборах та бути обраним. Звичайно, все це стосується громадян держави з демократичним устроєм. Питання про громадян держав з іншими видами устрою філософ з'ясовує окремо. Однак, ще важливішим питанням для Арістотеля є ідентифікація держави, тобто: чи змінюється ідентичність держави із зміною того або іншого виду державного устрою, чи, можливо, через повалення політичного режиму? І тут Арістотель не дає чіткої відповіді на запитання. Однак треба розуміти, що ідентичність держави залежить здебільшого від ідентичності певного виду державного устрою. А зміни, пов'язані із станом громадян, не вважаються тут вирішальними. От як, наприклад, тривалі зміни течії не мають значення для річки, — вона все одно залишиться річкою. Таким чином, набуті спостереження привели Стагірита до обґрунтування іншого вчення, а саме: науки про політичне впорядкування. Адже спільнота утворюється не тільки з осіб, але й з речей, без яких існування самих людей неможливе. /10/

Оскільки саме з досліджень про природу людей, як і про умови їхнього існування, виникла певна наука — політика, то, очевидно, мають під собою підстави й міркування про засади цієї науки на основі дослідження того, яким чином добуваються предмети, як вони розподіляються в суспільстві, яка їхня вартість, що таке статки, яким чином вони зосереджуються в руках небагатьох людей і які наслідки цього зосередження.

Всі ці питання й становлять зміст науки політики.

Завдяки своєму історичному методові дослідження Арістотель передав нащадкам багато своєрідних, уточнених і цікавих подробиць про найзначніші види державного устрою в давнину. Для прикладу згадаємо Карфаген — одвічного суперника Рима. Хто ще із стародавніх письменників дає нам стільки відомостей, і то дуже точних, позитивних, щодо системи правління у цій державі, яка свого часу не раз потрясала Рим? Інших даних про державний устрій у Карфагені у нас немає.

Ще і ще раз вдаючись до історичного методу дослідження, Арістотель на підставі політичних подій, які відбувалися аж до його часу, а також спираючись на думки свого вчителя Платона, виводить теорію про три види державного устрою. Платон свого часу окреслив цю теорію, але обмежився здебільшого розглядом людської душі, психології, а не історії. Арістотель, спираючись на власний історичний метод, окреслює свою теорію й виключає можливість існування, крім цих трьох, ще якогось основного виду державного устрою.

Він говорить, що природа речей зумовлює владу або однієї людини, або багатьох, або ж усіх разом. Водночас Арістотель припускає наявність похідних устроїв від трьох основних і дає їм назви, які збереглися й донині. Так, тиранію він вважав відхиленням, і то порочним, від царської влади, олігархію виводив з аристократичного устрою, а демагогію (крайню демократію) — з демократичного. Ці відхилення він пов'язує з первісними видами трьох згаданих устроїв, коли особисті інтереси переважали загальні. Отже, досі Арістотель ішов за Платоном, але в обґрунтуванні цієї теорії він вдається до власного бачення, спираючись на історичні дані та розкриваючи форми, які підтверджують його теорію. Так, Арістотель перераховує всілякі форми царської влади, починаючи від одноосібної і спадкоємної аж до виборної і обмеженої; ці форми тривалий час існували в різні епохи й серед еллінського люду, особливо ж у ті часи, коли Рим мав своїх консулів і диктаторів. Водночас філософ з'ясовує різновиди, хоч і не такі численні, всіх інших видів державного устрою. У цьому докладному переліку різновидів і форм державних устроїв він не оминає увагою і народ, його становище, стани громадян, їхні заняття, умови життя тощо.

Проте в дослідженні про аристократичний устрій історичні дані зараджують мало, оскільки цей вид устрою в дійсності трапляється вкрай рідко. Адже влада найчастіше передається не найкращим, а найвпливовішим або найзаможнішим особам. Тож справжній аристократичний устрій існує хіба що в уяві, теоретичних дослідженнях чи філософських утопіях.

Розглянувши окремі різновиди царської влади і численні її форми та аристократичний устрій як найкращий вид з теоретичного погляду, — адже влада в цьому випадку передається найкращим, — Арістотель намагається поєднати найкращий й найдосконаліший типи державного устрою і цьому питанню присвячує дві книги. Але в теоретичному поєднанні такого державного устрою філософ керується скорше намаганням обмежитися певними чіткими умовами, особливо коли йдеться про володіння територією, її розміри, розташування держави, природні риси її мешканців, необхідні предмети для існування політичної спільноти і про засадничі права громадянина. Але ця /11/ Арістотелева держава, хоч і позбавлена недоліків, не видається прекрасною, а є такою ж нездійсненною і утопічною, як і Платонова.

З особливим бажанням і вправністю Стагірит займався питанням про державні перевороти. Теорія про перевороти є немовби кульмінацією в Арістотелевій «Політиці». Згадаймо: політичну науку він починає з дослідження про спільноту і державу. Потім віддається розглядові усіх видів устрою, які тільки може мати держава. Вершиною ж цього дослідження є з'ясування причин, котрі призводять до загибелі держави, і пошуки тих засобів, які рятують той чи той вид державного устрою. Ось у цих питаннях Арістотель справді не має собі рівних.

Робота Арістотеля саме й полягала у систематичному викладі історичних подій, які, з одного боку, взаємопов'язані між собою, а з іншого — відбувалися окремо і без прямого зв'язку.

Всі причини переворотів Арістотель упорядкував одну за одною, виокремивши найзагальніші з них, і проаналізував деякі причини з неймовірною докладністю. З'ясувавши їх саме в такий спосіб, він доводить, що кожна з причин впливає, відповідно, із засад того чи іншого виду державного устрою.

Зрештою, Арістотель описав причини переворотів не тільки в загальних рисах, але й додав до них значно дрібніші, аби цим самим ствердити свою теорію і підкреслити її значущість при розгляді історичних подій.

Проникливість філософа вражає, і то настільки, що викликає подив навіть у нас. Попри досвід людства, що охоплює понад дві тисячі років після його епохи, коли відбулося стільки різних нових явищ на кожному етапі розвитку людської спільноти, все ж неможливо щось додати до того, що стверджував Арістотель. Жодна з політичних подій, які мали місце за цей час, не виходить за межі, окреслені філософом задовго до цієї історичної епохи.

Слід наголосити, що ще одна важлива теорія цілком належить Арістотелеві, а саме — розподіл інституцій на три види влади: законодавчу, виконавчу й судову. Про кожен з них він веде мову окремо, аби цим засвідчити, наскільки важливо, щоб ці три гілки влади були відокремлені одна від одної і не зосереджувалися в руках однієї особи. На думку Арістотеля, законодавча влада полягає — і це її природа — у загальних зібраннях громадян, скликання яких не становило труднощів у грецьких державах; і головним завданням такого зібрання було прийняття законів, вибори урядовців та нагляд за діяльністю органів влади.

Дослідивши з неабиякою докладністю обов'язки цієї інституції, Арістотель переходить до розгляду судової влади і головним чином веде мову про осіб, котрі обіймають посаду судді, їхні повноваження, судові засідання та ухвалення рішень.

Далі філософ розглядає теорію Філея Халкидонського, зокрема питання про урівняння власності. А потім досліджує, наскільки і якою мірою впровадження нових законів або, скажімо, взагалі новації в законодавстві певної держави можуть бути корисні чи шкідливі для неї. І для з'ясування цього залучає теорію Гіподама з Мілета.

Відтак Арістотель досліджує таке явище, як остракізм, і пов'язує його з розглядом ще одного, немовби спорідненого з ним питання: про місце видатного діяча в державі — людини з рідкісним хистом і особливими чеснотами. Як ставитися до такої особи? Чи урівняти її з усіма іншими, чи прогнати такого діяча за межі держави, чи возвеличити? І тут філософ з особливою виразністю висловлює свою думку: держава повинна засвідчувати великодушність до таких осіб, навіть більше, призначати їх правителями, і то не задля особистої вигоди, а заради користі всієї держави і загального добробуту. Бо /12/ коли влада перебуває в руках шляхетної особи, то для спільноти від цього більше зиску, аніж коли такі діячі будуть позбавлені влади.

Дехто з дослідників намагався розтлумачити цю Арістотелеву думку так, начебто він запобігає перед своїм учнем Александром Македонським. Але таке припущення хибне. Ця думка скорше засвідчує передбачливість і розсудливість філософа. Він вважає, що законодавець чинить несправедливість, коли погрожує видатному діячеві вигнанням, оскільки шляхетність — це досить рідкісний дар, і громадянам слід використовувати його задля власної користі.

Саме цю думку Арістотеля засвоїли різні народи різних епох, що, зрештою, й засвідчує історія людства: вони допускали видатних людей до верховної влади.

Спочатку, однак, Арістотель виступає за панування більшості, щоправда, обмежене засадами держави і незмінними законами, що спираються на розумний порядок речей і моральні устої. Оскільки, на його думку, істина лежить посередині між двома протилежними крайностями, то й справжня міцність держави пов'язана із середнім станом: такі «середні» громадяни — найкращі, бо вони і не настільки бідні, щоб злидні штовхали їх до бунтів, але й не настільки заможні, аби від надмірних статків вдаватися до безглузлого марнославства. Отож найкращим з практичного погляду, на думку Арістотеля, є той устрій, якого воліють і який підтримують саме середні стани, оскільки дуже заможні не хочуть чинити послух, а дуже бідні часто ремствують, а то й бунтують.

Першопричиною переворотів філософ вважає неправильне тлумачення рівності як з боку олігархів, так і з боку прихильників демократії. Він каже: «Бунти виникають не з дріб'язковою метою, але з дріб'язкових причин». І перераховує ці причини, от як особисті заздрощі, страх перед суворим покаранням, усілякі хитрощі, пов'язані з виборами, сімейні чвари, погане урядування, а також суперництво між політичними угрупованнями. В таких бунтах завжди верховодить демагог, що характерно для демократичної держави, або ж улесливець підлабузник — в олігархічній державі. Щодо царської влади, то тут, на думку Арістотеля, перевороти можуть відбуватися через незгоди між членами царської сім'ї, від поганого урядування царського оточення, через намагання встановити деспотичну владу, чи то через суперництво між спадкоємцями влади. Далі Арістотель розглядає засоби, завдяки яким зберігаються засади царської влади. І найпершим чи бодай одним з найважливіших з них, завдяки чому царська влада існує досить довго, він вважає уникнення будь-якої крайності. Для збереження ж тиранії використовують протилежні способи, зокрема викликання постійних підозр у підданих один до одного або затіювання воєн із зовнішніми ворогами, що, як відомо, відвертає увагу народу від внутрішніх незгод і невдоволення.

У «Політиці» часто зустрічаються узагальнення, які створюють враження, ніби Арістотель повторює одне й те саме. Або ж, навпаки, у багатьох випадках викладені думки не переосмислюються і не узагальнюються.

Свої зауваження про види державного устрою, які легко піддаються змінам або ж набули сталості, Арістотель завершує прикладами з історії Спарти, Криту й Карфагена. Саме такий вид державного устрою, що більшою чи меншою мірою був притаманний цим трьом державам, залишався сталим, хоча в окремих випадках і в короткі проміжки часу зазнавав істотних, і то досить неприємних змін. Справляє враження неабияка повага філософа до критського державного устрою та морських сил Криту, а також схвальні судження про державний устрій у Карфагені, який він характеризує певною мірою як новітній і розглядає одразу після спартанського та критського, хоч це й стосується «варварського» люду. Арістотель вважає карфагенський лад подібним до /13/ спартанського, критського і однаковою мірою відносить до нього такі слова, як «добре», «прекрасно», «напрочуд добре впорядкований». Особливо він відзначає засіб, завдяки якому Карфагенська держава тримала народ у спокої, а саме: частину люду періодично відсилали для заснування нових колоній. Оскільки такі акції збагачували людей, то це гасило будь-яке невдоволення народу і було найкращими ліками проти недосконалості державного устрою.

З усього дослідження в Арістотелевій «Політиці» видно його схильність до поміркованого, позбавленого будь-яких крайнощів державного устрою, що спирається на панування середнього класу громадян і спроможний запобігти чи принаймні вгамувати тертя і протиборства. Характеристика бажаного устрою нагадує Спарту, але Спарту миролюбну і впорядковану таким чином, що вона не здатна і не має потреби вести успішні війни.

Далі порушується питання про розташування міста, найважливішим чинником якого Арістотель вважає достаток, високу якість питної води та досконалу систему водопостачання

й каналізації. Зрештою, він воліє бачити міста у зручних місцях, з надійними оборонними мурами, і вважає, що дуже недоречно система будівництва міст на рівнинах і без мурів.

Насамкінець, як було сказано вище, Стагірит звертається до питання про народжуваність дітей та їхнє виховання. Так, на його думку, вік батьків не мусить бути ані надто юним, ані надто похилим, і вікова різниця між батьками й дітьми не повинна бути дуже відчутною. Подружжя має бути здоровим, займатися гімнастикою, однак не переобтяжувати себе цими заняттями. Для вагітних жінок дуже корисно уникати всіляких стресів, поспіху, натомість необхідно добре харчуватися, не розманіжуватися і щодня відвідувати храм. Корисно шляхом впровадження законів підтримувати багатодітність. Народження дітей після певного віку слід припинити, бо у старих батьків діти кволі і тілесно, і психічно.

Малюкам необхідно дозволяти всілякі розваги, ігри, в яких вони наслідують серйозні заняття дорослих. Але слід уберігати їх від різних нікчемних видовищ. Такі обов'язки, на думку Арістотеля, держава має покладати на урядовців-наглядачів. Також треба заборонити дітям слухати всілякі політичні розмови, розглядати сороміцькі зображення, причому заборону на такі речі підкріпити суворим покаранням відповідно до віку порушника. А юнакам не слід дозволяти перебування на комедійних виставах чи на читаннях сатиричних поем.

Щодо виховання дітей Арістотель висловлює думку, що воно має починатися з п'ятирічного віку і відбуватися на основі державної програми, змістом якої є виховування чеснотливості і набуття необхідних знань. Так, до програми початкової освіти слід ввести читання, письмо, арифметику, гімнастику, музику і малювання. Стосовно гімнастики, то Арістотель наголошує на тому, аби заняття з фізичних вправ не завдали шкоди і не заважали тілесному розвитку. Він вважає небезпечним одночасне перевантаження інтелекту і тіла. Останні свої зауваження Арістотель спрямовує на музику, і не тільки як виховний засіб, а й як предмет, що дарує насолоду протягом усього життя.

На цих думках трактат мудрого Стагірита уривається...

Олександр КИСЛЮК

Книга перша

^{1252a} I. 1. Отже, з досвіду видно, що всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують (у своїй діяльності) до певного щастя. До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об'єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об'єднань. Саме воно називається державою або політичним об'єднанням.

2. Помиляються всі, хто вважає однаковими за змістом поняття «правитель держави», «цар», «господар дому», «пан» ¹. Адже вони міркують, ніби ці поняття відрізняються кількістю осіб, а не видом; приміром, господар — той, під чією владою небагато людей; у кого більше — той управитель; а хто має справу з іще більшою кількістю людей — це державець або цар; немовби ніякої відмінності не існує між великою сім'єю і невеликою державою. Вони ж запевняють, нібито державець і цар відрізняються один від одного тільки тим, що цар особисто керує усіма справами, а державець має владу обмежену і певною мірою підкоряється засадам відповідної науки — політики.

3. Однак такі міркування хибні. Це стане зрозуміло, коли розглядати їх у засвоєний нами спосіб: тобто, як і в інших випадках, розчленовуючи ціле на прості складники (аж до найдрібніших частин), ми, розглядаючи, з чого складається держава, побачимо, в чому полягає відмінність між згаданими вище поняттями і чи можливо кожному з них дати наукове тлумачення.

Коли ж дехто хоче розглянути, яким чином утворюються предмети спочатку, — то найкраще починати розгляд так.

4. Перш за все, необхідність змушує сполучатися попарно тих, хто не може існувати одне без одного, — жінку й чоловіка, аби продовжити рід, і це сполучення — не від свідомого рішення, а зумовлюється природним прагненням, що притаманне й решті живих істот та рослин, — залишити після себе подібну істоту.

(Тому для самозбереження і об'єднуються) особа, що за своєю природою владарює, та особа, котра за своєю природою підвладна. Перша завдяки своїм розумовим властивостям здатна передбачати, і тому вона вже з огляду на свою природу є істотою, що владарює і панує; друга, оскільки здатна працювати лише фізично, — /16/ ^{1252b} особа підвладна і раб. Тому і панові, й рабові корисне одне й те саме.

5. Але за природою жінка і раб — дві різні істоти. Адже природа робить зовсім не так, як ковалі, що в жалюгідний спосіб виготовляють «дельфійський ніж» ²; навпаки, у природі кожен предмет має своє певне призначення. Так, усякий інструмент буде найкращим тоді, коли виконуватиме не багато робіт, а тільки одну. Зрештою, у варварів жінка й раб перебувають в однаковому становищі. Причина цього та, що у них немає чинника, призначеного за своєю природою для панування. У них буває тільки одна форма об'єднання — між рабом і рабинєю. Тому поети кажуть: «Над варварами грекам панувати належить» ³; за своєю природою варвар і раб означають одне й те саме.

6. Отже, з перших двох форм об'єднання виходить головна (форма) — сім'я. І мав слушність Гесіод, кажучи: «Найперше дім, і дружина, і бик-землеорач» ⁴; у бідняків бик заміняв домашнього раба. Отже, і об'єднання, що виникло у природний спосіб для задоволення щоденних потреб, є сім'я; про членів такої сім'ї Харонд каже, що вони їдять з одного казана, а Епіменід називає їх їдцями з одного димаря.

7. Об'єднання ж, що складається з більшої кількості сімей і задовольняє не тимчасові потреби, — поселення. Тому найбільшою мірою природно, що поселення можна вважати за колонію сім'ї; дехто й називає членів того самого дому «молочними братами», «синами» і «внуками». Ось чому в грецьких поселеннях спочатку управляли царі (тепер таке ще спостерігається в негрецьких народів). Адже вони утворилися, оскільки визнали над собою царську владу: бо в кожній сім'ї повелося, що царем ставав старший син. І в колоніях-поселеннях дотримувались того ж порядку, в силу кровних зв'язків між їхніми членами. Саме про це й мовить Гомер: «Править кожен дружиною і дітьми» ⁵, — бо вони жили розпорошено, як, зрештою, жили люди в найдавніші часи. І про богів говорять, нібито вони мають царя; бо людьми — почасти нині, а почасти і в найдавніші часи — управляли царі, і як люди уподібнюють зовнішній вигляд до свого, достоту так вони поширили уявлення і на спосіб їхнього життя.

8. Об'єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла повною мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя. Звідси випливає, що всяка держава, як і первинні об'єднання, — природне утворення: вона є їхнім завершенням, тобто завершення — це є природа. Адже ми називаємо природою кожен об'єкт: візьмімо, наприклад, природу людини, коня, сім'ї — той їхній стан, що утворюється при завершенні їхнього розвитку. Більше того: /17/ ^{1253a} досягнення кінцевої мети означає найвище завершення, а самодостатнє існування є і завершенням, і найкращим станом.

9. Звідси видно, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична. А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, — той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд: його і Гомер ⁶ всіляко лає, кажучи: «Без роду, без племені, поза законом, без вогнища», — така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати.

10. Те, що людина є істота політична більшою мірою, ніж бджоли і всякого роду стадні тварини, видно з такого. Природа, як ми твердимо, нічого не робить даремно; тим часом з-поміж усіх живих істот тільки людина має здатність говорити. Адже голос передає смуток і радість, тому він притаманний і решті живих істот (оскільки їхні природні властивості розвинуті до такої міри, аби відчувати радість і смуток та передавати ці відчуття одне одному). Але мова здатна передавати як щось корисне, так і шкідливе, достоту як і те, що справедливе і несправедливе.

11. Ця властивість людей відрізняє їх від інших живих істот: тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. Сукупність усього цього і складає основу сім'ї та держави.

Держава порівняно із сім'єю та кожним з нас є первинною з природи, бо необхідно, аби ціле передувало частині. Коли, скажімо, знищити живу істоту в її цілому, і в неї не буде ніг, не буде рук, то залишиться тільки назва їх, достоту як ми кажемо «кам'яна рука»; бо й рука, відокремлена від тіла, буде сама такою кам'яною рукою. Всякий-бо предмет визначається дією, яку він чинить, та можливістю її здійснити; коли ці можливості втрачені, не можна говорити про предмет як такий: залишиться тільки його позначення.

12. Отже, держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, — той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання. Перший, хто встановив такий порядок, учинив найбільше благо. Людина, котра досягла свого вивершення, — найдосконаліша з-поміж живих істот, і навпаки, людина, що живе поза законом і правом, — найгірша за всіх, бо несправедливість, що володіє зброєю, — найбільший тягар. /18/ Від природи людині дано в руки зброю — розсудливість і чеснотливість, але ними можна користуватися і противним чином. Тому нерозсудлива і нечеснотлива людина стає найнечеснотливішою і дикою істотою, маючи найнищі бажання в їжі і статевих зносинах. Поняття ж справедливості пов'язане з уявленням про державу, бо вона впорядковує засади політичного об'єднання. А правосуддя є мірилом справедливості.

II. 1. З'ясувавши, з яких частин складається держава, ми повинні насамперед сказати про утворення сім'ї, бо кожна держава складається з окремих сімей. Сім'я, своєю чергою, складається з частин, сукупність яких становить її організацію. Повноцінна сім'я складається з двох частин: рабів та вільних. Оскільки дослідження кожного складника треба починати з розгляду найдрібніших частин, його часток, а первісними і найдрібнішими частками сім'ї є господар і раб, чоловік і дружина, батько й діти, то слід розглянути кожен з цих трьох складників: що являє собою кожен з них і яким він має бути?

2. Отже, відносини між цими трьома парами складників можна схарактеризувати так: господар, раби; шлюбне співжиття чоловіка й дружини, — воно не має особливого терміна для свого позначення; і батьківське (ці відносини також не мають особливого позначення). Щоправда, існує ще один складник сім'ї, який, на думку декого, і є її організація. На думку ж інших, він — її найголовніша частина. Маю на увазі те, що стосується способу нагромадження; в чому його суть — про це піде мова далі.

Передовсім розгляньмо зв'язок господар — раб, у чому полягає необхідність таких взаємин. І побачимо, чи зможемо ми, розкриваючи це питання, дійти правильнішої точки зору порівняно з тими, які маємо.

3. Адже, на думку одних, влада господаря над рабом є ніби наукою, як, зрештою, і владне поряdkування в сім'ї, і державна, й царська влада, — про що згадано вже раніше. На думку інших, навпаки, сама влада господаря над рабом протиприродна; бо за природою не існує ніяких відмінностей, тільки згідно із законом один — раб, другий — вільний. Тому й влада господаря над рабом, ґрунтуючись на сваволі, несправедлива.

4. Отже, власність є частина дому і придбане — частина домашнього господарства. Адже без найнеобхідніших предметів неможливо не тільки добре жити, але й жити взагалі. Як у всіх ремеслах конче необхідно, щоб були господарчі знаряддя, аби певну роботу довести до кінця. Так і в сімейній справі. Одні з цих інструментів неживі, інші — живі (приміром, для капітана /19/ корабля кермо — неживе знаряддя, стерновий — живе), тому що в мистецтвах ремісник виконує роль знаряддя. Ось чому придбання власності для господаря дому є немовби знаряддям для його існування. І воно (придбання) вимагає багато інструментів, причому раб — чиясь жива власність, достоту мов ремісник, що стоїть попереду всяких інструментів.

5. Коли б кожне знаряддя могло саме виконувати притаманну йому роботу за наказом чи навіть помахом господаря, немов ті статуї Дедала або триніжки Гефеста, про що поет мовить, ніби вони «зі своєї волі приходили на зібрання богів»⁷; коли б ткацькі човники самі

ткали, а плектри⁸ самі грали на кіфарі, — тоді будівничим не потрібні були б робітники, господарям — раби.

^{1254а} Отже, знаряддя призначені для продуктивної діяльності, а власність — знаряддя активної діяльності. Користуючись-бо ткацьким човником, ми отримуємо дещо інше, що йде всупереч його застосуванню. Тоді як одяг і ложе є тільки предметами користування. 6. З огляду ж на особливі відмінності між виробничою та активною діяльністю, потрібні, відповідно, й різні інструменти для одного й другого. Певна річ, життя — активна форма діяльності, а не виробнича. Отож раб служить тому, що належить до діяльності активної. «Власність» називають у тому ж сенсі, що й «частина». Частина ж не є лише частиною чогось іншого, вона — просте поєднання з цим іншим. Звідси, господар дому є тільки власником раба, але не належить йому. А раб — не лише раб господаря, а повністю належить йому.

7. Із сказаного зрозуміло, хто такий раб за своєю природою і за своїм призначенням. Хто природно не належить самому собі, а іншій людині — він, хоч і людина, однак за своєю природою раб. Людина ж належить іншій, якщо вона, залишаючись людиною, стає власністю; і вона, як власність, існуючи відокремлено, є діяльним засобом.

Отже, слід розглянути, чи може бути такою людина за своєю природою, тобто рабом, і чи є це щастям, справедливістю, коли дехто перебуває у становищі раба, чи ні. Але всяке рабство суперечить природі.

8. Неважко з'ясувати це питання з допомогою суджень і дійти певного висновку, ґрунтуючись на фактичних даних. Адже панування і підлеглість не тільки необхідні, а й корисні, і вже від самого народження деякі істоти мають відмінності: одні призначені для панування, інші — для покори. І що досконаліша влада, то краща форма взаємостосунків між нею та підлеглими; скажімо, влада над людиною досконаліша, ніж над твариною. Адже, що вміліший ремісник, то краще виконується робота; так само, /20/ коли один керує, а другий виконує вказівки, то робота матиме певний результат.

9. Адже в усьому, що становить єдине ціле, утворене з кількох частин, нерозривно зв'язаних між собою або роз'єднаних, — в усьому цьому чітко вирізняються два первні: влади й підлеглості. Це — загальний закон природи: він присутній у всіх живих істотах. Навіть у неживих предметах, от як у музичній гармонії, можна спостерігати певний принцип панування. Однак це питання вимагає окремого розгляду.

10. Жива істота складається насамперед з душі й тіла, одне з них за природою — владний початок, інше — підлеглий. А ще природу предмета необхідно розглядати в його первісному, а не зіпсутому стані. Тому й людину треба розглядати в її найкращому фізичному і психічному стані, аби добре зрозуміти наше твердження. Адже в розбещених або схильних до зіпсутостей людей ^{1254в} (ми бачимо це) тіло панує над душею, тобто вони поведуться гидко і протиприродно.

11. Отже, згідно з нашим твердженням, у всякій живій істоті можна спостерегти владу пана і владу політичну. Душа владарює у тілі як пан, а розум над нашими бажаннями — як державець. Звідси зрозуміло, наскільки природно й корисно для тіла перебувати під владою душі, а бажанням, що піддаються збуренням, — під владою розуму. Коли ж буває навпаки або встановлюється рівновага між ними, — людині заподіюється шкода.

12. Достеменно так можна говорити і про людей, і про живих істот. Скажімо, домашні тварини за своєю природою кращі, ніж дикі. І для них усіх краще перебувати під владою людини. Завдяки цьому вони мають дещо від блага. Так само й чоловік стосовно жінки:

перший за своєю природою стоїть вище, друга — нижче, і тому він панує, а вона перебуває в стані підлеглості.

13. Такий самий спосіб стосунків мусить панувати й між усіма людьми. Отже, всі, хто відрізняється від інших людей такою мірою, якою душа відрізняється від тіла, а людина від тварини (сюди належать ті, чия діяльність пов'язана з фізичною працею, і це найкраще, що вони можуть робити), — такі люди за своєю природою раби; для них, як і для вказаних вище живих істот, найкраще існування — бути під чияюсь владою. Адже раб за природою — той, хто може належати іншому, тому він і належить іншому. І ті, в кого вистачає розсудливості розуміти чийсь накази, але хто не здатен наказувати іншим живим істотам, — ті неспроможні досягнути веління розуму, а коряться почуттям. /21/

14. І користь, яку дають домашні тварини, мало чим відрізняється від користі, яку дають раби: і ті, й ті своїми фізичними силами допомагають задовольнити наші повсякденні потреби.

Природа прагне, аби і в фізичному відношенні вільні люди відрізнялись від рабів; в останніх-бо тіло велике за розмірами, придатне для виконання необхідних робіт, пов'язаних з фізичною силою; вільні люди тримаються пряміше і не здатні до таких робіт. Вони здатні саме до політичного життя, яке в них ділиться на діяльність воєнного і мирного часу. Трапляється й навпаки: одні мають лише тіло, притаманне вільним, а інші — душу.

15. А втім, зрозуміло, що коли б людина вирізнялася своїм тілом такою мірою, якою вирізняються зображення богів, то про всіх людей, котрі не мають статури, сказали б, що вони гідні бути їхніми рабами. Коли це справедливо з огляду на фізичну природу ^{1255a} людей, то ще справедливіше вважати, що таке розмежування має місце і в їхній психічній природі; але красу душі не так легко побачити, як красу тіла. У всякому разі, зрозуміло, що одні люди за природою вільні, інші — раби, і для них таке становище корисне й справедливе.

16. Та неважко побачити, що мають певну слухність і ті, хто стверджує протилежне. Справді, поняття «рабство» і «раб» вживаються у подвійному розумінні: раби і рабство бувають згідно із законом. Закон — немовби згода, відповідно до якої захоплене на війні вважають власністю тих, хто заволодів ним. А втім, багато хто відносить це право до тих протизаконів, які інколи проголошують оратори: було б жорстоко, коли б людина, вирізняючись тілесною дужістю і здатністю до насильства, вважала захопленого силоміць за раба і підвладного собі. Та все ж одні дотримуються такої думки, інші — ні. Існують розбіжності в цьому питанні навіть серед мудреців.

17. Причиною розбіжностей і суперечок у цьому питанні є те, що й чеснотливість, маючи відповідні засоби, може чинити насильство; завжди-бо чиясь перевага полягає у мірі певного блага, тому й насильство, здається, має щось від добродетельності. Отже, сперечатися можна тільки щодо поняття «справедливість». На думку одних, із справедливістю пов'язана доброзичливість до решти людей. На думку інших, справедливість полягає в пануванні дужчої людини.

18. Коли ж розглянути кожне з цих тверджень окремо, пересвідчимось, що жодне з них не має ні безперечності, ні переконливості і що тільки чеснотливість, як найкраще з-поміж усього, повинна бути при владі й панувати. Декотрі, спираючись, як /22/ вони гадають, на певну засаду справедливості, оскільки закон означає справедливе, вважають, нібито рабство, яке виникає внаслідок війни, — справедливе. Однак і заперечують це. Справді, виявляється, що принцип війни несправедливий; нікому ж не спадає на думку твердити, ніби той, хто не заслуговує бути рабом, мусить ним бути. А то може трапитись так, що людина найшляхетнішого походження, захоплена в полон і продана в рабство, стане рабом, і її нащадки теж успадкують цей стан. Тому вони (дотримуючись такої думки) не хочуть

називати їх рабами, а називають так тільки варварів. Однак, стверджуючи це, вони, як було сказано на початку, не шукають чогось іншого, а тільки рабів за природою. Отже, необхідно погодитися з тим, що одні люди скрізь раби, інші ж ніде не бувають такими.

19. Точнісінько так і щодо питання про шляхетне походження. Вони вважають себе шляхетними не тільки вдома, а й скрізь, варвари ж шляхетні тільки на своїй землі; тобто в їхньому розумінні шляхетний стан теж буває різним: для одних він безумовний, для інших — не безумовний. В такому ж розумінні Єлена у Феодекта заявляє: «Мене, чий предки з обох колін — божественні, хто посміє назвати рабинею?»⁹ Стверджуючи таке, вони тільки завдяки ^{1255b} ознакам «чеснотливості» і «розбещеності» розрізняють людей рабського й вільного походження, шляхетного й нешляхетного стану. Вони вважають, нібито, як від людини народжується людина, а від тварини — тварина, так і від чеснотливих батьків — чеснотливі діти. Природа, зрештою, теж прагне до цього, але часто їй не вдається так зробити.

20. Таким чином, із сказаного зрозуміло, що сумніви в цьому питанні (про природу рабства) небезпідставні: з одного боку, одні за своєю природою — не раби, інші — не вільні; з другого ж боку, оскільки така відмінність існує, — одним корисно й справедливо бути рабами, іншим — вільними. Отже, одним за природою належить панувати, іншим — коритися, і саме тому, хто наділений від природи владою — призначений бути паном. Однак погана влада не дає користі ні тим, ні тим. Бо все, що корисне цілому, корисне й для частини; все, що корисне для тіла, корисне й для душі. А раб — це ніби певна, хоч і жива, частина пана, хоч і відокремлена, але частина його тіла.

21. Тому між паном і рабом мають бути дружні стосунки, бо так закладено від природи. В тих же, хто у цій справі спирається на закон і насильство, відбувається зовсім навпаки.

З цього видно, що влада господаря дому і державця — не однакові поняття, зрештою, як і всі види влади. Адже влада над вільними за своєю природою — одне, влада над рабами — інше. /23/ Влада господаря у сім'ї — влада однієї людини, монархія. Адже у всякій сім'ї управляє одна людина (монархічно). Влада державця — це влада над вільними й рівними.

22. Господарем дому називають не за знання, а за природні властивості. Достоту так можна говорити і про раба, і про вільного. Щоправда, наука про вільних та рабів існує. Науку про рабство можна уявити на прикладі із Сиракузами, де один знаменитий вчений викладав її. За відповідну платню він навчав хлопців-рабів, як виконувати домашні роботи, скажімо, кухонні справи та інші необхідні роботи. Адже вони теж бувають різними, як, зрештою, різняться раб від раба, господар від господаря, про що каже одне прислів'я: «Рабові — рабське, а панові — панське».

23. Отже, всі такі науки — рабські. Наука ж про владу господаря дому — як користуватися рабом. Бо поняття «господар» не означає володіння рабами, а вміння користуватися ними. Ця наука не містить нічого великого і преславного; бо вміння раба виконувати накази означає вміння пана віддавати ці накази. У випадку, якщо господар, маючи можливість, уникає цих турбот, його обов'язки бере на себе управитель. А сам пан займається політичними справами або філософією. Щодо науки про придбання рабів, то вона, на відміну від інших, згаданих вище, є наукою про війну чи полювання (наскільки це справедливо). Ось такі наші міркування про господаря і раба.

^{1256a} III. 1. Отже, розгляньмо питання про власність взагалі й про її набуття, зважаючи на те, що раб теж є частиною власності. Для цього скористаймося прийнятим раніше способом розгляду. У декого одразу ж можуть виникнути сумніви, чи наука про набуття власності однакова з наукою про господарство, чи вона частина цієї науки? Чи, може, підпорядкована їй? Коли так, то чи в такому розумінні, як ткацький човник стосується ткацтва, а мистецтво

виплавлення бронзи — скульптури? Однак два останні види діяльності не однакові у своєму підпорядкованому відношенні: перше ремесло дає знаряддя, друге — матеріал, тобто маю на увазі допоміжний матеріал, завдяки чому роботу доводять до кінця; приміром, для ткача матеріалом є вовна, для скульптора — бронза.

2. Зрозуміло, що наука про набуття власності не подібна до науки про домашнє господарство. Адже в одному випадку мова йде про придбання засобів, а в іншому — про користування ними. Справді, до чого ж тоді можна віднести вміння користування всім, що є вдома, як не до науки про домашнє господарство? Але виникає сумнів: чи мистецтво нагромадження майна — частина науки про домашнє господарство чи певна окрема галузь знань? /24/ Звичайно, дбайливий господар, володіючи мистецтвом, може побачити, звідки береться у нього майно і власність, і дійти висновку, що воно охоплює чимало галузей. Візьмімо для прикладу науку про землеробство. Що це — частина науки про домашнє господарство, чи певна особлива, чи окрема галузь знань? І взагалі це стосується будь-якого виду діяльності, що забезпечує людину засобами існування.

3. Адже існує багато видів їжі. Тому як тварини, так і люди ведуть різноманітний спосіб життя. Зрештою, без їжі існування неможливе, тому різноманітність їжі зумовлює і різноманітний спосіб життя тварин. Так, одні з них живуть стадами. Інші — розпорошено, в залежності від того, яким чином можна роздобувати їжу. Одні з них — травоядні, інші — всеїдні. Оскільки ж однакова їжа не всім припадає до смаку, але одним тваринам — одна, іншим — друга, то через це у них відмінний спосіб життя.

4. Те ж саме спостерігаємо і в людей. Спосіб життя в них також різноманітний. Так, найлінівіші з них живуть як кочовики, споживаючи м'ясо домашніх тварин, не докладаючи для цього ні праці, ні зусиль. Оскільки тваринам необхідно змінювати пасовища, то люди теж мусять переходити з місця на місце, немовби обробляючи якесь незаймане поле. Інші живуть з мисливства. І способи полювання, аби спіймати здобич, також різні: одні грабують, другі займаються рибальством, живучи біля озер, боліт, річок чи морів, треті ж полюють птахів або диких звірів. Проте найбільша частина людей користується плодами, що дає земля, а не ліс.

5. Ось такі є способи життя, з допомогою яких людина роздобуває ^{1256в} для себе продукти безпосередньо природним чином, не вдаючись до обміну чи торгівлі: кочівництво, землеробство, грабунок, рибальство, мисливство. Є люди, що живуть у достатку, поєднуючи всякі заняття, завдяки чому забезпечують себе вдосталь різноманітними продуктами. Приміром, одні люди бувають і кочовиками, і розбійниками, інші ж землеробами й мисливцями. Так само чинить і решта людей: вони живуть так, як їх змушують до цього власні потреби.

6. Отже, такі засоби до існування, здається, природа сама дала як людям, так і тваринам, — одразу ж після їхнього народження і коли вони досягнуть зрілого віку. Деякі тварини, народжуючи потомство, забезпечують його такою кількістю їжі, щоб вистачило, поки вони стануть спроможними добувати їжу самі. Такими, скажімо, є ті, що виводять черв'яків або кладуть яйця. Всі ж ссавці до певного часу мають поживу в собі, а саме те, що ми називаємо молоком. /25/

7. Так само можна думати, що й рослини існують на користь тваринам, а останні на користь людини. Домашні тварини необхідні для використання їх у господарстві, а також для їжі. Дикі ж тварини, хай не всі, але більшість із них, дають людині їжу, а також матеріал для виготовлення одягу та інших необхідних речей. Тож, оскільки природа нічого не робить незавершеним, а з певною метою, то треба визнати, що вона створила все це для людей.

8. Тому-то і військове мистецтво є певною мірою природним засобом набуття власності, бо це та частина військового мистецтва, яка має на меті полювання: полювати ж треба як на тварин, так і на тих людей, що від народження повинні коритися, але не бажають чинити послух. Війна проти них вважається справедливою.

Отже, один з видів мистецтва набування є за своєю природою частиною науки про домашнє господарство. І він існує або сам по собі, або своїм існуванням завдячує даній науці. Мова йде про нагромадження засобів, необхідних для життя і корисних для державного чи домашнього об'єднання.

9. І, мабуть, істинне багатство складається із цих засобів. Щоправда, міра володіння власністю, що необхідна для забезпечення добробуту, не безмежна. Про це говорить Солон у своєму вірші: «Люди не знають певної межі в багатстві»¹⁰. Звичайно ж, ця межа існує в інших мистецтвах: жодне із знарядь в усякому мистецтві не є безмежним у своєму обсягу та розмірах. Багатство саме і є сукупність знарядь економічних та політичних. Отже, із цього видно, у якому відношенні і з якої причини мистецтво набуття за своєю природою належить до царини діяльності господаря і державного мужа.

10. Існує ще один вид мистецтва набуття, яке здебільшого слушно називають мистецтвом наживати статок, з чим і пов'язане^{1257a} уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж. І багато хто вважає, що мистецтво наживання, через близькість до мистецтва набуття, однакове з ним; насправді ж вони і не однакові, і не дуже віддалені. Мистецтво набуття вважається природним, мистецтво ж наживання статку не є таким, а виникає радше завдяки досвіду та впровадженню технічних засобів.

11. Розглядаючи це мистецтво, ми виходимо з такого міркування: користування усяким предметом буває двояким; в обох випадках користуються певним реальним предметом, але по-різному; в одному випадку предмет використовують з притаманною, в другому — з непритаманною йому метою призначення; скажімо, взуття використовують для того, щоб надівати на ноги, /26/ і для продажу та обміну. В обох випадках взуття є об'єктом користування: бо коли хтось продає взуття тим, хто його потребує, за гроші чи робить обмін на харчові продукти, він користується взуттям як таким, але не з притаманним йому призначенням, адже взуття виготовлене не для обміну. Так можна розглядати й решту предметів, — усі вони можуть бути предметами обміну. Первісний розвиток мінової торгівлі був обумовлений природними причинами, оскільки одні люди володіють необхідними предметами в більшій кількості, другі — в меншій.

12. Відтак зрозуміло, що дрібна торгівля за своєю природою не є тим, що належить до мистецтва наживати статки, бо спочатку обмін здійснювався тільки для забезпечення себе предметами першої необхідності.

Отже, зрозуміло, що на першій стадії розвитку суспільства, тобто сім'ї, не було ніякої необхідності в обміні. Він став конче потрібним відтоді, як суспільні зв'язки почали дедалі поглиблюватись. Справді, у первісній сім'ї все було спільним; коли ж вона розділилась на багато сімей, то члени їх стали відчувати гостру нестачу в багатьох предметах, і тому виникла необхідність в обміні. Такий спосіб взаємного обміну ще й досі існує в багатьох варварських народів, які обмінюються необхідними для них предметами.

Ширшого обміну вони не роблять, але, скажімо, обмінюють вино на хліб і навпаки тощо.

13. Отже, така мінова торгівля не суперечить природі, однак не належить до мистецтва наживати статки, оскільки її мета — задовольнити нестачу у звичайних потребах.

Але з цієї мінової торгівлі цілком логічно виникає і мистецтво наживати статки. З огляду на те, як відбувалися зміни у відносинах взаємодопомоги завдяки ввезенню тих предметів, що були в надлишку, — виникла неминуха потреба у монеті, оскільки далеко не кожен предмет першої необхідності зручно було перевозити з одного місця в інше.

14. І тому, аби проводити взаємний обмін, дійшли згоди давати й отримувати таке, що, маючи цінність само по собі, було б зручним у справі обміну для життєвих потреб, — наприклад, залізо, срібло чи щось подібне. Спочатку встановили у загальних рисах розміри й вагу таких предметів, а потім, щоб звільнитися від постійного зважування і вимірювання, стали позначати їх особливим знаком, який засвідчував їхню вартість.

^{1257в} 15. Отже, коли з необхідності, пов'язаної з обміном, було винайдено гроші, з'явився інший вид мистецтва наживати статки, а саме — мінова торгівля. Спочатку вона велась, далєбі, просто, згодом же, завдяки набутому досвіді, удосконалилась. Причому /27/ головна увага зверталася на те, з яких джерел і яким чином торгівля могла б дати якнайбільший прибуток. Через це й склалось уявлення, нібито гроші — головне джерело для наживання статку і що, мовляв, необхідно дослідити те джерело, звідки можна роздобути якнайбільше грошей. В цьому розумінні мистецтво наживати статки розглядається як мистецтво досягати багатства через гроші.

16. Бо під багатством здебільшого й розуміють велику кількість грошей, завдяки яким (що й розглядається з такого погляду) наживають статки і ведуть торгівлю. І навпаки, інколи гроші видаються людям за непотріб, за умовну річ, зовсім неприродну, бо, коли замінити їх, вони втрачають усяку вартість чи користь у повсякденному вжитку, і в такому разі навіть заможна людина, маючи їх досить, не може купити собі бодай найнеобхідніше для прожиття.

І тоді можна твердити, що таке багатство позбавлене усякого смислу, а людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду, як це описується в легенді про Мідаса, у котрого внаслідок ненаситних бажань усе, до чого він торкався, перетворювалося на золото.

17. З огляду на це, правильно мислять ті вчені, котрі вважають багатство та наживання статку різними поняттями. Справді, це різні речі. Мистецтво наживати статки належить до науки про домашнє господарство. Багатство залежить від такої торгівлі, яка дає змогу накопичувати добро, і не будь-як, а тільки через обмін на гроші. І, мабуть, торгівля пов'язана саме з грошовими знаками, що є першою і кінцевою метою всякого обміну. І таке багатство — те, що виникає від наживання статку, — справді не має меж.

Скажімо, як медицина має безмежну мету — цілковите здоров'я людини, так і будь-який з видів мистецтва не знає меж у своїй кінцевій меті і для цього напружує всі свої сили; але ті засоби, що ведуть до мети, не безмежні, бо мета і є крайньою позначкою для всякого мистецтва. Так треба розуміти і наживання статку, яке ніколи не буває обмеженим у досягненні мети, бо кінцевою метою тут є безмежне багатство та володіння грішми.

18. Однак у домашньому господарстві, не в справі наживання статку, межа існує, бо в ньому немає необхідності нагромаджувати гроші. І хоча здається, що всяке багатство мало б обмежуватися необхідністю, та насправді відбувається саме навпаки: усі, хто прагне грошей, намагаються збільшити свій статок до безмежності.

Причиною цього є їхня близькість (тобто господарства і наживання статку): і в тій, і в тій царині предметом використання, /28/ щоправда, у різний спосіб, є власність. В одному випадку безмежне збільшення рухомого майна не є метою, в другому таке збільшення — єдина мета. І тому дехто схильний вважати збільшення майна необхідним для домашнього господарства і наполягає, що треба або зберігати наявні грошові капітали, або збільшувати їх до безмежності.

19. Причиною такого ставлення (до грошей) є прагнення до ^{1258а} життя, але не до щасливого. Оскільки ж бажання жити не має меж, то й прагнення оволодіти засобами, які задовольняють це бажання, також безмежне. Навіть люди, котрі прагнуть до щасливого життя, шукають того, що дає їм фізичну насолоду. Оскільки ж цього, як вони вважають, можна досягти через засоби власності, всі їхні зусилля спрямовуються саме на придбання власності. Ось так і набув розвитку другий вид мистецтва наживати статки. Оскільки ж фізичних утіх існує донесхочу, то люди з такими нахилами шукають засобів, які давали б їм можливість задовольнити цей надмір утіх. І коли люди не в змозі досягти своєї мети через наживання статку, вони намагаються це зробити в інший спосіб, використовуючи всі свої можливості, навіть у супереччя природі.

20. Так, приміром, хоробрість полягає у відвазі, а не в наживанні статку. Достоту так військове мистецтво чи медицина полягають не в наживі, а перше — у здобутті перемоги, друге — в піклуванні про здоров'я. Однак люди, про котрих йшлося вище, спрямовують всі свої зусилля задля наживи, що є для них кінцевою метою, заради чого вони готові на все.

Саме про таке мистецтво наживати статки, що не є необхідним, я й вирішив сказати, тобто з'ясувати його суть і ті причини, через які ми вдаємося до нього. Також і вказав на відмінності між необхідним наживанням статку і таким, що не є необхідністю. Необхідне заняття належить до домашнього господарства, воно природне, спрямоване на добування життєвих засобів і не безкінечне (як те заняття — не необхідне), а має свої межі.

21. Відтак стає зрозумілою відповідь на поставлене раніше запитання: чи належить до царини діяльності господаря або державця заняття наживати статки, чи ні? Щоправда, треба зважати, що таке заняття немовби існує наперед: адже держава не створює людей, а бере їх такими, як створено природою. Достоту так і природа дає людині необхідні продукти, оскільки їх дають земля, море тощо; і правильно порадкувати усім цим входить в обов'язки господаря дому. /29/

Так, ткацтво має на меті не виготовлення вовни, а її використання, тобто вміння розпізнати ¹¹, яка вовна якісна і придатна, яка ж неякісна й негодяща.

22. Однак у декого виникає сумнів: чому те заняття, що стосується наживання статків, — частина домашнього господарства, а медицина ні? Адже здоров'я так само необхідне для членів сім'ї, як і засоби чи інші життєві потреби. (Відповісти можна так): з одного боку, і господар, і правитель мусять піклуватися про здоров'я своїх підданих; з другого ж боку, ця справа — предмет не їхньої турботи, а лікаря. Достоту так і щодо грошей: в одних випадках турбота про грошові засоби — справа хазяїна, в інших ні, але це відіграє службову роль у господарстві. Здебільшого ж, як мовилося вище, вона повинна вважатись такою, що існує наперед від самої природи.

Адже природа турбується, щоб забезпечити продуктами харчування створену нею людину. І кожній породженій істоті вона підносить засоби існування. Тому й природним для всіх людей є прагнення наживати статки з усяких рослин і тварин.

23. Це заняття, як ми сказали, буває двояким: з одного боку, воно належить до торгівлі, з другого — до царини господарства; останнє обумовлене необхідністю й гідне похвали, торгівля ж, як діяльність, що виникла через необхідність взаємного обміну, — не природна й заслуговує на докір. Тому з цілковитою підставою ^{1258б} до лихварства ставляться з ненавистю, бо воно робить гроші предметом власності, усуваючи таким чином їхнє призначення, задля чого їх було впроваджено. Адже мета грошових знаків — проводити обмін. Отримування ж відсотків призводить до збільшення грошей, тому й назва цього збільшення — приплід ¹²; достоту як діти схожі на своїх батьків, так і відсотки є грошові

знаки, що походять від грошей. І тому таке наживання статку є в основному протиприродним.

IV. 1. Отже, змалювавши те, що стосувалося пізнання даного питання (наживання статку), достатньою мірою, треба визначити його корисні моменти. Їх, зрештою, можна розглядати цілком довільно, оскільки застосування їх на практиці вимагає досвіду. До практичної сторони мистецтва наживати статки належить набуття досвіду у справі придбання самих предметів: які з них найкорисніші, де і в який спосіб їх можна роздобути. Скажімо, виникає питання: яку користь дають коні, бики, вівці та решта домашніх тварин? Так ось, тільки завдяки досвідові можна визначити, які з них найкорисніші, або побачити, які з них де водяться, адже одні з домашніх тварин народжуються в одних місцях, інші — в других. Така обізнаність конче потрібна і в землеробстві: /30/ яка земля родюча, яка — непридатна. Досвід необхідний також і в бджільництві, тваринництві, рибальстві тощо, бо й ці заняття дають користь і властиво становлять поняття «наживання статків».

2. Найзначнішим же видом діяльності, що має на меті обмін, є торгівля. Вона складається з трьох різновидів — морська, перевізана і дрібна торгівля, — які мають між собою відмінність: так, одна торгівля пов'язана з меншим ризиком, інша дає більший прибуток. Другим видом діяльності, що має на меті обмін, є віддавання грошей під відсотки, ще одним (видом) є віддавання своєї праці за платню. Це останнє має місце в ремісничих заняттях, бо люди, коли вони не придатні до певного ремесла, заробляють собі на прожиття лише фізичною працею. Є ще й інший вид наживання статку, проміжний між першими двома видами діяльності — природним і тим, що має на меті обмін. Він пов'язаний з усім тим, що стосується землі, що є в землі і що, не даючи плодів, усе-таки корисне, як, приміром, рубання лісу чи добування металів. Останнє охоплює багато гірничих галузей, бо гірські породи, що видобуваються з землі, дуже різноманітні.

3. Про кожен з цих видів у загальних рисах мовлено достатньо. Звичайно, корисно було б зупинитися детально з практичного погляду, проте, безперечно, ми завдали б собі зайвий тягар, викладаючи суть цих питань. З-поміж них найвипробованішим видом діяльності є той, у якому найменше випадковості, а найжалюгіднішим — той, у якому найбільше терпить фізична природа людини; найбільш рабським — той, де вимагається тільки застосування фізичних сил, а найменш шляхетним — той, де найменше зважають на чеснотливість.

4. Існують і дослідження з цих питань: наприклад, твори Харета ^{1259a} Пароського й Аполлодора Лемносського ¹³ про обробіток землі,

про родючі й неродючі ґрунти. Так само є твори й інших письменників, де розглядаються подібні питання. Кожен, хто цікавиться ними, може набути достатніх знань із цих досліджень. Треба також збирати докупи ті усні відомості, що розповідають, у який спосіб деякі люди нажили собі статки. Все це стане у пригоді тим, хто прагне збільшити статок у господарстві.

5. От як ця розповідь про Фалеса Мілетського, де описується його мудрість. Отож йому докоряли за вбогість, мовляв, його розумування завдає тільки збитків і шкоди. А Фалес, передбачивши завдяки астрономічним спостереженням багатющий урожай оливок, (розповідають), ще до кінця зими ту невеличку суму грошей, яку зібрав, роздав власникам олійниць у Мілеті та Хіосі; законтрактував їх дешево, бо ніхто з ним не конкурував. Коли ж /31/ настав час збирання урожаю, раптово багато господарів почали шукати олійниці. Фалес тоді повіддавав їх на відкуп за бажану для себе ціну. Надбавши ж таким чином чимало грошей, Фалес довів друзям, що й філософи, коли захочуть, можуть розбагатіти, не докладаючи певних зусиль. Однак не в цьому полягають їхні турботи. Отже, кажуть, Фалес у такий спосіб засвідчив свою мудрість.

6. А ще універсальним методом нажити статок є те, коли хтось має змогу взяти у свої руки всю торгівлю. Завдяки такій обставині деякі держави, зважаючи на фінансову скруту, проводять свою грошову політику, зберігаючи монополію на всю торгівлю.

7. У Сицилії один спритник на віддані йому на ріст гроші скупив усе залізо з рудниками, а потім, коли туди з'явилися купці, спродував їм залізо як монополіст із невеликою націнкою, однак при цьому зумів на п'ятдесяти талантах заробити сто.

8. Діонісій ¹⁴, довідавшись про це, видав наказ, щоб він покинув Сиракузи (щоправда, з грішми, які було дозволено вивезти із собою). Бо той знайшов таке джерело прибутків, що шкодило Діонісієвим інтересам. Отже, той спритник побачив ¹⁵ те саме, що свого часу Фалес: обидва вони зуміли встановити монополію на продаж. Такі факти можуть стати у пригоді й політикам. Адже і держави, а ще більшою мірою сім'ї, маючи потребу в грошах, можуть скористатися таким способом. Тож у державі декотрі політичні діячі працюють тільки у цьому напрямку ¹⁶.

V. I. Отже, домашнє господарство, про що говорилося вище, складається з трьох частин: влади господаря над рабами; влади батька над дітьми; стосунків між чоловіком і дружиною. Причому влада над дружиною і дітьми існує як над вільними істотами; проте вона здійснюється різним чином.

^{1259в} 2. Влада чоловіка над дружиною схожа на владу державця (над громадянами), влада ж батька над дітьми — на владу царя над підданими. Чоловік за своєю природою — за винятком деяких природних відхилень — більш покликаний у керуванні, а людина зрілішого віку краще керуватиме, ніж молода й незріла.

3. В державних органах влади, коли відбувається заміщення посад, часто той, хто керує, замінюється тим, хто є підлеглим; звичайно, і ті, й інші прагнуть провести ризику між собою та підлеглими і в зовнішньому вигляді, і в мові, і в знаках пошани. Як, зрештою, Амасіс у розповіді про свій умивальник ¹⁷. Подібним чином будуються стосунки між чоловіком і жінкою. Влада ж батька над дітьми подібна до царської (над його підлеглими): батько панує над дітьми і через любов до них, і внаслідок того, що старший від них за віком. А саме таким видом влади і є царська. Тому добре сказав Гомер ¹⁸ про Зевса, назвавши його «батьком людей і богів», царем усіх. За своєю природою цар повинен /32/ відрізнятися від решти людей, хоча й одного з ним роду. Подібним же чином мають будуватися стосунки між старшими і молодшими, батьками й дітьми.

Зрозуміло також, що в господарстві треба більше турботи виявляти до людей, ніж до бездушної власності, піклуватися більше про чесноти перших, ніж про примноження останньої, — ми називаємо це багатством, — дбати більше про вільних людей, ніж про рабів. Виникають, однак, сумніви, коли питання стосується рабів: чи є взагалі у раба певна відмітна чеснота, окрім його здатності виконувати фізичну роботу і службові обов'язки? Мова про те, чи наділений раб такими чеснотами, як скромність, хоробрість, справедливість тощо? Чи він здатен тільки до фізичної праці? Відповідь може бути ствердною і заперечною. Коли (сказати) «так», то чим тоді раб відрізняється від вільного? Коли «ні», — така думка вважатиметься безглуздою, адже раби — люди, наділені мисленням.

4. Майже таке питання виникає, коли розглядати, чи притаманні чесноти жінці й дитині? Чи повинна жінка бути скромною, мужньою і справедливою? Чи буде хлопчик свавільним, чи скромним? І, виходячи із загальних понять, треба розглянути це питання щодо владної істоти і щодо підлеглої (за природою): однакові у них чесноти чи ні? Бо, коли обом істотам властиві однакові чесноти, чому тоді один має панувати, а другий коритися? І ця відмінність не може бути більшою чи меншою, виходячи з різного рівня їхньої досконалості, оскільки поняття «панувати» й «коритися» мають видову відмінність, а не кількісну.

5. Бо ж хіба не дивно, коли один повеліває, а другий чинить послух? І коли особа, повеліваючи, не буде скромною і справедливою, яким чином вона пануватиме як слід? Достеменно так, коли підлеглий не матиме відповідних якостей, як він справно ^{1260a} виконуватиме свої обов'язки? Свавільна й нерішуча людина нічого ж не зробить як слід. Отже, зрозуміло, що і владар, і підлеглий повинні мати чесноти, але відмінні, як, скажімо, відрізняються між собою особи, що за своєю природою панують, і ті, хто чинить послух.

А такі відмінності проглядають у самій психіці цих осіб, бо саме в ній закладено засади: одне від природи владне, друге — підвладне. Можна твердити, що кожна із засад має свої чесноти, вважаймо, розумні й нерозумні.

6. Зрозуміло також, що таке співвідношення наявне і в решті форм людських стосунків. Однак найвиразніше воно проступає саме в цьому типі відносин: влада — підлеглість. Вільна людина застосовує свою владу над рабом інакше, ніж це робить чоловік над жінкою, батько над дітьми. В усіх них є психічні властивості (розумні й нерозумні), однак відмінні між собою. Так, рабові /33/ взагалі не притаманно міркувати, жінці ж притаманно, але така здатність не знаходить застосування. У дитини здатність міркувати ще не розвинута.

7. Таке співвідношення треба припускати і в етичних стосунках: треба вважати, що вони притаманні всім істотам, але не однаковою мірою, а так, як це необхідно для кожної людини. Звідси висновок: той, хто панує, повинен володіти досконалими моральними чеснотами, — бо йому необхідно керувати, а розум означає керувати й старшинувати. Решті людей притаманні етичні чесноти, кожній відповідною для неї мірою.

8. Тому зрозуміло, що моральні чесноти притаманні всім, як і було сказано вище. Але, приміром, скромність, хоробрість і справедливість притаманні чоловікові й жінці не однаковою, як вважав Сократ, а різною мірою. Отож хоробрість, притаманна начальникові, — одна річ, а хоробрість, притаманна підлеглому, — інша. Те ж саме можна говорити й про решту чеснот. Це видно, коли розглянути питання докладніше. Адже хибно міркують ті, хто вважає, виходячи із загального погляду, нібито гарний настрій чи правильний спосіб дій самі по собі вже є чеснотами. Правильніший погляд у тих, хто, як Горгій, розчленовує чесноти й визначає кожну з них окремо. І те, що сказав поет: «Мовчання жінку прикрашає» ¹⁹, — можна віднести до всіх жінок, але не до чоловіків.

9. Далі: оскільки дитина незріла, зрозуміло, що її чеснотливість не самодостатня. В цьому ж розумінні можна говорити й про чеснотливість раба щодо його господаря.

Ми з'ясували, що раб буває корисним у необхідних справах. Отже, він має потребу в чеснотах невеликою мірою, аби його свавільність чи млявість не виявлялись у роботі, яку він виконує.

10. У декого може виникнути питання, чи доречно буде говорити так і про ремісників, тобто чи вони теж повинні мати чесноти, бо ж часто у них через їхню свавільність не все гаразд із роботою. Чи тут ідеться про зовсім інше? Адже раб проводить час у постійному спілкуванні з нами, ремісник же тримається осторонь, тож йому належить мати чеснотливість більшою мірою, і то настільки, наскільки праця ремісника стоїть вище рабської. Щоправда, ремісник із малоповажним заняттям нагадує певною мірою раба. Однак (треба зауважити) раб є таким за своєю природою, а швець або інший ремісник ні в якому разі таким не є. Отже, зрозуміло, що господареві треба заохочувати раба до вияву чеснотливості, хоч навчити цьому раба не входить в обов'язки пана. Але неправильно міркують ті, хто має раба за ніщо: мовляв, йому досить самих наказів. Це далєбі не так: раб, більше ніж дитина, потребує постійних напучень. І ставитись до них треба саме так. /34/

Отже, ми чітко визначили питання про стосунки між чоловіком і жінкою, батьком і дітьми, про чесноти, про їхнє співвідношення, про те, що правильно й неправильно, і як треба чинити одне (благо), а другого (зла) уникати. Всі ці питання безпосередньо зачіпають науку про державу.

12. Оскільки всяке домашнє об'єднання є частиною держави, а ці зв'язки — частина дому, то чеснотливість (їх усіх, взятих в сукупності) неминуче належить до цілого, тому необхідно встановити (правильні) закони й щодо дітей та жінок, які теж належать до держави. Коли ж державний устрій впорядковано правильно, то зазвичай і закони стосовно дітей та жінок правильні. В усякому разі, треба подбати про те, аби вони відповідали правильним засадам, адже жінки у державі становлять її половину (з-поміж числа вільнонароджених), а з дітей у майбутньому виростуть ті, хто управлятиме державою. Оскільки визначення про рабів було вже дано, то про решту (груп населення) піде мова в інших книгах, — наразі ж полишимо розгляд поставлених питань, вважаючи їх з'ясованими, і перейдемо до розгляду та обговорення тих міркувань, які свого часу висувалися стосовно найкращої форми державного устрою.

Книга друга

І. 1. Оскільки ми вирішили розглянути питання про громадянське об'єднання, а саме те, яке з них буде найкращим, здатним забезпечити громадянам найбажаніший спосіб життя, то треба розглянути й решту видів державного устрою, яким користуються окремі держави, котрі, як видається, належать до правильно впорядкованих, і (розглянути також) деякі інші, що про них писали свого часу письменники і в яких, на їхню думку, було добре впорядковано той чи той устрій; і ми це робимо з метою, аби було зрозуміло, яке впорядкування з-поміж усіх найправильніше і найкраще. І щоб не мали наш намір за мудрування — нібито ми шукаємо іншу форму державного устрою, відмінну від існуючих, — а розуміли, що в цьому є потреба, оскільки нинішні форми недосконалі.

2. Отже, почати треба із встановлення основної засади, на яку опирається наш розгляд, а саме: необхідно, щоб усі громадяни або брали участь в усьому, що торкається життя держави, або в жодній справі не брали участі, або займалися тільки деякими справами. Оскільки держава є об'єднанням громадян, то, мабуть, неможливо, щоб громадяни не брали участі в жодній з державних справ, отже, спершу треба мати певне місце для об'єднання, ^{1261a} адже громадяни — члени однієї держави. Але постає питання: що краще для розбудови досконалої держави — участь громадян у всіх справах чи тільки в деяких? Тобто якою мірою громадяни можуть прилучатися до державного життя? Чи можна припускати, щоб жінки, й діти, і власність були спільними, як про це пише Платон у «Державі», висловлюючи думку Сократа? Отже, який лад кращий: теперішній чи описаний в «Державі»?

3. Зрештою, щодо спільності жінок, то вона викликає багато непорозумінь. Та й ті мотиви, які наводить Сократ для свого твердження, не впливають з його міркувань. А ще воно не узгоджується з кінцевою метою, що необхідна, на його думку, для існування держави. Яким же чином можна інакше розуміти Сократове твердження — тут у нас немає певних і чітких вказівок. Мова йде про (таке твердження): найкраще для всякої держави — її єдність. Саме такої засади дотримується Сократ. /36/

4. Однак зрозуміло й те, що держава, розвиваючи єдність у цьому напрямку, припинить своє існування. Адже за своєю природою держава являє собою певну множинність. Коли ж вона прагне до єдності, то в такому випадку з держави утворюється сім'я, із сім'ї — окрема людина; а сім'я, вважаймо, містить у собі більше єдності, ніж держава, окрема ж людина більше, ніж одна сім'я. Отже, коли б хтось і намислив здійснювати Сократову теорію на ділі, то все ж краще не робити цього, бо він знищить державу. Далі. Державу утворюють не тільки однакові, але й різні маси людей. Держава не військова спілка, що складається з певної кількості її членів, котрі становлять немовби одне ціле, оскільки вона створюється для надання допомоги і нагадує шальки терезів, де опускається та, на якій покладено більшу вагу.

5. Подібним чином держава відрізняється і від племінної спілки, бо плем'я розділене, воно нечисленне, от як, приміром, аркадійці. Те ж, із чого складається одне, неодмінно розрізняється за видовою ознакою. Тому-то держава може існувати завдяки утвореній у ній рівновазі, як, власне, про це сказано раніше в «Етиці» ¹: ця засада має здійснюватися між вільними й рівними. Адже всі не можуть керувати одночасно, тільки чи то порічно, чи в якомусь іншому порядку, чи періодично. За такої системи всі братимуть участь в управлінні,

— все одно, як би шевці й теслярі помінялися між собою заняттями, тобто одні й ті самі ремісники не були б постійно теслярами і шевцями.

6. Але, оскільки ² такий порядок є досконалішим для впорядкування державного об'єднання, було б далекі краще, аби якомога довше керували одні й ті самі особи. Однак це неможливо, бо природа не створила усіх рівними, тож буде справедливо, коли всі братимуть участь в управлінні, хоч би яким воно було, поганим

^{1261в} чи добрим. За такого порядку виходить щось на кшталт рівності, бо рівні поступаються владою одне одному, немовби вони схожі між собою і замінюють одне одного по чергові при владі. В такий спосіб треба управляти в установі, аби й там відбувалося взаємне заміщення на посадах.

7. Отже, зрозуміло, що держава не може набувати такої єдності, як того вимагають деякі особи, вважаючи це величезним щастям; навпаки, це згубить її, тоді як щастя кожного з індивідів її зберігає. З інших доказів видно, що домагатися надмірної єдності держави — не найкращий спосіб для її існування. Так, сім'я — щось самодостатніше, ніж індивід, держава — певне, самодостатніше, ніж сім'я. І держава існуватиме тільки в тому випадку, коли має об'єднання, куди входить багато самодостатніх одиниць. А коли треба домагатися, щоб воно існувало як самодостатніше, то так само необхіднішим буде менший ступінь єдності, ніж більший. /37/

8. Але навіть коли, припустімо, найвищим щастям для держави є найбільша єдність, то все-таки це твердження не доводиться такими словами: «Це моє» і «Це не моє», — що Сократ вважав ознакою досконалої єдності ³. Насправді ж вираз «усі» двозначний. Коли розуміти вираз «усі» як «кожен окремо», то, мабуть, здійснення того, що бажав бачити Сократ, буде досягнуто швидше: кожен, маючи на увазі одного й того ж самого сина чи одну й ту ж саму жінку, запевнятиме: «Це мій син» або «Це моя дружина». Достоту так він судитиме і про власність, і про кожен предмет взагалі.

9. Та коли спільність жінок і дітей стане реальним фактом, то кожен з них скаже: «Це наше». Достеменно так і власність вважатимуть своєю спільною, що не належить кожному зокрема. Таким чином, вираз «усі» містить у собі, мабуть, певну двозначність: такі слова, як «усе», «обидва», «пара», «не пара», через їхню двозначність у міркуваннях приведуть до суперечливих умовиводів. Тому поняття «все» в його збірному значенні ні в якому разі не приведе до одностайності.

10. А ще Сократове твердження містить у собі й другу негативну сторону. До того, що становить предмет володіння дуже великої кількості осіб, докладається найменше турбот. Люди турбуються передусім про те, що належить їм особисто, і меншою мірою про те, що становить предмет спільних інтересів, тобто належить їм усім; коли ж вони й турбуються про нього, то остільки, оскільки це стосується кожного індивіда. А ще люди схильні радше нехтувати спільними інтересами і через те, що кожен з них собі думає: «Про це подбає хтось інший». Таке ж спостерігаємо на прикладі з домашньою прислугою: інколи багато слуг виконують свої обов'язки недбаліше, ніж коли їх буває менше.

11. За Сократовим проектом, у кожного громадянина буде мало не тисяча синів, і ця тисяча вважатиметься синами не кожного індивіда як такого, але будь-яка особа з однаковим правом буде вважатися сином котрогось із батьків. І станеться так, що всі си ^{1262а} ни однаковою мірою не дбатимуть про свого батька. Потім, за такого стану справ, вираз «кожен — мій» стосуватиметься кожного громадянина, незалежно від того, добре чи погано він буде поводитись, байдуже, скільки таких громадян буде (в державі). Наприклад, деякі запевнятимуть: «Це — мій син», «Той (юнак) — (син) такого-то», — називаючи таким чином кожного, скільки б не було громадян у державі, хай навіть вони матимуть сумніви в цьому.

Адже буде невідомо, від кого народилася та чи та дитина і чи залишилась вона живою після народження.

12. В якому ж розумінні краще вжити вираз «це моє» щодо всякого об'єкта? Чи відносити цей вираз байдуже до якої /38/ кількості: до двох тисяч чи до десяти тисяч (предметів)? Чи скорше користуватись ним у тому розумінні, у якому вираз «це моє» приймається в нинішніх державах? Тепер дехто називає певну особу своїм сином, дехто — братом, а ще дехто — двоюрідним братом або якимось родичем, чи то за кровною близькістю, чи то за ознакою спорідненості спочатку із собою, а потім із домочадцями. А ще вони називають один одного фратором чи філалетом. Адже краще бути двоюрідним братом у власному розумінні цього слова, ніж сином за Сократовим проектом.

13. Хай там як, але в державі, накресленій Сократом, неможливо було б уникнути тих випадків, коли певні громадяни стали б визнавати тих чи тих осіб своїми братами, дітьми, батьками, матерями. Фізична схожість, що існує між дітьми та батьками, неодмінно правила б їм за доказ на користь їхніх справжніх родинних зв'язків. А що таке буває насправді, про це свідчать декотрі географи. У Верхній Лівії у деяких племен існує спільність жінок, але новонароджені розподіляються між їхніми батьками на підставі схожості між тими й тими. Навіть у деяких тварин, наприклад, у коней і корів, самиці народжують малят дуже схожими на їхніх породжувачів. Для прикладу можна послатися на фарсальську кобилу з кличкою «Справедлива».

14. А ще в окреслюваній спільності жінок та дітей важко вберегтися від таких неприємностей, як кривди від певної дії, наприклад, навмисного та ненавмисного вбивства, бійки, сварки. Всі ці злочинства зачіпають релігійні почуття батьків, матерів, близьких та далеких родичів. Тим часом ці злочинства неминуче траплятимуться тоді, коли не знаєш своїх близьких, причому значно частіше, ніж коли їх знаєш. В останньому випадку можна принаймні спокутувати вчинені злочини встановленими спокутними обрядами. А коли знаєш, котрого з близьких ти скривдив, то не може бути ніякої спокути.

15. Дивно також і те, що в окреслюваній спільності синів забороняється тільки тілесне співжиття між люблячими. Самій же любові перешкод не чиниться, і навіть допускаються такі стосунки між батьком та сином чи між братами, що викликає найбільше осуду, — хай-но вони й спираються тільки на любовне почуття. Дивно було б усувати тілесне єднання тільки з тієї причини, що при ньому досягається найвища насолода, і не бачити в такому випадку різниці, що в одному єднанні беруть участь батько та син, а в другому — брати. А втім, видається, що спільність жінок та дітей більше годилася б для землеробів у накресленій ^{1262в} Сократом «Державі», а не для її охоронців. В разі спільності жінок та дітей дружні почуття будуть розвинені слабкіше, а цим /39/ і повинні відрізнитися підлегли, коли їх хочуть бачити слухняними, а не бунтівниками.

16. Взагалі, накреслений закон про спільність з неминучих причин призводить до наслідків, протилежних тим, що впливають, певна річ, із законів, установлених правильно, і задля яких Сократ вважає за потрібне встановити спільність саме у такому вигляді, як це сказано вище (мова про жінок та дітей). Ми ж вважаємо, що товариські стосунки — найбільше щастя для держави, бо за наявності таких відносин випадки бунтів траплятимуться рідше. Зрештою, і Сократ понад усе вихваляє єдність держави. А така єдність, як твердить він, виникає завдяки товариським стосункам. Про це, як відомо, говорить у своїй промові «Про любов» Арістофан, а саме — що закохані через палку любов одне до одного прагнуть до злягання, намагаючись із двох істот стати однією.

17. Таким чином, тут обидві люблячі істоти чи одна з них неминуче приносять себе в жертву, а в Сократовій «Державі» накреслена спільність привела б до створення нетривкої дружби, і син батька, а батько сина могли б тільки у певному розумінні вважати рідним. І подібно до

того, як крапля солодкого напою, змішана з великою кількістю води, робить саму суміш не відчутною на смак, — достеменно так буває із взаємною приязню, особливо коли вона існує тільки за назвою. А в накресленому Сократом державному устрої син про батька, батько про сина, брати про братів, звичайно, дбатимуть найменше. Люди понад усе турбуються і люблять, по-перше, те, що їм належить, і, по-друге, те, що їм дороге. Але ні того, ні того не можна припускати серед людей, котрі живуть у «Державі», описаній Сократом.

18. І в питанні про заплановане Сократом переміщення новонароджених дітей з розряду землеробів та ремісників до розряду охоронців і навпаки багато плутанини. Яким чином це переміщення буде здійснюватись у реальності? Особи, котрі даватимуть і переміщатимуться, неодмінно будуть знати, кому і яких дітей вони дають. При цьому неминуче ще дужче виявлятиметься те, про що говорилося вище, а саме — безчинства, сварки ⁴, вбивства. Адже ті, кого буде передано з розряду землеробів та ремісників до розряду охоронців, не вважатимуть решту громадян своїми братами, дітьми, батьками, матерями. Своєю чергою, ті, хто залишився у розряді охоронців, не будуть так називати решту громадян. Тому всі, спираючись на взаємну спорідненість, перестануть остерігатися і чинитимуть різного роду злочинства. Причому, що менше батьки знають про своїх синів, то частіше чинитимуться такі злочинства. Ось такі наші міркування про спільність жінок та дітей. /40/

II. 1. Потім, треба розглянути питання про власність, а саме: яку форму вона повинна мати у тих громадян, котрі прагнуть користуватися найкращим державним устроєм? Чи повинна вона бути спільною, чи ні? Це питання можна розглянути окремо, не ставлячи його у зв'язок із законами про дітей та жінок. Можу ^{1263a} сказати з цього приводу таке: навіть коли діти та жінки повинні належати окремим особам, у чому ми дійшли згоди, то все одно постає питання: чи буде краще, коли власність та користування нею усуспільняться? ⁵ Мова йде ось про що: наприклад, земельні ділянки є приватною власністю, продуктами з них користуються всі спільно, як це спостерігається у деяких племен; або навпаки, землю обробляють спільно, а її плодами наділяють кожного зокрема (кажуть, що в деяких варварських племен земля та плоди є спільною власністю).

2. Коли б землю обробляли окремі особи, то все було б інакше і легше. Та все ж, коли землероби працюють для себе самих, то зустрічаються з неабиякими труднощами, особливо коли доводиться розв'язувати певні питання. Оскільки неможливо провести рівність між результатами роботи й самою роботою, неминуче виникають звинувачення проти тих, хто користується і споживає значну частину плодів, оскільки ті, що більше працюють, менше отримують з плодів.

3. Взагалі, спільне життя та спільна участь у всьому — річ складна, а ще складніша вона у царині людських стосунків, як, скажімо, у тих, хто породжує разом, коли вони не миряться між собою навіть через якісь дрібниці. Найчастіше ж виникають суперечки із слугами, котрі обслуговують нас у повсякденному житті. Отже, можна твердити, що спільність власності пов'язана з усілякими й чималими труднощами.

4. Отже, корисніший спосіб — це той, що існує нині, тим більше, що його освячено звичаями і впроваджено правильними законами: цей спосіб користування містить у собі кращі риси обох систем, про які я веду мову, а саме — (складники) спільної і приватної власності. Взагалі, треба, щоб власність була приватною і тільки певною мірою — спільною. Поділивши власність, можна уникнути будь-яких взаємних докорів. Натомість із цього маємо неабияку користь: кожен дбав би про свою власність, і чесноти обмежували б визиск, як у тому вислові: «У друзів усе спільне» ⁶.

5. І на сьогодні у деяких державах можна знайти приклади такої системи, які доводять, що це можлива річ. У добре впорядкованих державах її запроваджено, в інших існують умови для її запровадження. Маючи приватну власність, окремий громадянин частково дає її для

загального користування; наприклад, у /41/ Лакедемоні кожен з громадян користується рабами іншого, немовби власними, і так само кіньми, і псами, і їстівними припасами. Тож зрозуміло, що краще, аби власність була приватною, використання її — спільним. Тому законодавцеві треба подбати про впровадження такого порядку.

6. А ще неможливо передати словами, наскільки усвідомлення того, що тобі щось належить, дає втіху. Адже не випадково за природою кожному з нас дано почуття любові до самого себе. А ^{1263в} втім, самозакоханість як така осуджується, — щоправда, у даному випадку йдеться не про неї, бо вона проявляється дужче за любов до себе, як, приміром, корисливість, до чого схильні всі люди. Також дуже приємна річ — виявляти свою щедрість, подавати допомогу друзям, знайомим і товаришам.

7. Але це можливо, коли маєш власність. І навпаки, цього не вдається зробити тим, хто прагне до найбільшої єдності в державі. А ще, зрозуміло, вони знищують вияви двох чеснот — скромності щодо жіночої статі (бо стриманість до чужих жінок — річ, гідна похвали) і щедрості з огляду на свою власність. Адже тоді щедра людина не зможе виявити себе, і взагалі ніхто не матиме змогли засвідчити щедрість на ділі, бо це можливо тільки тоді, коли власник розпоряджається своїм майном.

8. Тому висунута нами система у вигляді закону має, звичайно, привабливі риси, і слухач охоче її сприймає, вважаючи, що тоді настане гідна подиву певна всезагальна любов, особливо коли дехто з громадян викриватиме негаразди в державі, через те що в ній відсутня спільність майна: тобто існуватимуть судові процеси по стягненню податків, позови через кривосвідчення, лестощі перед багатими.

9. Насправді ж усе це зло виникає не через відсутність спільності майна, а через моральну зіпсутість людей. Ми ж бачимо, що й ті, хто користується спільним майном, сваряться між собою, незгірше ніж ті, хто володіє власністю. Тож було б справедливо не лише вказувати на те, скільки зла зникне, коли власність стане спільною, але й скільки доброго щезне при цьому. Здається, саме життя за таких умов буде неможливе. Наважусь мовити, що Сократова помилка полягає у хибній засаді, з якої він виходить, викладаючи власне твердження. Треба визнати, що єдність у державі повинна бути відносною, а не абсолютною. Так само і щодо сім'ї; коли ж ця єдність зайде дуже далеко, то держава зникне. А якщо навіть існуватиме, все ж вона на шляху до власної загибелі перетвориться на розладнане об'єднання, так ніби хтось симфонію замінив одним голосом або ритм тактом. /42/

10. Однак треба прагнути об'єднання і єдності громадян через їхнє виховання (як і було сказано). І той, хто візьметься за цю справу, керуючись Сократовими порадами, побачить, що чинити так — безглуздо: безглуздо вдосконалювати суспільство такими засобами, а не прищепленням добрих звичаїв, філософії, законів, як це чинив законодавець у Лакедемоні, впроваджуючи ^{1264а} спільну власність, і на Криті, узаконюючи сиситії ⁷. Не слід випускати з уваги і той факт, що ці громадські трапези пройшли випробування часом завдяки тому, що виявилися правильною інституцією. Адже майже все винайдено людьми, та одне не впроваджене, інше ж відкинуте знавцями.

11. Безпідставність Сократової теорії особливо впадатиме у вічі, коли розглянути, яким чином її можна впровадити на ділі (мова про єдність держави). Державу можна утворити не інакше, як розділивши та розмежувавши складники, що становлять її, — або за прикладом громадських трапез, або на кшталт фратрій та філ. Отже, за допомогою закону вдасться зробити тільки одне, а саме: щоб охоронці не обробляли ланів, — і саме це нині намагаються впровадити лакедемонці. Яким чином буде утворено такий державний устрій, де усупільнення досягне крайніх меж, — про це Сократ нічого так і не сказав, бо, зрештою, нелегко з'ясувати це. І хоча основна маса громадян у державі різнорідна, про неї мова не йде:

чи треба, скажімо, усупільнити власність у землеробів, чи зробити її приватною, а так само (вирішити), чи повинні бути спільними жінки та діти.

12. В такому разі, чим уся решта громадян відрізнятиметься від охоронців? У чому полягатиме їхня перевага, коли вони коритимуться охоронцям? І на якій підставі вони підлягатимуть їм? Чи охоронці вдадуться до чогось такого, як свого часу критяни, надавши усі права рабам, заборонили їм тільки відвідання гімнасій і придбання зброї? І коли в Сократовій державі усе робитиметься за прикладом інших держав, то в який спосіб буде здійснено усупільнення? В такій державі неминуче виникне дві (держави), причому ворожі одна одній. Зі свого боку, Сократ (у проєкті) відводить охоронцям роль на кшталт військового Гарнізону, а землеробів, ремісників і решту перетворює на громадян.

13. При цьому (він каже, що) чвари, позови і всяке зло, яке має місце у державах, траплятимуться і в його державі. Щоправда, Сократ твердить, начебто у майбутньому громадяни завдяки своєму вихованню не матимуть потреби у багатьох законах; наприклад, будуть скасовані закони про астиномію, агрономію ⁸ тощо. Однак, за Сократовою теорією ⁹, виховання стосуватиметься тільки охоронців. А лани селянам він надає у власність /43/ лише за умови сплати оброку. Тож можна вважати, що в таких обставинах вони почуватимуть себе немовби у пригнобленому стані, а тому ремствуватимуть більше, ніж у деяких державах ілоти, пенести ¹⁰ чи раби.

14. Так само не йдеться (у Сократовому проєкті) про те, чи, зрештою, є необхідність упроваджувати ці закони, чи ні. Не обмовився (Сократ) і про те, що впливає з такого впорядкування, тобто (він не торкається питання) про способи обробітку землі, виховання селян, а також про закони, що стосуватимуться їх. А тим часом важливо з'ясувати, як буде вирішене питання про самих ^{1264в} селян за умови збереження державних охоронців. Припустімо, жінки у селян будуть спільними, а власність не належатиме кожному окремо. Хто ж тоді візьме на себе турботу про дім? Як дбатимуть про обробіток ланів чоловіки? А коли у селян і жінки, і власність будуть спільними? ¹¹

15. Безглуздо було б тут шукати прикладів із тваринного світу, припускаючи, що жінки повинні робити те саме, що роблять чоловіки. Адже у тварин домашнього господарства немає. Небезпечним, за Сократовим проєктом, є і утворення державних інституцій. Згідно з його твердженням, влада має завжди перебувати в руках одних і тих самих осіб. Але це викликає обурення навіть у тих людей, котрі зовсім не відчують власної гідності, а що вже казати про войовничих та запальних осіб? Зрозуміло, чому для Сократа важливо, аби влада перебувала в руках одних і тих самих осіб: божественне золото не вноситься в душі різних осіб, воно завжди в одних душах. Сократ твердить: мовляв, одразу ж після народження божество вносить одним золото, другим срібло, а мідь і залізо призначені тим, хто в майбутньому буде ремісником чи селянином ¹².

16. А ще, хоч і в охоронців (згідно із Сократовим твердженням) відбирають щастя, усе-таки (як говорить Сократ) законодавець повинен зробити державу щасливою. Однак домогтися цього у державі неможливо, оскільки в ній не почуватимуть себе щасливими всі (громадяни), — або більшість із них, або ж тільки частина буде щасливою. Ціле ж (як ми знаємо) існує завдяки частинам, і неможливо досягти загального щастя, коли жодна або більшість частин не відчуватиме цього. І коли охоронці нещасливі, то й решта (ремісники, народ) також не будуть щасливими. Отже, і ці моменти, та й інші, що стосуються державного устрою, викладеного Сократом, і не менш істотні, аніж наведені, — безперечно, викликають значні ускладнення (при розгляді).

III. 1. Майже з такими ж труднощами зустрічаєшся при розгляді «Законів», написаних пізніше Платоном. Тому доцільно /44/ стисло розглянути і той проєкт державного устрою, що викладається в них. У творі «Про державу» Сократ висловив тільки деякі міркування про

спільність жінок та дітей, власність, державні інституції. Отже, (Сократ) поділив усе населення на дві частини: на селян та воїнів. Третій розряд становлять особи, котрі перебувають на вищих щаблях влади — в законодавчих та урядових органах. Щодо селян і ремісників, то Сократ так і не обмовився, чи беруть вони участь в управлінні, чи ні, повинні володіти зброєю і брати участь у війнах чи ні. Жінки ж (за Сократом), навпаки, — зобов'язані вирушати в бойові походи¹³ і мати таке ж виховання, що й охоронці. Стосовно решти питань, то Сократ торкається їх зовсім^{1265a} побіжно. Так само побіжно згадує і про виховання охоронців.

2. А щодо «Законів», то там головним чином іде мова про законодавчі питання, а про сам державний устрій в них сказано мало. І хоч автор «Законів» розглядає державний устрій, котрий, на його думку, годився б для всіх, та поступово він знову вдається до того ж самого способу міркувань, що викладений у «Державі». Окрім спільності жінок та дітей, у решті питань законодавець схвалює ті самі твердження, що й у Сократовому проекті: таке ж, як і там, виховання, спосіб життя, що полягає в уникненні необхідних робіт, і громадські трапези — усе те ж саме. Відмінність лише в тому, що згідно з цим проектом, викладеним у «Законах», громадські трапези призначені також і для жінок; і ще: коли в «Державі» визначено тисячу зброєносців, то в «Законах» — п'ять тисяч¹⁴.

3. Усі Сократові міркування витончені, вирізняються незвичайністю думки, примушують замислитись, але важко сказати, чи все в них правильне. Навряд чи можна погодитися з тим, що для всіх (здатних носити зброю) громадян потрібно мати територію, що дорівнює, скажімо, Вавилонові чи якомусь іншому великому місту, аби прогодувати п'ять тисяч чоловік, котрі нічого не роблять, та ще з жінками й великим натовпом прислуги. Звісно, можна висувати будь-які проекти, однак передовсім треба зважати на реальність, тобто на те, чи можливо їх здійснити, чи ні.

4. Далі в «Законах» говориться, що законодавець, видаючи закон, мусить брати до уваги два чинники: землю та людей¹⁵. Можна додати сюди й поняття «сусідня країна», якщо вже держава збирається підтримувати зовнішні зв'язки з іншими (державами). Адже їй доводиться користуватися не тільки власними збройними силами, здатними воювати і захищати свою територію, але й засобами, що розташовані на чужій землі. І навіть коли хтось не схвалює такого способу життя, бо він не відповідає ані загальним, /45/ ані частковим засадам, все ж треба наганяти страху ворогам не тільки тоді, коли вони вдираються у межі держави, а й коли вони перебувають далеко¹⁶ від її кордонів.

5. Також і про розміри власності, — треба розглянути, чи не краще визначити їх чіткіше, (ніж у «Законах»), де сказано, що розміри цієї власності повинні бути такими, аби жити скромно, неначе хтось зрозумів це як «жити в достатку»¹⁷. Але таке визначення надто загальне. Адже можна жити скромно й однак відчувати нестачу. Тому ліпше було б сказати так: жити скромно, але й не забувати щедрості. Бо коли відокремити ці поняття, то в одному випадку це означатиме — жити в розкоші, в другому — жити, терплячи скруту. А тому лише названі чесноти можна брати до уваги, говорячи про користування нашою власністю. Вважаймо, що бути скнарою або марнотратником не можна, жити ж скромно, не забуваючи при цьому щедрості, — можна. Тож, розглядаючи питання про користування власністю, необхідно брати до уваги саме ці чесноти.

6. Безглуздо й те, що, урівнюючи власність, «Закони» нічого не говорять (чітко) про кількість громадян, а допускають можливість народжувати необмежено. Вважається, що, хоч би скільки^{1265b} народжувалося дітей, усе ж, завдяки якійсь частині бездітних шлюбів, кількість дітей відповідатиме певній масі населення, що, зрештою, і спостерігається у деяких державах¹⁸. Однак у проекті «Законів» картина виглядає інакше порівняно з тим, що має місце у теперішніх державах. Зараз ніхто не відчуває нужди, оскільки власність поділена між

усіма громадянами. В цьому ж проекті, де власність не підлягає поділу, всі зайві (особи) не матимуть нічого, незалежно від того, багато їх чи мало.

7. Дехто, далєбі, вважатиме, що швидше треба визначити межі для народжування дітей, ніж для власності, аби уникнути зайвої кількості новонароджених. Одначе й це число можна вирахувати, коли взяти до уваги різні випадкові моменти, — наприклад, те, що декотрі з новонароджених помруть, або що деякі шлюби виявляться бездітними. Обійти увагою це питання (приріст населення), що має місце у більшості держав, — означає спричинити зубожіння громадян. Зубожіння ж, як відомо, породжує бунти та злочини. Ось чому коринфієць Фідон, один з найдавніших законодавців¹⁹, вважав, що кількість сімейних наділів має відповідати кількості громадян, хай навіть спочатку всі володіють неоднаковими наділами. В цих «Законах» усе навпаки. Тому ми скажемо згодом і про те, як, на нашу думку, треба облагодити цю справу²⁰.

8. В «Законах» також обійдено увагою питання, яким чином правлячі особи відрізнятимуться від підлеглих. Сократ говорить /46/ про це так: як у тканині основа робиться з іншої вовни, достеменно так урядовці повинні ставитися до підлеглих. І коли, припустімо, збільшити всіляку власність, то чом не встановити певної межі і в земельній власності? (В «Законах») також бачимо, що там не допускають розподіл будівель, аби це не заподіяло шкоди домашньому господарству. Згідно з проектом, кожному з громадян надається дві ділянки для будівель, а жити в двох будинках — річ непростя.

9. Увесь державний лад, окреслений «Законами», не схожий ні на демократію, ні на олігархію, а посідає середнє між ними місце і має назву політії. До її складу входять тільки ті, хто наділений правом носити зброю. Коли законодавець вважає, що така форма устрою найпридатніша для найбільшого усупільнення, то, мабуть, він не помиляється. Але якщо він вважає таку форму взагалі найкращою, — то, звичайно, не має слухності. В такому разі легко знайдеться котрась особа, що почне всіляко вихваляти лакедемонський устрій або ще якийсь, де особливо добре можна бачити владу олігархів.

10. Дехто запевняє, нібито найкраща форма державного устрою має складатися з поєднання всіх форм; тому вони вихваляють устрій у лакедемонців, де поєднуються складники олігархії, монархії та демократії. Царська влада в них уособлює монархію, влада старійшин (геронтів) — олігархію, демократію ж репрезентують ефори, оскільки вони обираються з народу. А дехто бачить у владі ефорів тиранію, ознаки ж демократії вони вбачають у громадських трапезах (сиситіях) та в інших явищах повсякденного життя.

^{1266a} 11. Але в «Законах» сказано, що найкраща форма державного устрою повинна складатися з охлократії (крайньої демократії) і тиранії. Однак ці форми ніхто не вважатиме формами державного устрою, а як вважатиме, то мусив би визнати їх найгіршими з-поміж усіх. Тому правильніше міркують ті, хто вважає найкращою формою поєднання усіх форм, бо державний устрій, поєднуючи в собі кілька форм, справді кращий.

Потім, політія у «Законах», видається, не містить у собі ніяких складників, а тільки ознаки олігархії та демократії, причому остання схиляється теж у бік олігархії. Це видно з того, яким чином створюються державні інституції. Те, що посадові особи визначаються за жеребом із числа обраних, робить цей спосіб схожим на демократію та олігархію. Але те, що тільки багаті громадяни зобов'язані брати участь у народному зібранні, призначати урядовців і взагалі провадити державні справи, решта ж громадян позбавлена цього, — уподібнює форму правління до /47/ олігархії. А ще Сократ хоче, щоб більшість урядовців призначалася з багатих людей, а на найвищі посади — особи з найбільшим майновим цензом.

12. Так само і в державну раду (сенат). Отже, з першого розряду у виборах до сенату можуть (при першому обранні) брати участь усі, потім таким же чином — особи другого розряду,

далі — третього. В останньому випадку, однак, у виборах належить брати участь не всім особам третього й четвертого розрядів. (У виборах членів ради) з четвертого розряду можуть брати участь тільки особи, що належать до перших двох розрядів. Потім, говорить законодавець, з обраних у такий спосіб треба визначити однакове число з кожного розряду. При такій організації виборів більшість, безперечно, становитимуть особи, що належать до найвищих майнових розрядів, тоді як декотрі з простолюду не братимуть участі у виборах, оскільки (на думку Сократа) необхідності в цьому немає.

13. Те, що державний устрій у такому вигляді не матиме поєднання демократії та монархії, зрозуміло з викладеного вище. Ми пересвідчимось в цьому й тоді, коли розглянемо такий державний устрій загалом. Однак обрання заздалегідь обраних урядовців пов'язане з ризиком: коли певна кількість кандидатів захоче дійти між собою попередньої згоди, вибори завжди пройдуть згідно з їхнім бажанням.

Ось такий зміст державного ладу, викладеного в «Законах».

IV. 1. Є й інші проекти державних устроїв, написані як приватними особами, так і філософами, й політичними діячами. Всі ці проекти більше, ніж ті два — «Про державу» й «Законо», нагадують нині існуючі форми державного устрою. Жоден з авторів не вводив якихось новацій, скажімо, про спільність жінок та дітей чи жіночі трапези ²¹. Навпаки, ці проекти спираються переважно на життєві вимоги. Декотрі з авторів дотримуються такої думки: мовляв, треба насамперед правильно облагодити усі питання, пов'язані з власністю, оскільки (вважають вони) через це виникає ^{1266в} всякий безлад. Тому й карфагенець Фалей ²² передовсім запропонував таке: уся земельна власність (говорить він) повинна бути однаковою в розмірах.

2. І зробити це, на його думку, треба тоді, коли держави починають утворюватися, бо після заснування держави облагодити це буде важко. Отож якомога скорше це можна зробити таким чином: багаті (громадяни, видаючи своїх дочок заміж) повинні давати за ними посаг. Та (коли багаті беруть шлюб з багатими) — вони не повинні отримувати посагу. І навпаки, бідняки (у таких випадках) посагу не дають, але отримують його. /48/

Платон у своїх «Законах» вважав, що треба допускати збільшення власності до певної межі, а саме: кожен з громадян, як про це згадано вище, мав право збільшувати розміри своєї власності не більше ніж у п'ять разів від того мінімуму, яким він володіє.

3. Впроваджуючи цей закон, законодавець мусить зважити на те, що, встановлюючи розміри власності, потрібно також визначити і прийнятне число дітей. Коли воно перевищить розміри власності, тоді треба скасувати закон, бо багато заможних людей зубожіє, що, безперечно, викличе обурення.

4. Те, що рівність у розмірах власності важить певною мірою в державному устрої, здається, добре розуміли декотрі із стародавніх законодавців. Так, наприклад, Солон видав закон, що діє і в решті держав, згідно з яким забороняється набування земельної власності в необмежених розмірах. Так само деякі закони забороняють продаж власності. Так, у локрійців ²³ існує закон, за яким кожен з громадян може продавати (земельну) власність тільки в разі тяжкої скрути. (Є й закони), що стосуються охорони земельних наділів, отриманих у спадщину. Порушення цього закону на Левкаді призвело до того, що державний устрій там став надто демократичним. Певний майновий ценз, що вимагався для заміщення органів влади, з тих пір утратив чинність.

5. А втім, припустімо, що майнової рівності досягнуто. В такому разі вона буде або дуже значною, через що пануватиме розкіш, або дуже мізерною, — тоді громадяни зубожіють. Отож зрозуміло, що законодавцеві не досить просто урівняти власність. Він повинен

визначити її середню цифру. Проте, коли б хто-небудь і встановив середню цифру власності для всіх — ніякої користі з того не було б, оскільки тут треба радше урівняти людські бажання, а не власність. А цього можна досягти тільки в тому разі, коли громадяни будуть виховані належним чином з допомогою законів.

6. Фалей далєбі погодився б із таким міркуванням, вважаючи, що урівняння у власності треба здійснювати у державі двоюко: у володінні майном і у вихованні. Та Фалей мав би вказати й на те, у чому полягає таке виховання, бо, коли воно буде однаковим для всіх, — не буде ніякої користі. Можливо, воно й буде подібним за змістом, але, здобувши його, кожен з громадян усе-таки домагатиметься грошей чи почестей, або того й того разом.

7. Навіть більше: вони ремствуватимуть через майнову нерівність та неоднакові почесті, що їм виказуються. І в кожного з них причина своя: юрба ремствуватиме через майнову нерівність, ^{1267a} виховані ж люди — через почесті, коли вони будуть однаковими. Про це й мовить поет: «Шану одну мають і чеснотливець, і /49/ звичайна людина» ²⁴. Люди кривдять одне одного не тільки через нерівність у необхідній власності; тому й Фалей запропонував, як ліки від цього, рівність власності, аби люди не вдавалися до грабунку від холоду чи голоду, а ще тому, що вони хочуть жити в радощах і задовольняти власні бажання. Коли ж люди прагнутимуть мати більше, ніж це викликано необхідністю, то через (своє прагнення) вони кривдитимуть інших, і не тільки через це, але й заради того, щоб жити в радощах, утіхах, без злигоднів.

8. Ліками від цих трьох зол будуть: в одному випадку — володіння невеликою власністю і праця, в другому — скромність. Щодо третього випадку, то, коли б хто-небудь захотів знайти радість у самому собі, мусив би шукати ліків у філософії, бо в решті випадків необхідна допомога з боку людей. Найчастіше ж злочини чиняться людьми через їхні прагнення до надміру в усьому, а не в набутті предметів першої необхідності. Так, наприклад, тиранами стають не з метою уникнути холоду. Тому найбільші почесті має не той, хто вб'є злодія, а хто вб'є тирана. Таким чином, Фалей закон про державний устрій може запобігти тільки незначним правопорушенням.

9. А ще Фалей прагне облаштувати державу так, щоб між громадянами встановилися добрі стосунки. Але ж при цьому не можна випускати з уваги як відносини з найближчими сусідами, так і з усіма чужинськими державами. Впорядковуючи державу, необхідно також приділити належну увагу і військовій силі, про що Фалей не обмовився бодай словом. Так само (не обмовився він) і про власність. Тим часом власності для держави потрібно надбати стільки, аби її вистачило не лише для потреб суспільства, а й на випадок загрози ззовні. З одного боку, розміри власності не повинні бути такими, щоб викликати пожадливі бажання в тих сусідів, котрим неможливо вчинити опір. З другого — цих засобів має вистачити, аби успішно вести війну з однаковими за силою державами.

10. Фалей не визначив чітко цього питання. Тим часом не слід випускати з уваги й того, володіння якою кількістю майна дає користь. Можливо, найкращою межею була б така, за якої могутніші не вважали б вигідним воювати, аби придбати собі надлишок, але все-таки воювали б і в тому випадку, коли їхні противники не мали б значних матеріальних засобів. Так, Євбул радив Автофродатові, коли той збирався взяти в облогу Атарней, поміркувати, упродовж якого часу він здобуде цю фортецю, і відповідно до цього визначити (пов'язані з облогою) витрати; зі свого боку, він погоджувався залишити Атарней за суму, меншу від тієї, у /50/ яку обійдеться облога. Після цієї поради Автофродат, поміркувавши, відмовився від облоги Атарнея ²⁵.

11. Отже, майнова рівність певною мірою буває корисною у стосунках між громадянами, усуваючи між ними можливі незгоди. Однак, кажучи загалом, великої ваги вона не має. Бо виховані люди радше обурюватимуться з такої поради, вважаючи її не гідноїх; тому-то вони

часто стають призвідниками бунтів. ^{1267в} До того ж людська жадібність ненаситна: спочатку (вони кажуть) їм досить і двох оболів; тільки-но отримавши їх, вони хочуть більше, і так до безмежності. Річ у тому, що бажання людей за природою безмежні, і більшість живе, задовольняючи тільки їх.

12. Тож тут постає засада вагоміша, ніж рівність власності: треба налагодити справи у державі так, аби чеснотливі за своєю природою громадяни не домагалися більшого, а погано виховані не мали можливості (бажати цього). Не станеться ж такого в тому випадку, коли вони належатимуть до нижчого стану; тоді вони не зазнаватимуть якихось кривд. При цьому Фалей неправильно окреслив майнову рівність: з багатства він урівнює тільки земельну власність. Але ж багатство складається і з рабів, стад, грошей, різноманітних предметів так званого домашнього вжитку. Таким чином, в усьому цьому треба або прагнути досягнення рівності, або встановити певну середню міру, або все залишити, як є.

13. З Фалеевого накреслення державного устрою видно також, що йдеться про створення невеличкої держави, оскільки, за його законами, усі ремісники перетворюються на державних рабів і не становитимуть прошарку громадян. Та коли всі, що працюють на потреби держави, повинні стати державними рабами, то вийде щось схоже на той суспільний стан, який існує в Епідамні, чи той, що колись Діофант установив в Афінах ²⁶.

Отже, визначаючи характер Фалеевого законодавства, можна міркувати, що в ньому окреслено добре, а що — погано.

V. 1. (Кажуть), Гіподам з Мілета ²⁷ розбив місто на квартали й розділив (прямими вулицями) Пірей. Він і в інших справах виявляв честолюбство, зайву дратівливість, так що декому здавалося, начебто він дбає більше про власні кучері та зачіску, а також про теплий і простий одяг, який він носив не тільки взимку, а й улітку. Тож він, бажаючи довести, що краще од усіх розбирається в природі, перший із приватних осіб намагався з'ясувати дещо про найкращий державний устрій.

2. За Гіподамовим накресленням, державу складають десять тисяч громадян, поділених на стани: перший утворюють ремісники, другий — селяни, третій — воїни, до чийх обов'язків /51/ належить захист держави. Територію держави він теж поділив на три частини: священну, громадську і приватну. Священна частина — та, з доходів якої мав би чинитися релігійний обряд. Громадська — та, з доходів якої отримували б засоби для існування захисники держави. Нарешті, третя частина перебуває у приватному володінні селян. Гіподам вважав, що й закони існують у потрібному вигляді, відповідно до категорії тих злочинів, що тягнуть за собою судові справи: образа честі, порушення права власності і вбивство.

3. Гіподам планував також заснування одного верховного суду, куди передавались би усі судові справи, розглянуті неправильно. І цей суд, на Гіподамову думку, мав складатися з обраних старійшин. Судові ухвали повинні (говорив Гіподам) виноситися не камінцями, а щоб кожен суддя приносив із собою дощечку, на якій писав би, коли доведено провину, просто: «Винен». Якщо ж підсудного виправдано, дощечка залишається чистою. У випадку умовного засудження чи виправдання треба було обґрунтувати рішення. Гіподам вважав, що сучасні йому закони, стосуючись ^{1268а} судових процесів, далекі від досконалості, бо судді, ухвалюючи вирок або виправдання, діють всупереч даній клятві (судити за сумлінням).

4. А ще Гіподам установлював закон стосовно тих, хто давав певну користь державі: їм виказували почесні. Так само (за його законом) дітей тих, хто загинув на війні, утримували за державні кошти. Однак такі закони були й раніше, та й донині вони чинні в Афінах та інших державах. Всі органи влади, за Гіподамовим накресленням, обирає народ, тобто ті три розряди населення, про які говорилося раніше. Обрані ж урядовці мусили дбати про

державні справи, а також про справи чужинців і дітей-сиріт. Такі найприкметніші положення Гіподамового законодавства про державний устрій.

5. І одразу в когось виникне питання щодо поділу громадян. Адже ремісники, селяни та зброєносці беруть участь в управлінні. Тим часом селяни не мають права носити зброю, ремісники не мають ні зброї, ні землі, — тож певною мірою вони опиняються у становищі рабів відносно зброєносців. Отже, неможливо припустити, щоб за такого поділу селяни й ремісники володіли громадянськими правами, бо звідси випливає, що тільки зброєносці мали право висувати із свого середовища осіб, котрих призначали командувачами та охоронцями (в державі) ²⁸ і взагалі (верховними) урядовцями. Тож хіба могли ставитись до державного устрою приязно ті, хто не брав участі в управлінні?

6. З другого боку, зброєносці мають бути дужчими за тих, хто належить до перших двох розрядів. Але домогтись цього нелегко, /52/ коли зброєносців багато. Коли ж вони володітимуть більшою силою, навіщо тоді решті брати участь в управлінні державою і призначати урядовців на посади? А ще: яку користь дають державі селяни? Ремісники необхідні, бо всяка держава має в них потребу, і вони можуть, як і в інших державах, існувати на доходи від свого ремесла. Селяни становили б певний розряд у державі тільки тоді, якби забезпечували продуктами воїнів; за Гіподамовим накресленням, вони володіють земельними ділянками як власними, і ці ділянки вони оброблятимуть для власних потреб.

7. Навіть більше: коли воїни оброблятимуть частину державної землі, з якої отримуватимуть засоби для життя, то такі зброєносці нічим не відрізнятимуться від розряду селян. Але ж цього хоче законодавець. А коли з'явиться ще один, четвертий розряд громадян, відмінний від селян і воїнів, який не братиме участі в жодній із справ, тобто стоятиме осторонь від управління державою? Коли ж котрийсь (із законодавців) влаштує справу так, що ^{1268в} одні й ті самі особи оброблятимуть як приватні, так і державні ділянки, то, по-перше, одна особа, обробляючи дві ділянки, не зможе виробити стільки продуктів, аби їх вистачило на дві сім'ї, а по-друге, чому б цим окремим особам не брати своїх продуктів, отриманих від обробітку землі, й не віддавати їх воїнам? Тут є чимало плутанини.

8. І про судочинство Гіподамів закон містить хибні думки. Так, за цим законом вимагається, щоб вирок ухвалювався або як звинувачення, або як виправдання, бо судову справу розглядають лише з такого погляду (тобто що підсудний або винен, або не винен); отже, суддя перетворюється на звичайного посередника. Такий порядок здійснюється тільки через третейський розгляд, — і навіть у тому випадку, коли третейських суддів декілька, бо вони можуть дійти згоди щодо вироку. Але в судах такого порядку не прийнято; навпаки, більшість законодавців уживають заходів, аби судді не спілкувалися між собою.

9. І потім, хіба не викликати роздратування вирок, коли, на думку судді, підсудний мусить сплатити певну суму, але не таку, як стягує з нього позивач? Останній вимагає двадцять мін, один суддя присудить сплатити йому десять мін, другий — п'ять, третій — чотири. В такий спосіб сума дробитиметься: одні присудять сплатити її повністю, другі ж — нічого. І як тоді бути з підрахунком голосів? А ще, ніхто не примушує суддю скласти кривоприсягу, коли він безумовно засуджує або виправдовує, якщо позов написано у правильній формі: суддя, виправдавши підсудного, не ухвалює, що той нічого не винен, а лише — що не винен двадцять мін; але ж суддя порушує клятву, коли вважає, нібито підсудний, хоч і не винен двадцять мін, підлягає судові. /53/

10. А щодо Гіподамової пропозиції про необхідність удостоювати почестей тих осіб, котрі винаходять щось корисне для держави, то впроваджувати такий закон — річ не без ризику. Такі пропозиції привабливі тільки на позір, насправді ж вони породжують наклепи і навіть потрясіння в державі. І цей (Гіподамів) закон зачіпає ще одне питання й вимагає окремого розгляду. Річ у тім, що в декого виникають сумніви з приводу питання, шкідливо чи корисно

для держави змінювати предківські закони, навіть тоді, коли якийсь закон виявиться кращим ²⁹. Тому-то нелегко одразу погодитись із вказаною пропозицією, коли дозволяється змінювати (існуючий лад): може статися, що хтось, немовби для загального щастя, внесе пропозицію про заміну (існуючих) законів або державного ладу.

11. Проте, оскільки ми згадали про цей предмет, коротко зупинимось на ньому ще раз. Отже, (як ми сказали), розв'язати це питання складно. (На перший погляд) може видатися, що зміни дадуть змогу покращити (стан справ у державі). Справді, у певних науках поступ корисний, наприклад, у медицині, коли вона розвивається від своїх вихідних засад. Подібну картину маємо в гімнастиці та в інших мистецтвах і науках. Оскільки ми відносимо до них і політику, то в ній також, мабуть, має відбуватися розвиток. І хто міркує так — має слухність, бо це підтверджується самою історією: адже стародавні закони були дуже простими й нагадували варварські.

12. Так, у давнину греки ходили озброєними й купували один в одного жінок. І ті закони, що подекуди збереглися й дотепер, ^{1269a} відзначаються неймовірною простотою, от як закон про вбивство в Кумах ³⁰: коли позивач приведе достатню кількість свідків із числа своїх родичів, котрі підтверджують факт убивства, то обвинувачений визнається винним у злочині. Взагалі люди прагнуть не до того, що освячено предківськими переданнями, а до того, що є щастям само по собі. (Для прикладу) візьмімо перших людей: чи то народжені від землі, чи то врятувавшись від якогось світового потрясіння, вони скидалися на звичайних людей, не обдарованих розумовою діяльністю, як це й мовиться про людей, народжених від природи, — тож було б безглуздом жити за їхніми постановами. Навіть більше: і писані закони не слід залишати незмінними. Як у решті мистецтв, так і в державному устрої неможливо викласти все досконало. Необхідно викладати закони у загальному вигляді, людські ж дії несуть в собі відбиток особистості. З цього випливає, що деякі закони час від часу доводиться змінювати.

13. З другого боку, цю справу належить вирішувати з якнайбільшою обачністю. Так, коли зміна закону веде до незначного /54/ поліпшення або, навпаки, коли вже повелося легко порушувати існуючий закон, що заподіює шкоди, — то, певна річ, краще витерпіти певні помилки законодавців чи урядовців, бо буде не стільки користі, коли до закону внесуть поправки, скільки шкоди від засвоєної звички не коритися існуючій владі ³¹.

14. Оманливий також і приклад, узятий із царини мистецтва. Адже змінити закон і змінити мистецтво — не одне й те саме. Закон не матиме ніякої ваги, якщо не примусить чинити послух існуючим звичаям. А звичаї ж, як заведено, випробовуються часом. Ось чому легковажне порушення чинних законів, заміна їх іншими послаблює силу закону. А ще, коли закони й підлягають змінам, то виникає питання: чи всі закони і за всякого державного устрою (треба змінювати), чи ні? Чи можна допускати до цієї справи будь-кого, чи тільки певних осіб? Адже це має істотне значення. А втім, полишимо розгляд даного питання на інший час.

VI. 1. Обговорюючи державний устрій лакедемонців та критян, а так само решти держав, належить розглянути два питання: по-перше, відповідають чи ні закони в цих державах найкращому державному устроєві. По-друге, чи міститься в цих законах щось протилежне основним засадам того державного устрою, який мав на увазі законодавець.

2. Загальновизнано, що в державі, яка бажає встановити правильний устрій, громадяни не повинні турбуватися про предмети першої необхідності. Але як це здійснити — сказати важко. Так, пенести у Фессалії часто повставали проти фессалійців. Так само й ілоти проти спартанців: завжди вичікували слушну нагоду, аби, скориставшись скрутою останніх, повстати проти них.

3. Натомість у критян нічого такого не відбувалося. Це пояснюється, мабуть, тим, що сусідні міста, розташовані на Криті, ^{1269в} навіть коли воювали між собою, то ніколи не підтримували повсталих. Це могло нашкодити їм самим, зважаючи на той факт, що у них були свої періеки ³². Навпаки, у спартанців усі сусіди були їхніми ворогами: і аргосці, й месенці, й аркадійці. Перші ж повстання пенестів проти фессалійців були спричинені ще й тим, що останні вели війни із сусідами: ахейцями, перребами й магнесійцями.

4. А ще було й інше: украй складно, мабуть, організувати нагляд за рабами, визначити, яким чином поводитися з ними. Бо коли їх відпустити на волю — вони нахабніють, вимагаючи для себе однакових прав з панами. А коли ставитися до них суворо — вони замислюють зло проти своїх панів і проймаються ненавистю до них. Таким чином, лакедемонці, тримаючи ілотів у покорі, не знайшли найкращого способу поводження з ними. /55/

5. А ще легковажність (лакедемонського законодавства) у питанні про жінок шкодить, з огляду на мету, яку ставлять перед собою лакедемонці, і не сприяє досягненню щастя у державі взагалі. Зрозуміло, як сім'я складається з чоловіка й дружини, так і держава повинна ділитися на дві частини — чоловіків та жінок. Тому, коли в державі жіноче питання нехтується, (можна вважати, що) половина населення немовби не узаконена. Це й сталося у Лакедемоні. Законодавець, прагнучи зробити цілу державу придатною до всіляких випробувань, встановив закони лише стосовно чоловіків. А жінок він випустив з уваги. Вони ж у Лакедемоні живуть розманижено й поводяться дуже свавільно.

6. А в такій державі, звичайно ж, багатство має неабияке значення, особливо, коли чоловіками управляють жінки, що спостерігається майже у всіх воєнізованих племенах, за винятком кельтів та, можливо, декотрих інших, де відкрито практикується співжиття з чоловіками. Здається, небезпідставно вчинив той оповідач міфів, що перший поєднав Арея з Афродитою, бо всі згадані вище племена воліють підтримувати любовні зв'язки з чоловіками, ті ж племена — із жінками.

7. Достоту так було і в лакедемонців. За їхнього панування багатьма справами завідували жінки ³³. А втім, яка різниця: чи правлять жінки, чи посадовими особами керують жінки. Це одне й те саме. Оскільки свавільність жінок не дає ніякої користі, а їхня відвага потрібна хіба що на війні, то лакедемонські жінки дуже нашкодили саме на полі борні, коли вторгаюся фіванці. Користі тут, як і в інших державах, жінки не дали ніякої, а галасу зчинили більше, ніж вороги.

^{1270а} 8. Спочатку поблажливе ставлення лакедемонців до жінок мало, здається, підстави, бо чоловіки тривалий час були відсутніми удома через військові походи, ведучи війну спершу з аргосцями, потім з аркадійцями і месенцями ³⁴. З настанням мирних часів чоловіки, з погляду законодавця, були загартованими завдяки частим походам, що дає, безсумнівно, чимало користі. І коли Лікурґ спробував підпорядкувати законам і жінок, вони стали чинити опір, тому він полишив власний намір.

9. Отже, вони винні в тому, що сталося. І те, що в законах були відсутні положення про них, — пояснюється спротивом жінок. А втім, ми розглянемо не те, хто в цьому винен, а хто ні, а — що правильно і що неправильно. Як було сказано, ненормальне становище жінок у Лакедемоні, мабуть, не тільки вносить розлад у його державний устрій, але й сприяє розитковій корисливості.

10. Після цього дехто, — можливо, докоряючи, — вказуватиме на нерівність у розподілі власності в Лакедемоні: одні з громадян стали власниками незвичайних багатств, іншим випало /56/ надто мало. Тому (внаслідок такого розподілу) земля потрапила в руки небагатьох. А трапилося це тому, що закони у даному питанні надто недосконалі. Законодавець учинив правильно, коли боронив продавати чи купувати сімейну власність, але

дарувати цю власність і заповідати її в спадщину — це він дозволив. Наслідки в обох випадках однакові.

11. З усієї землі жінкам належить дві п'ятих. Пояснюється це тим, що в Лакедемоні, з одного боку, існує багато дочок-спадкоємниць³⁵, а з другого — їм дають великий посаг. А було б краще, якби не давалося ніякого посагу або ж принаймні незначний чи скромний³⁶. А зараз батько може видавати дочку-спадкоємницю за кого схоче; так само, коли він помре, не склавши заповіту, його спадкоємець може видати дочку-спадкоємницю за кого схоче. Вийшло так, що в державі, яка була спроможна прогодувати 1500 кіннотників і 30 000 важкоозброєних воїнів, не могли утримувати й тисячі.

12. Тож зрозуміло, як погано були розв'язані ці питання. Одного ворожого удару держава не витримала і загинула саме через малолюдність. Кажуть, за колишніх царів права громадянства надавалися і прибульцям, тому в ті часи, попри тривалі війни, малолюдності в Лакедемоні не спостерігалось³⁷ і (кажуть) число воїнів-спартіатів становило навіть 10 000 чоловік. Так це чи ні, усе-таки краще, коли держава завдяки урівноміреній власності мала достатньо людей.

13. Закони ж, які стосуються народження дітей, мають на меті також заохочувати багатодітність. Законодавець, бажаючи, аби число спартанців зростало, спонукає громадян до якомога більшого народження дітей. У Лакедемоні з цього приводу навіть існує закон, за яким батько трьох дітей звільняється від служби, а батько чотирьох — звільняється від усяких повинностей. Проте, — і це видно, — якщо зростає кількість населення, то за існуючих законів поділу земельної власності неминуче збільшується кількість бідняків.

14. Так само погано розроблено закон і про ефорів. Ця головна інституція у них завідує найважливішими справами управління. До колегії ефорів відбирають людей з усіх верств населення, тому часто туди потрапляють дуже вбогі громадяни, котрих, зважаючи на їхні злидні, можна було підкупити. Таке було й раніше, а востаннє це мало місце в андроській справі. Декотрі з ефорів, зіпсовані підкупам, розвалили, наскільки це залежало від них, усю державу³⁸. Оскільки повноваження ефорів дуже великі і їхня влада схожа на владу тиранів, то й самі царі (лакедемонців), /57/ бувало, вдавалися до загравань із народом, через що чинилася шкода й державі: з аристократії виникала держава демократичного ладу. Ефорія охоплює всю державну систему, тому народ, маючи доступ до неї, поводить себе спокійно.

15. Чи то сталося завдяки законодавцеві, чи то випадково, — однак таке становище корисне. Адже державний устрій, коли його будують на тривалий час, має бути таким, аби всі частини, становлячи державу як ціле, прагнули залишатися у незмінному існуючому устрої³⁹. В Лакедемоні царі знаходять втіху у притаманних їм почестях, аристократія — завдяки участі в герусії: бути членом цієї ради вважається гідним їхньої чеснотливості й винагородою. Нарешті, народ втішається тим, що з його середовища поповнюється ефорія.

16. Зрештою, ефори обираються з усіх громадян, але саме обрання не повинне відбуватися в такий спосіб, що існує нині, скидаючись на дитячий. Ефори мають владу ухвалювати рішення з важливих питань, наприклад, судових процесів. Але ефорами можуть виявлятися випадкові особи, тому було б краще, аби вони ухвалювали не за власним розсудом, а згідно із законом. І сам спосіб життя ефорів зовсім не відповідає загальному становищу в державі. Так, вони можуть вести вільний спосіб життя, тоді як стосовно решти громадян спостерігається зайва упередженість, через що вони, не в змозі терпіти такого, таємно оминаючи закон, насолоджуються фізичними втіхами.

17. Негаразд у Лакедемоні і з інституцією геронтів. Коли вони чеснотливі і завдяки вихованню добре володіють якостями, притаманними досконалій людині, то кожен, не вагаючись, скаже: мовляв, ця рада (старійшин) корисна для держави. Навіть коли^{1271a}

виникає острах, що вони вершитимуть важливі державні справи впродовж усього життя. Бо ж як тіло, так і розум має свою старість. Коли ж геронти виховані так, що сам законодавець із підозрою ставиться до них, як до не цілком досконалих людей, то ця інституція становить загрозу для держави.

18. Люди, котрі перебувають на посаді геронтів, теж схильні до підкупу й часто жертвують державними справами задля своїх вигод. Тому було б краще, якби вони усвідомлювали себе підлеглими громадянами. Однак нині вони не здають собі звіту в цьому. Щоправда, зауважимо, що ефори встановлюють нагляд за рештою інституцій. Ця обставина надає їм надто великі переваги, але сам спосіб, у який чиниться нагляд за геронтами, на нашу думку, неправильний. Навіть більше, сам спосіб обрання старійшин — зовсім не продуманий. Бо ж неправильно, коли особа, котра домагається обрання, сама турбується про це, тоді як насправді /58/ потрібно, аби гідна обрання особа стала членом ради, хоче вона цього чи ні.

19. Тут же і в цьому питанні, і в решті справ, пов'язаних із державним устроєм, законодавець керувався, мабуть, одним міркуванням: він прагнув уселити честолюбство в душі громадян, а потім грати на ньому у справі обрання геронтів, бо ж ніхто не домагатиметься влади, коли не пройнятий честолюбством. Насправді ж через честолюбство й корисливість чиниться більшість несправедливих вчинків.

20. Про царську владу, про доцільність її існування і про негативні сторони цієї інституції мова піде в іншому місці ⁴⁰. Коли навіть царська влада і має переваги, то, в усякому разі, кожного з двох лакедемонських царів треба обирати на царство не так, як це робиться тепер, а обрання повинне залежати від способу життя претендента на царський престол ⁴¹. Проте зрозуміло, що законодавець і сам не був певен у тому, чи можна зробити царів чеснотливими. В усякому разі, він не плекав надії на те, що вони стануть досить чеснотливими. Ось чому, коли вони покидали країну, разом з ними як супровідників посиляли і їхніх недругів, і чвари між царями вважали порятунком для держави.

21. Не можуть вважатися правильними й ті закони, що стосуються громадських трапез (сиситій), які спочатку називалися фідітіями. Влаштувати їх мала б скорше держава, як це встановлено на Криті. В лакедемонців же кожен співтрапезник мав робити свій внесок, попри те, що декотрі, дуже бідні, не мали змоги нести витрати на влаштування трапез. Тому самі сиситії суперечили намірам законодавця. Він хотів, аби ця інституція була всенародною; вийшло ж навпаки, бо дуже бідним громадянам нелегко бути учасниками спільних трапез. А тим часом, за звичаєм предків, (встановлена) участь у цих громадських трапезах давала змогу долучатися до управління державою; в разі ж незмоги люди не користувалися правами громадянства.

22. Що стосується закону про навархів ⁴², то його не схвалювали вже декотрі (з учених) і мали слушність, бо його положення про командування флотом спричиняли чвари. Пояснюється це тим, що командувачами були царі. Тому навархія скидалася немовби на другу царську владу. І можна було б зробити закид проти вихідного твердження законодавця, як свого часу висловився ^{1271b} Платон у «Законах»: уся система лакедемонського законодавства передбачала тільки окремі вияви чеснотливості, а саме ті, що стосувалися війни, бо вони корисні для здобуття перемоги ⁴³. Тому лакедемонці, ведучи війни, процвітали. Коли ж вони встановили перемир'я, то почали занепадати, бо не вміли користуватися дозвіллям чи виконувати решту справ, що важили б (у їхніх очах) більше, ніж військові. /59/

23. Друга помилка не менша за першу: вони міркували, що блага, які стосуються війни, здобуваються здебільшого чеснотами, а не пороками, і в цьому мали слушність. Але тим, що ставили ці блага вище, ніж чесноти, вони припускалися помилки. Погано в Лакедемоні йдуть справи і з державними фінансами: скарбниця завжди порожня, і, коли доводиться вести

великі війни, гроші збирають примусово, що дуже погано. Оскільки більша частина земельної власності перебуває в руках спартіатів, вони не чинять нагляду один над одним щодо сплати податків. Тому в законодавця вийшло якраз навпаки тому намірові, якого він хотів досягти: держава зубожіла, відчуваючи брак грошей. У приватних осіб це розвинуло жадібність. Отже, про лакедемонський державний устрій мовлено досить: ми відзначили ті положення (закону), які викликають найбільше заперечень.

VII. 1. Ймовірно, і про це існує легенда, лакедемонський державний устрій багато в чому нагадує критський, а стародавні інституції (як відомо) здебільшого не такі досконалі, як теперішні. За легендою, Лікурґ, звільнившись з-під опіки царя Харилла, багато часу провів на Криті, маючи там родичів. Коли вони вирушили засновувати колонію на острові, то знайшли у тамтешніх жителів уже створену систему законодавства. Тому ще й досі періеки користуються цими законами, які першим установив Мінос.

2. Сам острів Крит немовби покликаний природою панувати над Грецією: прекрасне розташування — з одного боку, острів лежить посеред того моря, на берегах і островах якого майже всі греки мали свої поселення. Відстань між Пелопоннесом і Критом незначна; з другого боку, від Азії Крит відокремлюють тільки Триотійський край та Родос. Ось чому Мінос утвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив, інші колонізував, аж поки, насамкінець, вирушивши походом на Сицилію, помер там біля Каміка.

3. Схожість між критським та лакедемонським порядками ^{1272a} полягає ось у чому. У спартіатів землю обробляють ілоти, у критян — періеки; і в тих, і в тих існують громадські трапези, які спочатку в лакедемонців називалися не фідітіями, а, як на Криті, андріями, — явний доказ того, що їх запозичено у критян. Далі: політичний устрій в обох державах теж однаковий. Лакедемонські ефори мають таку ж владу, що й на Криті, — їх називають там космами, і, на відміну від ефорів, їх десятеро.

Геронти ж у лакедемонців відповідають критським старійшинам, яких називають просто радою. В давніші часи у критян існувала також і царська влада, але згодом вони скасували її. Командування на війні у них здійснюють косми. /60/

4. Народні збори — всезагальні, але рішень вони не ухвалюють, а тільки стверджують те, що постановлено геронтами й космами. Стосовно влаштування громадських трапез, то з цим на Криті справи виглядають краще, ніж у лакедемонців; у Лакедемоні кожен окремо мусив робити певний внесок, а то його позбавляли громадянських прав (як говорилося вище). На Криті ж сиситії влаштовувалися за державні кошти. Від усього врожаю, від усього приплоду, від усіх доходів, які отримує держава ⁴⁴, і від податків, що сплачують періеки, одна частина використовувалася для культових і поточних потреб (у державі), друга ж ішла на влаштування трапез. Таким чином, і жінки, й діти, й чоловіки утримувалися за державні кошти.

5. Законодавець вигадав багато заходів, аби критяни для своєї ж користі споживали мало їжі; так само і щодо відокремлення жінок від чоловіків, аби вони не народжували багато дітей. З огляду на це він допустив співжиття чоловіків з чоловіками; погано це чи ні — розглянемо за слушної нагоди.

Але принаймні зрозуміло, що влаштування трапез у критян краще, ніж у лакедемонців. Навпаки ж, інституція космів (старійшин) у них ще гірша, ніж інституція ефорів: негативні сторони останньої притаманні й інституції космів, бо туди потрапляє перша-ліпша особа. Але тієї користі, яку дає ефорія для державного устрою в Лакедемоні, ми не бачимо на Криті. В Лакедемоні ефори обираються з усіх верств населення, тому народ, маючи доступ до вищої влади, зацікавлений у збереженні існуючого ладу. На Криті ж косми обираються не з усього

складу населення, а з певних родів. А старійшин обирають із числа тих, хто раніше був космом.

6. Про критських старійшин можна сказати те саме, що й про старійшин у Лакедемоні. їхнє самочинство і незмінюваність — надто висока честь, більша, ніж вони того заслуговують. І небезпека полягає ще й у тому, що вони управляють, керуючись не законом, а самовладом. Спокій народу, що не брав участі в управлінні, зовсім не свідчив про досконалість таких порядків. Космів ^{1272в} просто не можна було підкупити, як ефорів, бо вони жили на острові, далеко від тих (осіб), котрі хотіли б їх підкупити ⁴⁵. Засіб, до якого вдаються критяни, аби усунути таку незручність, — сміховинний і годиться більше для тиранічного устрою, ніж для політії.

7. Так, нерідко їхні ж колеги або приватні особи, змовившись, проганяють космів з посад. А втім, і самі косми можуть відмовитися від своєї посади. Звичайно, було б ліпше, якби це робилося по закону, а не з людської сваволі: останнє-бо досить небезпечне. /61/ Найгірше в цьому — скасування посади космів; до такого заходу часто вдаються владні особи, не бажаючи коритися присудам космів. Тож зрозуміло — критський державний устрій має тільки певну подобу держави, але це, власне, не держава, а скорше династія. У їхньому звичаї й те, що знать, ділячи народ на партії та утворюючи свою партію, чинить безлад, взаємні чвари й уособиці.

8. І таке становище нічим не відрізняється від паралічу державного життя. А коли держава перебуває в такому стані, то постає перед великою небезпекою, що хтось захоче напасти на неї. Але, як було вказано, критська держава своїм існуванням завдячує географічному розташуванню, що не давало змоги ворогам дістатися туди. А ще закон забороняв селитися чужинцям ⁴⁶. Тому періеки на Криті залишалися спокійними, на відміну від ілотів у Лакедемоні, котрі часто вдавалися до повстань. Критяни не мають якоїсь власності поза островом, а війна між чужими державами тільки недавно докотилася до них. Ця війна розкрила навіч слабкість діючих на Криті законів ⁴⁷. А втім, про критський державний устрій сказано досить.

VIII. 1 І карфагенці, як вважається, мають добрий державний устрій, що з багатьох боків переважає устрої решти держав; де в чому карфагенський лад дуже нагадує лакедемонський. Взагалі-то ці три державні системи — критська, лакедемонська і карфагенська — дуже близькі одна до одної і суттєво відрізняються від решти держав. Справді, багато сторін державного життя у карфагенців упорядковано правильно. Доказом цього є те, що народ у Карфагені задовольняється власним становищем, і там не виникало якихось заворушень і прагнення до тиранії.

2. Схожість із лакедемонським державним устроєм у Карфагені така: як у Лакедемоні фідітії, так у Карфагені існують сиситії — громадські трапези; лакедемонським ефорам відповідає інституція ста чотирьох. Щоправда, на відміну — і то в кращий бік — від лакедемонської ефорії, до карфагенських ста чотирьох обираються тільки особи шляхетного походження. Царська влада і герусія теж схожі на лакедемонські царську владу й герусію. Однак були й відмінності. Переваги карфагенського ладу полягали в тому, що царі не походили з якогось певного чи випадкового роду, а належали до видатного роду ⁴⁸. (Старійшини ж) обиралися з тих, хто впливав на державні справи ⁴⁹, а не з престарілих, як у ^{1273а} Лакедемоні. Справді, старійшини, маючи великі повноваження, можуть заподіяти значної шкоди, коли самі по собі є нікчемними, як це було в Лакедемоні.

3. А втім, усі три державні устрої мають сторони, за які їх можна ганити однаковою мірою, з погляду відхилення цих держав (від ідеального). Щодо намірів самих аристократів, то дехто з /62/ них схиляється в бік демократії, дехто ж — у бік олігархії. Царі зі старійшинами, коли ті одностайні, виносять або не виносять свої рішення на затвердження народними зборами; а

коли між ними незгоди — тоді все вирішує народ. Коли старійшини не дійшли взаємної згоди, тоді вирішальний голос теж належить народові. В таких випадках народне зібрання повноважне не тільки брати до відома їхні постанови, але й обговорювати їх; і кожен з громадян може заперечувати внесені пропозиції, чого ми не спостерігаємо в решті держав.

4. Народні збори обирають також пентархів⁵⁰, що наділені багатьма важливими обов'язками, а також раду ста, яка є вищим органом влади. Навіть більше, вони залишаються при владі довший час, ніж решта урядовців. Усе це — риси, притаманні олігархічному устрою. Навпаки ж, відсутність винагороди службовцям за службу, обрання їх не за жеребом — риси, притаманні аристократичному ладові. До них можна додати й те, що судові позови в Карфагені розглядаються державними інституціями, а не так, як у лакедемонців, де цим займаються різні (судді).

5. Найбільшою мірою від аристократичного устрою відхиляється в бік олігархії устрій в Карфагені, з чим погоджується більшість (учених), і ось чому: там вважають, що урядовців треба обирати не тільки на підставі шляхетного походження, але й з огляду на їхній майновий ценз, бо, мовляв, незаможний громадянин неспроможний добре вести державні справи, оскільки він не має для цього досить вільного часу. Отже, коли обрання за майновим цензом є ознакою олігархічного устрою, то обрання за чеснотами — ознака, притаманна аристократичному устроєві. Та ж форма, за якою карфагенці впорядкували свій державний лад, є третьою, бо вони обирають урядовців, зважаючи на обидві умови, особливо, коли це стосується двох найголовніших посад — царської та командування військом.

6. Відхилення від аристократичного устрою, і то саме в такий спосіб, треба вважати помилкою законодавця. Адже найголовніше — і на це слід звертати увагу — полягає в тому, щоб найкращі люди користувалися дозвіллям, щоб із ними відповідно поводитися, незалежно від того, будуть вони державними службовцями чи приватними особами. А коли зважити на те, що державні особи мають жити в достатку і завдяки цьому користуватися дозвіллям, то погано, коли державні посади, такі, як царська й командування військом, можна купити за гроші. Такий закон ставить багатство вище за доброчесність, а це призводить до того, що в державі скрізь пануватиме корисливість.

7. Бо те, що цінується владою, неминуче переходить в уявлення /63/ ^{1273в} решти громадян. А де до чеснот ставляться абияк, там державний лад не буде твердо аристократичним. Купуючи владу за гроші, люди, звичайно ж, розраховують на прибутки, бо звикли до них, тоді як бідна, але чеснотлива людина навряд чи надуживатиме власним службовим становищем. На це розраховує саме корисливець, який задля досягнення влади не поспушився на витрати. Тому біля влади мають перебувати громадяни, котрі можуть якнайкращим чином вести державні справи. Тож карфагенський законодавець учинив би похвальніше, якби — навіть випустивши з уваги те, що чеснотливо-шляхетним громадянам належить жити в достатку, — принаймні потурбувався, щоб правителі мали необхідне для них дозвілля.

8. Негативною стороною можна вважати те, що одній особі надається можливість обіймати одночасно кілька посад, що в Карфагені особливо в пошані. Але ж усяку справу (як відомо) краще виконує один працівник. На це неодмінно має зважати законодавець і не допускати, аби одна й та сама особа і грала на флейті, й шила чоботи. Адже в державі з великою територією прийнятніше, коли багато громадян буде залучено до діяльності в органах влади. В цьому, зрештою, полягає суть демократії. Тоді кожен робитиме свою справу, як ми сказали, і краще, й швидше, зважаючи на суспільні інтереси. Це добре видно у військовій та морській справі, де поняття «наказ» і «послух» наскрізь пронизують службу.

9. Але, хоч карфагенський устрій і схиляється в бік олігархії, карфагенці напрочуд вдало уникають заворушень народу завдяки тому, що дають йому змогу розбагатіти, посилаючи до

підвладних міст. Цим карфагенці поліпшують свій устрій і надають йому сталості. Проте не треба чинити так, користуючись випадком, а запобігати народним бунтам краще через закони. В теперішніх обставинах досить статися якійсь біді, як зразу народ відвернеться од влади, і не знайдеться ніякого засобу, щоб відновити спокій.

Ось таким чином облаштовані державні устрої в Лакедемоні, на Криті і в Карфагені, які справедливо зажили доброї слави.

IX. 1. З-поміж тих осіб, хто писав що-небудь про державний устрій, декотрі ніколи не брали участі в управлінні, а все своє життя провели далеко від політики; ми, власне, згадали все з того, що вони написали і що становить інтерес. Декотрі ж законодавці видавали закони для своїх або чужих держав. Одні з них працювали тільки над законодавством, інші брали участь у політичній діяльності. А такі, як Лікурґ та Солон, видали закони й заснували державний устрій: перший (як говорилося) у Лакедемоні, другий в Афінах.

2. Дехто вважає, що Солон був чудовим законодавцем: він знищив в Афінах олігархію, яка поводитися надто зухвало; /64/ визволив від рабства простий народ і поновив демократію, встановлену колись предками; якнайкраще облаштував державний устрій, поєднавши різні його складники: ареопаг — орган влади, притаманний олігархії, обрання на найвищі посади нагадувало ознаки ^{1274a} аристократії, а суд був народним. Тож Солон зберіг ті дві інституції, що існували раніше, — ареопаг та органи влади на засадах виборності, — проте демократію увів через суди присяжних, куди мали доступ усі громадяни.

3. З цієї причини дехто докоряє йому: мовляв, він скасував усі органи влади, що спиралися на засади впливу, а всі повноваження в державі передав судові присяжних, який обирався за жеребом. Коли ж суд присяжних набув достатнього впливу, то перед простолюдом почали запобігати, як запобігають перед тираном, і державний устрій перетворився на демократію. Значення ж ареопагу послабилося зовсім за Ефіальта й Перікла. Останній увів платню за участь у суді присяжних, і, отже, кожен демагог отримав можливість розширювати повноваження демосу, поки дійшло до такого стану, який ми спостерігаємо нині.

4. Мабуть, це не узгоджувалося із Солоновим бажанням, а сталося так через збіг обставин. Річ у тім, що завдяки простолюдові афіняни запанували на морі, перемігши персів, і це породило в народі гордощі. Він почав слухатися бунтівних покровителів, чинячи опір чеснотливим і поміркованим діячам, котрі керували державою. Тим часом Солон, здається, надав простолюдові тільки найнеобхідніші повноваження: обирати посадових осіб і вимагати від них звіту. Якби цього не було, народ перебував би у становищі рабів і вороже ставився б до державного устрою. Всі ж інституції, за Солоновим законом, склалися з осіб знатного походження і з достатнім майновим цензом, а саме: із стану пентакосіомедимнів, зевгітів та вершників. Четвертий стан складався з фетів, що не мали доступу до жодної з державних посад ⁵¹.

5. Законодавцями були також Зелевк із Локрів Епізефірських, Харонд із Катані ⁵² для своїх громадян і для решти халкидонських міст в Італії та Сицилії. Дехто хоче віднести до числа законодавців і Ономакрита, котрий нібито перший почав видавати закони, навчившись цієї справи на Криті, де він жив, хоч був за походженням локрієць, — там, на острові, він опанував науку пророкувань. Кажуть, що він приятелював з Фалетом, учнями якого були також Лікурґ та Зелевк. А Зелевковим учнем був Харонд ⁵³. Але ті, хто каже так, загалом не беруть до уваги хронологію.

6. У фіванців законодавцем був коринфієць Філолай ⁵⁴. Він походив із роду Вакхіадів, а приятелював із Діоклом — переможцем олімпійських ігор. Коли ж останній поїхав із Коринфа, відкинувши /65/ любовні домагання своєї матері Алкіони, Філолай виїхав за ним до Фів, де вони обидва — Філолай та Діокл — і померли. І тепер ще показують їхні могили,

розташовані так, що з однієї можна бачити другу. Та коли повернутися в бік Коринфа, то одну могилу видно, другу — ні.

7. Зроблено так тому, що Діокл не хотів — з огиди до того, що з ним трапилося, — аби з його могили видно було Коринф, а Філолай, ^{1274в} навпаки, — хотів. Обидва жили, як сказано, у Фівах. І тим часом Філолай написав для фіванців закони. З-поміж інших, Філолай установив закони про народжуваність, які фіванці вважають законами про усиновлення. Їх було написано для того, щоб зберегти земельну власність.

Харонд же у своїх законах не додав від себе нічого, за винятком закону про кривоприсяжників, — він уперше встановив притягнення їх до суду. А ще (Харондові) закони вирізняються зрозумілістю й витонченістю навіть серед створених теперішніми законодавцями. Філолаєві належить закон про рівність власності; Платонові — закони про спільність жінок, дітей та майна, про жіночі трапези, а також закон, що торкається пиятик: наприклад, аби завідувачі громадських трапез перебували у тверезому стані; а ще про військові виправи, тобто щоб воїни, вправляючись, однаково добре володіли і правою, і лівою рукою, бо як одна, так і друга рука мали бути придатними для військових справ.

9. Є також Драконтів закони. Але він видав їх для існуючого державного ладу. Чогось особливого, гідного уваги в них не міститься, за винятком незвичайної міри покарання. Законодавцем був також і Піттак ⁵⁵, але в політичних справах він не брав участі. Один з його законів має особливість: було встановлено, що п'яні, вчинивши певну провину, каралися суворіше, ніж тверезі. З огляду на те, що люди у сп'янілому стані, на відміну від тверезих, поведуться надто зухвало, Піттак і постарався видати цей закон (для блага держави) і не вважав за потрібне ставитися до них поблажливо.

У фракійських халкидонців законодавцем був Андродамант ⁵⁶, уродженець Регію. З його законів відзначимо закон про вбивство і про дочок-спадкоємиць; однак навряд чи хто-небудь знайде певну відмітну рису в Андродамантовому законодавстві.

Отже, досить і цих міркувань, що їх ми виклали, розглядаючи як існуючі державні устрої, так і накреслені тільки в проектах. /66/

Книга третя

I. 1. Досліджуючи окремі форми державного устрою і притаманні їм риси, спочатку належить розглянути питання — що таке держава? Адже тепер з цього питання існують різні думки. Одні запевняють, нібито ту чи ту дію вчинила держава, інші ж заперечують, мовляв, (це зробили) олігархи чи тиран. Справді, ми бачимо, що вся діяльність державного діяча і законодавця пов'язана тільки з державою. Сама ж держава є певне впорядкування, в якому живуть її громадяни.

2. Держава — поняття складне; подібно до того, як усяке поняття, як ціле, складається з багатьох частин, достоту так і держава. Звідси зрозуміло, що спершу годиться з'ясувати поняття ^{1275a} «громадянин», бо держава є певна сукупність громадян. Отже, потрібно розглянути, кого треба вважати громадянином і що таке громадянин? Річ у тім, що про поняття «громадянин» часто сперечаються і не всі визнають, що громадянин залишається таким (за будь-якого устрою). (Дехто запевняє), що, наприклад, хто в демократичному устрої громадянин — за олігархії може ним і не бути.

3. Не берімо до уваги тих громадян, котрі вважаються ними через особливу причину ¹, скажімо, почесних громадян. Не робить людину громадянином і місце проживання, бо ж у такий самий спосіб навколо нас живуть і слуги, й раби, та, попри це, вони не вважаються ними (громадянами). Громадянами можуть не вважатися й особи, котрі виступають на суді, наприклад, позивачами або відповідачами, оскільки вони мають право звертатися до суду. Зауважимо, що іноземці теж володіють таким правом на підставі укладених угод. Щодо метеків ², то вони не володіють правами (громадянства) у повному обсязі, а вдаються за допомогою до того чи іншого ласкавця ³. Отож і метеки беруть участь не в усіх державних справах.

4. Те ж саме можна твердити і про юнаків, що не досягли повноліття, а тому не внесені до громадянських списків ⁴, і про дідів, звільнених (за старістю) від виконання громадянських обов'язків, — усі вони громадяни у відносному розумінні. А ще до перших (юнаків) ми можемо вживати визначення «вільні від обов'язків», а до других — «громадяни похилого віку» абощо. /67/ Зрештою, з цим і так усе зрозуміло. Наше завдання — з'ясувати поняття «громадянин» без застережень, тобто в абсолютному розумінні слова. А ще відповіді на таке саме питання вимагає і справа з безчесними особами та вигнанцями.

Найкраще визначення громадянина в абсолютному розумінні було б таким: громадянином є той, хто може бути суддею і посадовою особою. Деякі органи бувають тимчасовими, одна й та сама особа не може обіймати посади в них двічі. Решта повноважень — наприклад, судді чи члена народних зборів, — з огляду на це, не мають визначень.

5. Проте дехто може зауважити: мовляв, судді й члени народних зборів не є урядовцями, — але було б смішно твердити, ніби ті, кому належить вирішувати важливі державні справи, не мають влади. Зрештою, вказане заперечення не має сенсу, бо тут ідеться тільки про назву. Справді, загального визначення суддів і членів народних зборів (відносно уряду) не існує; тому нехай ці посади залишаться без чіткішого визначення. Ми ж вважатимемо громадянами тих, хто бере участь у суді і народних зборах. Таке визначення поняття громадянина найкраще підходить усім, хто називається громадянами.

6. Не випускаймо з уваги й те, що предмети, відрізняючись між собою за видом так, що одні з них є первинними, другі — похідними, треті — випливають з похідних тощо, не мають загальної ознаки, спільної для всіх, або мають її незначною мірою. Тим ^{1275в} часом форми державного устрою відрізняються між собою за видом, тому одні з них є первинними, другі — похідними. Зрозуміло й те, що форми, які відхиляються від нормальних і спираються на хибні засади, стоять нижче тих, котрі не мають цих вад. Що тут мається на увазі — з'ясуємо згодом. Отже, і громадянин повинен бути таким чи таким, залежно від тієї чи іншої форми державного устрою. Той громадянин, котрий підлягає наведеному вище визначенню, здебільшого відповідає громадянину демократичного устрою. Для решти форм державного ладу це визначення годиться теж, але воно не доконечне.

7. При деяких формах державного устрою простолюду немає, не практикується і скликання народних зборів, але діють рада старійшин і суди. В інших державах одні й ті самі обов'язки виконують різні урядовці; так, у Лакедемоні всілякі громадянські справи розглядає котрийсь із ефорів, кримінальні — старійшини, решту — інші державні особи. Те саме у Карфагені, де певні органи влади розглядають різні судові процеси.

8. Отож наше визначення «громадянин» потребує певної поправки. В інших державах (не демократичних) поняття «громадянин» полягає в тому, що він суддя і член народних зборів, — такі /68/ обов'язки покладаються з огляду на повноваження, пов'язані з цією посадою; їм або всім, або декотрим надаються повноваження обговорювати й розглядати усі справи чи деякі з них. Отже, хто вважатиметься громадянином, — визначається звідси. Тобто, хто бере участь у законодавчій або судовій справах — того ми можемо вважати громадянином даної держави. Державою ж ми називаємо сукупність таких громадян, яка, власне кажучи, самодостатня для звичайного існування.

9. Зазвичай громадянином вважається той, у кого і батько, й мати — громадяни, а не хтось один з них: батько чи мати. Дехто ж у цьому питанні вимагає більшого, наприклад, щоб предки в другому, третьому поколінні й навіть далі теж були громадянами. Визначення ж поняття «громадянин» з такими поширеними й обмежувальними вимогами викликає ускладнення: а як тоді впевнитися в громадянстві предків третього чи четвертого коліна? Щоправда, леонтієць Горгій, почасти сумніваючись (чи справді можна відповісти на це питання), почасти іронізуючи, мовив: як ступи — вироби певних майстрів, достоту так і громадяни Лариси — вироби державотворців (річ у тім, що декотрі з них виготовляли «лариси» — казани) ⁵. Отож усе тут просто: коли мешканці міста (Лариси), відповідно до наведеного вище визначення, брали участь у державному управлінні, то вони були громадянами. Адже неможливо вимагати від перших мешканців чи засновників держави, аби вони походили з громадян чи громадянок.

10. Ця вимога викликає ще більші ускладнення у тому випадку, коли із зміною державного устрою котрась особа отримує громадянські права, як це вчинив, приміром, Клісфен в Афінах, котрий, прогнавши тиранів, повписував до філ багатьох (хто мешкав в Аттиці) іноземців і рабів-метеків (тобто вільновідпущеників) ⁶. Стосовно цих людей не виникає питання, хто з них ^{1276а} громадянин, питання в тому — законно чи незаконно (він став таким). Проте й тут є ускладнення: коли хтось із них став громадянином незаконно, отже, він не громадянин, бо незаконне рівнозначне хибному. (На це, однак, можна заперечити так): ми ж бачимо, що декотрі особи обіймають державні посади незаконно, проте вважаємо їх урядовцями, хоча й (додаємо) незаконними. Оскільки ми визначили поняття «громадянин», пов'язавши його з належністю до тієї чи тієї посади, тобто сказали, що громадянин — це той, хто посідає місце в певній інституції, то зрозуміло: і цих людей (щойно згаданих) ми вважаємо громадянами. А законно чи незаконно вони є ними — це стосується першого питання. Дехто сушить голову над тим, коли певна дія вважається державною, а коли — не державною. Приміром, під час переходу /69/ олігархії чи тиранії в демократію дехто відмовляється від виконання своїх обов'язків за угодою, вказуючи на те, що ці угоди

Гарантуються не державою, а тираном, і так само не виконують багатьох інших обов'язків, пояснюючи це тим, що, мовляв, така держава (тиранія) діє силою, а не виходить із засад загального щастя.

11. Проте, навіть коли деякі з демократичних держав виникли в такий спосіб, все одно треба визнавати дії державними, тобто такими, що виходять від даної влади, достоту як і дії, спричинені олігархією і тиранією.

Здається, з цим питанням пов'язане друге: за яких обставин можна твердити, що держава залишається тією самою, а не стає іншою? Дослідження цього питання стосуватиметься головним чином території та її мешканців. Однак трапляється й так, що територія та мешканці роз'єднані, й одні мешканці жили на одній території, інші — на іншій; та це питання розв'язується досить легко. Адже сам термін «держава» вживається у різному розумінні, й, отже, таке питання не викликає ускладнень.

12. Так само, коли люди живуть на одній і тій самій території, чи можна вважати таку державу як щось одне? Зрозуміло, мова тут іде не про міські мури, бо тоді увесь Пелопоннес можна було б оточити одним муром. Ми ж маємо на увазі в даному випадку Вавилон, що являв собою не місто, а скорше племінний округ: кажуть, що три дні минуло від часу взяття міста, а мешканці Вавилону нічого про це й не знали. А втім, розгляд цього питання буде корисним в іншому місці. Адже не можна політикові оминати увагою такі питання, як розміри держави, якою вона повинна бути, що для неї корисніше — аби в ній проживала одна народність чи багато?

13. Припустімо, що одну й ту саму місцевість населяють одні й ті самі люди. Виникає запитання: чи треба вважати державу як одне й те ж саме, (що й народність), незалежно від того, що покоління змінюються? Чи не можна уподібнити це до річок та джерел, котрі завжди мають одну й ту саму назву, хоча водні течії невинно змінюються? Чи з огляду на такі обставини можна вважати людей тими самими, а державу — чимось іншим. Коли ^{1276в} держава — певне об'єднання (громадян), причому політичне, але в ньому відбувається зміна державного устрою, відмінного від попереднього, — тоді й державу не можна вважати тою самою. Ми ж як говоримо: хор в комедії — одне, хор у трагедії — інше, навіть коли його учасники — одні й ті самі особи.

14. Достеменно так треба розрізняти такі об'єднання й поєднання, коли змінюється їхній зміст; наприклад, тональність, що складається з одних і тих самих тонів, ми називаємо по-різному — то /70/ дорійською, то фригійською. А коли це так, то, мабуть, держава, як тотожність чомусь, залежить від політичного устрою. Змінювати ж чи не змінювати назву (устрою) можна, байдуже, населяють її ті самі мешканці чи інші. А те, чи справедливо у разі зміни політичного устрою порушувати угоди, чи ні, — це окреме питання.

II. 1. З огляду на щойно сказане, треба розглянути питання про те, чи поняття «чеснотливість» досконалої людини й доброго громадянина однакове (за змістом), чи ні?

І щоб у дослідженні цього питання дійти певної думки, треба насамперед з'ясувати в загальних рисах поняття «чеснотливість» доброго громадянина. Як один моряк зв'язаний з рештою команди, так і громадянин із суспільством. Хоч моряки виконують різні обов'язки — один із них весляр, другий стоїть за кермом, третій — помічник керманича, четвертий виконує ще якусь службу, — проте зрозуміло, що чіткіше визначення поняття «чеснотливість» кожного зокрема притаманне лише комусь із них, а загальне визначення стосуватиметься їх усіх, оскільки щасливе завершення подорожі — мета, якої прагнуть досягти всі моряки загалом і кожен зокрема.

2. Щось подібне і з громадянами: вони хоч і різні (за характером), проте їхнім завданням є збереження утвореного ними об'єднання, яке і є державним устроєм. Тому й чеснотливість громадянина обумовлюється саме (устроєм). Оскільки ж існують різні види державного устрою, то зрозуміло, що чеснотливість доброго громадянина, як певна досконалість, не може бути чимось одним, — тим часом, вважаючи когось досконалою людиною, ми маємо на увазі чеснотливість у її досконалому вигляді. Звідси випливає, — і це зрозуміло, — що всякий громадянин може бути корисним (у чомусь для держави), не володіючи, однак, тими чеснотами, що роблять людину досконалою.

3. А втім, можна дійти такого ж висновку в інший спосіб, наприклад, досліджуючи питання про найкращу форму державного устрою. Так, припустімо, держава складається з винятково корисних громадян, отже, кожен з них неодмінно мусить виконувати ^{1277a} свій обов'язок належним чином. А це залежить від чеснотливості. Оскільки ж неможливо, аби громадяни були однаковими, то ні в якому разі не може бути однакової чеснотливості громадянина і досконалої людини. Чеснотливість корисної людини має бути притаманною кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою. Проте неможливо, аби чеснотливість досконалої людини була притаманна усім громадянам, хіба що за умови, що в досконалій державі усі громадяни мають бути досконалими. /71/

4. А ще державу становлять різні складники, достоту як людину — душа й тіло, а душа, своєю чергою, має в собі розум і бажання; чи достеменно як сім'я складається з чоловіка й жінки, власність — із господаря й раба, так само й держава містить у собі все це, а крім того, утворюється з інших, неоднакових складників. Тож зрозуміло, що чеснотливість усіх громадян не може бути однією, подібно до того як серед членів хору неоднакова роль корифея і роль парастата ⁷.

5. Отже, чеснотливість корисного громадянина й досконалої людини в абсолютному розумінні неоднакові. Проте чи не може вона (чеснотливість) бути однаковою (у громадянина й корисної людини) за певних умов? Ми ж твердимо — мовляв, справжній державець повинен бути достойним і розсудливим, а політичний діяч неодмінно має бути розсудливим. Дехто твердить, що й виховання правителя має бути іншим, і так буває насправді: царські сини навчаються верхової їзди й військового мистецтва в юнацькому віці. Як мовить Еврипід: «Не розваги мені потрібні, а те, в чому має потребу держава» ⁸, — тобто він вважає, що майбутній правитель мусить здобути особливе виховання.

6. Коли чеснотливість достойного правителя і чеснотливість корисної людини — однакові, а громадянином є підлеглий, то чеснотливість громадянина й людини не може повністю збігатися, але (може бути такою) відносно певного громадянина, бо у правителя й громадянина чеснотливість не одна й та сама. Можливо, саме з цієї причини Ясон ⁹ мовив: «Нестерпне життя, коли я не тиран», — немовби не розуміючи, що означає жити приватною особою.

7. Здатність же повелівати й коритися гідна похвали, і чеснота доброго громадянина, мабуть, полягає саме в тому, аби вміти прекрасно повелівати й належно коритися. Отже, коли припустити, що чеснота досконалої людини — це здатність повелівати, а чеснота громадянина — і те, й друге (тобто вміння повелівати й коритися), то обидві чесноти можна вихвалити по-різному. Проте, оскільки вони насправді є різними й оскільки правитель і підвладний повинні навчатися не одного й того самого ¹⁰, громадянинові треба опанувати обидві (здатності) — керувати й коритися — і виявляти ту й ту здатність ¹¹. Це можна побачити з такого.

8. Існує влада господаря над рабами; під цим ми розуміємо ту владу, яка необхідна у застосуванні до потрібних робіт; господар має потребу не в оволодінні вмінням виконувати ці обов'язки, а в користуванні результатами (від їх виконання). В іншому випадку господар

опинився б у незручному становищі: він виконував би обов'язки, притаманні слугам. Відомо, що, з огляду на /72/ різноманітність обов'язків, раби теж поділяються на кілька категорій: наприклад, окремі обов'язки виконують раби, котрих називають майстровими. Як видно з назви, вони заробляють на прожиття з допомогою рук; до них належать і ремісники. З цієї ^{1277в} причини в деяких державах вони (ремісники) в давнину не мали доступу до державних посад, оскільки влада народу там не утвердилася.

9. Отже, ні досконала людина, ні політичний діяч, ні добрий громадянин не мають потреби в опануванні тими заняттями, що виконуються людьми, призначеними для такої підлеглості (тобто рабами), за винятком випадків, коли їм доводиться виконувати дані обов'язки для власних потреб. В такому разі відмінність між господарем і рабом зникає. Але існує і така влада, якою людина панує над людьми, подібними за походженням та вільними. Цю владу ми називаємо державною. Її ж і мусить опанувати правитель, пройшовши сам школу послуху. Так, приміром, аби бути іпархом, треба послужити в кінноті; щоб бути стратегом, треба самому спершу побути в строю, побути лохагом, таксіархом ¹². Тому правильно говорять, що ніхто добре не керуватиме, коли не навчиться чинити послуху.

10. Але чесноти правителя й підлеглого — різні; доброму ж громадянину треба навчитися вміння і керувати, й коритися. Чесноти громадянина саме в тому й полягають, аби правильно застосовувати те й те вміння (керувати й коритися) щодо вільних громадян. Чесноти досконалої людини теж мають на увазі одне й друге (тобто вміння керувати й коритися), хоча скромність і справедливість, притаманні начальникові, за своїм змістом відрізняються від таких же чеснот, притаманних підлеглому. Мабуть, і справедливість досконалої й така саме чеснота підлеглої людини — не однакові за суттю, вони не схожі одна на одну, подібно до того, як не схожі одне на одного чоловік і жінка у виявах скромності й мужності. Так, коли б чоловік виявляв таку хоробрість, як жінка, він би видався боягузом, а жінка, коли б виявляла таку скромність, як чоловік, була б схожою на балакуху. І в господарстві чоловік та жінка виконують різні обов'язки. Справа чоловіка — наживати статки, жінка ж повинна зберігати (нажити).

11. Розсудливість — це риса, яка по-особливому характеризує правителя. Решта ж чеснот, видається, притаманна й тим, хто при владі, й тим, хто підлеглий. Від підлеглого не вимагається такої чесноти, як розсудливість, але (вимагається) правильний спосіб мислення. Адже підлеглий — немовби майстер, що майструє флейти, а правитель — флейтист, який грає на флейті. /73/

III. 1. Залишається ще одна трудність у питанні про громадянина: чи справді громадянином є тільки той, хто може брати участь в управлінні, чи громадянами можна вважати ремісників і поденників? Коли громадянами вважатимуться й ті, хто не має доступу до органів влади, то неможливо, аби такі чесноти (здатність повелівати й коритися) були притаманні кожному громадянину, бо в такому разі громадянином буде й той, хто не має доступу до управління. Отож (виникає запитання): куди віднести ^{1278в} ремісників? Зрозуміло, вони не метеки і не чужинці. Чи ми повинні визнати, виходячи з такого стану справ, що це безглуздзя, оскільки вони не є ні рабами, ні вільновідпущениками, ні згаданими вище метеками, ні чужинцями.

2. Цілком справедливо, що не всі можуть вважатися громадянами, без кого держава неспроможна обійтися, бо і хлопчики — громадяни, але не в тому розумінні, у якому (є ними) дорослі чоловіки. Останні — громадяни з повними правами, перші ж — громадяни з певними застереженнями, як незрілі. У давні часи в деяких державах ремісники склалися з рабів і чужинців. З цієї причини більшість із них перебуває саме в такому становищі. Проте і найдосконаліша держава ніколи не дасть ремісникові громадянських прав. А коли й ремісник — громадянин, тоді треба визнати, що ті чесноти громадянина, про які мова йшла вище, притаманні не всім, навіть не всім вільнонародженим, а тільки тим, хто звільнений від робіт, необхідних для повсякденного життя.

3. Ті, котрі виконують такі роботи для однієї особи, — раби. Ті ж, хто працює на суспільні потреби, — ремісники й поденники. Отже, звідси зрозуміло, як треба трактувати дане питання: воно полягає саме в цьому. І наш розгляд допомагає з'ясувати це питання. А що існує кілька видів державного устрою, то неодмінно існуватиме й кілька різновидів громадянина, і, таким чином, за однієї форми державного ладу громадянами, переважно підлеглими, будуть ремісники й поденники. А з іншої форми (устрою), наприклад, аристократичної, де почесні посади надаються з огляду на чесноти й привілейоване становище котрогось громадянина, неможливо, аби ремісник чи поденник користувалися громадянськими правами, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, вони не зможуть виявляти чесноти належним чином.

4. За панування олігархів поденники також позбавлені громадянських прав, бо там доступ до органів управління обумовлений високим майновим цензом. Ремісники ж можуть отримати права, бо завдяки ремеслу вони здатні розбагатіти. У Фівах був закон: хто протягом десяти років займався торгівлею, той не мав /74/ права обіймати державні посади. І навпаки, у багатьох державах громадянські права надаються чужинцям. Так, у деяких демократичних державах громадянин — той, у кого мати користується громадянством. У них до громадянського стану приймають і незаконнонароджених.

5. Проте, хоча внаслідок нестачі (законних) громадян їх роблять громадянами (з огляду на малолюдність країни, закон дозволяє це), із збільшенням населення поступово з їхнього числа викреслюються ті, у кого лише мати була громадянкою, так що насамкінець громадянами стають тільки ті, у кого батько й мати — громадяни.

6. Отже, звідси зрозуміло, що існує кілька різновидів громадянина. Зрозуміло також, що громадянином переважно буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав. У Гомера сказано: «я немов блукалець безправний»¹³. Адже ті, хто не має таких прав, — метеки¹⁴. Буває, що такий стан справ приховують, і це робиться з метою, аби ввести в оману тих, хто має у державі своє місце проживання.

Отже, з мовленого зрозуміло, чи можна вважати чеснотливість,^{1278в} яка розрізняє досконалу людину й корисного громадянина, однаковою, чи різною: в одній державі поняття «досконала людина» і «корисний громадянин» збігаються (за змістом), в іншій — відрізняються. Та й у першому випадку не всяка досконала людина є водночас громадянином, але громадянин — той, хто певною мірою бере участь у державному житті, наприклад, обіймає або може обіймати верховну посаду — одноосібно чи разом з іншими.

IV. 1. З'ясувавши це питання, треба розглянути, чи можна допускати існування однієї форми державного устрою, чи кількох, а коли їх є кілька, то скільки, і в чому полягають відмінності між ними.

Отже, державний устрій — впорядкування держави, пов'язане з державною владою взагалі, й переважно з верховною владою. Верховна ж влада скрізь пов'язана із системою управління в державі, а система управління уособлена в тій чи іншій формі державного устрою. Так, наприклад, у демократичних державах верховна влада належить народові, в олігархіях — окремим особам. Тому ми й говорили, що державний лад у демократичних політіях і в олігархіях різний; з цього погляду ми судитимемо й про решту.

2. Спершу потрібно поставити запитання: з якою метою утворюється держава і скільки існує видів влади, які стосуються управління людиною і впорядковують суспільне життя. Ще в попередніх розділах, де з'ясовувалося питання про управління /75/ домашнім господарством і владу господаря в сім'ї (над рабом), було відзначено, що людина за своєю природою є істота політична. Через що навіть ті люди, котрі зовсім не потребують якоїсь взаємодопомоги, все-таки прагнуть до співжиття в об'єднанні.

3. А втім, до цього їх змушує і розуміння загальної користі, оскільки кожна людина окремо зацікавлена в тому, щоб вести достойний спосіб життя. Це прагнення і є здебільшого кінцевою метою людського об'єднання і кожної людини зокрема. Щоправда, люди утворюють громади й заради життєвого інтересу, бо саме в них людина може досягти чогось почесного, та й тільки в об'єднанні можна почувати себе чудово, якщо ніяке життєве лихо не спіткає людину. Зрозуміло також, що люди через бажання жити ладні перетерпіти усякі біди, бо в житті саме і є певна насолода.

4. Щодо другого питання, то неважко розрізнити форми влади: про них неодноразово говорилося в екзотеричних творах ¹⁵. Влада господаря над рабом справді корисна і для природженого раба, і для природженого господаря, однак для першого вона відносна, для другого ж — абсолютна; і, коли раб помирає, влада пана над ним уривається.

5. Далі: влада над дітьми, дружиною і взагалі над цілим домом, — тобто те, що ми називаємо домашнім господарством, — передбачає або благо тих осіб, що коряться, або спільне благо — господаря і сім'ї. В першому випадку відбувається те ж саме, що ^{1279a} ми спостерігаємо відносно решти мистецтв, наприклад, медицини чи гімнастики, де випадково може йти мова і про благо самих лікарів та вчителів гімнастики. Бо ж ніщо не заважає, скажімо, вчителю гімнастики взяти участь у гімнастичних вправах разом з учнями, подібно до того як керманіч водночас є і моряком. Отже, і вчитель гімнастики, і керманіч мають на меті благо тих, хто їм кориться; та коли хтось із них сам стає учасником, то випадково бере участь у загальнокорисній справі: керманіч стає моряком, учитель гімнастики — одним із тих, хто займається гімнастикою.

6. Те саме й про органи влади. Там, де влада спирається на засади рівноправності й рівності громадян, на сцену виходять ті дійові особи, котрі вважають, нібито владою слід користуватися почергово. Така вимога спочатку пояснювалася природними причинами. Вимагалось, аби державні обов'язки виконувались поперемінно, і кожен (з громадян) хотів, щоб його наступник, перебуваючи на посаді, піклувався і про нього, як раніше це робив він сам (як попередник). У нинішній час, з огляду на інтереси, пов'язані із суспільними справами й тими, що /76/ впливають з діяльності влади, всі прагнуть постійно мати владу; і навіть коли із здоров'ям у них кепсько, вони не хочуть йти з посади. Переконаючи, що стан здоров'я у них чудовий, а котрі домагаються тієї чи тієї посади — не полишатимуть своїх намірів, хай навіть хвороби переслідують їх.

7. Отже, зрозуміло, що тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними. Ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, — усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах. А держава є об'єднанням вільних громадян.

Отже, з'ясувавши такі твердження про державу, далі слід розглянути форми державного устрою, їхнє число й притаманні риси, і насамперед правильні форми. Адже, визначивши останні, можна побачити й відхилення.

V. 1. Оскільки управління в державі — те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати в руках або одного, або небагатьох, або більшості. І коли одна людина, чи кілька, чи багато керуються інтересами про загальне щастя, то, звичайно, такі форми — правильні; а ті форми, де мається на увазі особиста вигода чи то однієї особи, чи небагатьох, чи більшості, — являють собою відхилення від правильних. Адже потрібно визнати одне з двох: або особи, беручи участь у державному житті, — не громадяни, або (якщо вони — громадяни) вони мусять працювати на загальну користь.

2. Отже, монархічне правління, яке має на увазі загальну користь, ми зазвичай вважаємо царською владою; влада ж небагатьох — аристократична за характером, бо в цьому випадку управляють кращі, або (називається так) тому, що уряд має на увазі вище благо держави й громадян. Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, — політія ¹⁶.

3. Вказане розмежування має підстави, бо одна особа чи кілька можуть вирізнятися власними чеснотами, для більшості ж вивищуватися такими якостями — справа надто важка. Більшість може відзначатись радше у воїнських справах, що подибується саме серед простолюду. Ось чому в політії найвища верховна ^{1279в} влада зосереджується в руках воїнського стану, — нею користуються саме ті особи, що мають право носити зброю.

4. Відхилення ж від указаних правильних форм такі: відхилення від царської влади — тиранія; від аристократії — олігархія; від політії — демократія. По суті, тиранія — та ж сама монархічна /77/ влада, але вона має на меті власні інтереси. Тобто вигоди одного правителя. Олігархія ж пильнує інтересів багатих. Демократія захищає інтереси неїмущих верств населення. Жодна з цих форм державного устрою не має на меті загальних інтересів.

Але слід трохи ширше розкрити те, що являє собою кожна з них. При їхньому дослідженні постає ряд ускладнень, бо, розглядаючи питання по-науковому, а не з практичного погляду, дослідник, з'ясовуючи кожну з дисциплін, не повинен нічого оминати увагою або нехтувати чимось. А кожне твердження розтлумачити з подробицями, аби знайти істину.

5. Отже, тиранія, як ми сказали, — це деспотична монархія, що посідає панівне місце у відповідній політичній системі. Олігархія — така форма влади, коли державні посади обіймають багаті, маючи високий майновий ценз. І навпаки, за демократії ця влада зосереджується в руках бідних громадян, а не тих, хто володіє значним статком. Отже, виникає перше ускладнення щодо визначення (того, що таке олігархія, а що демократія). Адже, якби більшість у державі була багатою і мала верховну владу, то вийшла б демократія, яка виникає саме тоді, коли править більшість. Подібним чином, коли б десь виявилось, що меншість — це бідні громадяни, але вони утримують владу, то вийшла б олігархія, оскільки ми розуміємо, що олігархія — влада небагатьох. Отож ми бачимо, що таке розмежування форм державного ладу — неправильне.

6. А втім, припустімо, що хтось зумів би поєднати добробут і меншість або, навпаки, майнову бідність і більшість, — як би тоді довелося назвати форми державного устрою? Олігархією довелося б назвати таку форму державного устрою, при якій посади обіймають заможні, за кількістю малочисельні, а демократією — таку форму, коли влада в руках неїмущих, котрих багато. Виникає друге ускладнення: як ми назвемо ці форми державного устрою — ту, де верховна влада зосереджена в руках заможної більшості, й ту, в якій владу утримує неїмуща меншість? Адже жодної іншої форми державного устрою, окрім указаних, не існує!

7. Отже, з наведених міркувань, здається, впливає таке: те, що верховна влада перебуває в руках меншості чи в руках більшості, — є відносною ознакою і тих визначень, що стосуються олігархії та демократії, тому що скрізь заможних буває меншість, а неїмущих — більшість. Отже, за цією ознакою не можна ^{1280а} розрізняти вказані форми (олігархію й демократію). Демократична форма правління визначається саме пануванням бідної більшості, олігархія — багаті меншості. Отже, ознаками /78/ розрізнення цих форм є бідність і багатство. І там, де влада — чи більшості, чи меншості — спирається на багатство, ми називаємо її олігархією. Там, де правлять бідняки, — це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадковою, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства

і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі.

8. Насамперед необхідно дослідити, як мовлять зазвичай, відмінні засади олігархії і демократії, а також те, що вважається справедливістю з погляду цих форм правління. Адже всі вони (олігархи й демократи) спираються певним чином на справедливість, але при цьому зупиняються на тих міркуваннях, які, на їхню думку, й визначають поняття «справедливість». Насправді ж, коли такі міркування розглянути з усіх поглядів, вони не з'ясовують цього поняття. Здається, справедливість полягає у певній рівності, і насправді так і буває, але це стосується не всіх, а тільки рівних. І нерівність уявляється як справедливість і є такою насправді, але вона теж не стосується всіх, а тільки нерівних. Тим часом дехто полишає без уваги питання: для кого? — а тому судить хибно. Причиною цього є те, що вони спираються на судження про самих себе. Більшість же людей, коли судять про власні справи, — погані судді.

9. Оскільки справедливість — поняття відносне і розрізняється в залежності від властивостей предметів і такою ж мірою від особистості, як про це мовиться в «Етиці»¹⁷, то щодо рівності, яка стосується людей, сперечаються найбільше, і головним чином через щойно вказану причину, а саме: через хибне судження про самих себе. Зрештою, і олігархія, й демократія, вважаючи, що вони дійшли згоди у відносному розумінні справедливості, переймалися тією думкою, ніби вони розуміють її абсолютно. Олігархи міркували так: коли в чомусь — скажімо, у володінні рухомим майном — громадяни не рівні, то це означає, що вони не рівні і в решті. Демократи ж міркують по-своєму: мовляв, коли вони в чомусь рівні, приміром, відносно свободи, то, значить, рівні в усьому. Однак вони й тут випускають з уваги найголовніше.

10. Бо ж справді: коли громадяни вступили до об'єднання задля набування майна, то могли б брати участь у державному управлінні такою мірою, якою володіють майном. У цьому випадку твердження олігархів мало б під собою підстави, адже олігархи не вважають справедливістю, коли, приміром, хтось уніс би до якоїсь справи одну міну, а вимагав сто, нарівні з іншими, що внесли решту суми. /79/

Держава створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо. А то можна припустити існування держави, яку складають раби й решта живих істот, чого насправді не буває, бо ні ті, ні інші не здатні користуватися життєвим щастям. Так само держава виникає не задля утворення оборонного чи наступального союзу, не з метою відвернення кривди від когось і не задля взаємного обміну й торгівлі. А то етруски, й карфагенці, і взагалі всі народи, пов'язані між собою торгівлею, вважалися б немовби громадянами однієї держави.

11. Щоправда, у них існують угоди стосовно ввезення й вивезення^{1280в} товарів, договори про невчинення кривд один одному, є й письмові постанови щодо взаємодопомоги. Але в них відсутні якісь спільні органи влади, навпаки, в кожного з цих народів є свої державні інституції. Ні етруски, ні карфагенці не думають про те, якими повинні бути інституції їхнього союзника, турбуючись тільки про те, аби взаємні угоди були справедливими та щоб ніхто не порушував їх і не чинилась взаємна несправедливість. Про чесноти та усунення пороків (вважають вони) повинні дбати ті, хто стежить за дотриманням порядку. Саме в цьому й полягає необхідність для держави піклуватися про чесноти громадян, коли вона прагне вважатися справжньою (державою), а не тільки на словах. А то державне об'єднання перетвориться на звичайну спілку, яка відрізнятиметься від решти — скажімо, військової (спілки), укладеної із союзниками, що живуть на певній відстані, — тільки простором. Та й закон у такому випадку виявиться звичайним договором, чи, як мовив софіст Лікофрон, просто Гарантією особистих прав, однак такий закон неспроможний зробити громадян достойними і справедливими.

12. І те, що це саме так (тільки турбота про моральне виховання становить істинну суть держави), зрозуміло, бо коли б хтось і з'єднав відокремлені простором місцевості в одну, так щоб, приміром, міські мури Коринфа й Мегар доторкалися одне до одного, все ж однієї держави не утворилося б. Не було б цього і в тому випадку, якби Мегари й Коринф вступили між собою в епігамію ¹⁸, хоч і останнє є прикметною особливістю в спілкуванні між державами. Не утворилося б держави і в тому випадку, коли б люди, живучи на відстані одне від одного, але не такій значній, щоб була незмога спілкуватися між собою, встановили закони, які забороняли б їм чинити несправедливість стосовно одне одного в торгівлі, коли один з них — тесляр, другий — селянин, третій — швець, четвертий — ще хтось, і навіть коли б їхня кількість досягала десяти тисяч, все одно їхнє спілкування торкалося б тільки торгівлі та оборонного союзу. /80/

13. Чому ж у такому випадку не утворилося б держави? Мабуть, через відсутність близькості зв'язків. Справді, коли б вони, підтримуючи такі зв'язки, об'єдналися, причому кожен дивився б на свій дім мов на державу, і коли б вони допомагали одне одному, як за оборонного союзу, аби тільки відвернути несправедливість, то й у такому випадку, якщо розглянути старанно, не вийшло б однієї держави, навіть коли б вони й після об'єднання ставились одне до одного так, як ставились, живучи окремо. Отже, зрозуміло, що держава не є об'єднанням у географічному понятті, вона створюється не з метою відвернення несправедливості, охорони особистих прав чи створення сприятливих умов у торговельному обміні. Щоправда, ці умови мають бути для існування держави. Але навіть коли вони й наявні у всій сукупності, держави при цьому не утворяться. Держава ж утворюється тоді, коли виникає об'єднання між сім'ями і родами задля щасливого життя, маючи на меті самодостатнє існування.

14. Однак таке об'єднання можливе, коли люди мешкають в одній і тій самій місцевості і коли вони перебувають в епігамії між собою, — чому у державах і виникли споріднені спілки та фратрії, і загальні жертвоприношення, і розваги — і все це для взаємного спілкування. Останнє спирається на почуття взаємної приязні, бо саме приязнь — необхідна умова для співжиття. Отже, ^{1281a} метою держави є досягнення щасливого життя, і все згадане створюється задля цієї мети. Сама ж держава являє собою об'єднання родів і поселень для досягнення досконалого й самодостатнього існування, яке (як ми говорили) полягає у щасливому й прекрасному житті, тому — треба відзначити — державне об'єднання має на меті досконалу діяльність інституцій, а не тільки співжиття родів.

15. Виходячи з цього, необхідно, аби той, хто дає більше користі для утворення такого об'єднання, брав участь у державному житті більшою мірою, ніж той, хто рівний з ним за своїм вільним і шляхетним походженням або навіть переважає його, однак у виявах політичної чеснотливості не може зрівнятися з ним; чи (більше, ніж) той, хто переважає його своїм багатством, але програє у чеснотливості.

Отже, із мовленого зрозуміло, що всі ті, хто, розглядаючи форми державного ладу, сперечаються з якогось питання, мають слухність тільки частково.

VI. 1. Досліджуючи питання, нелегко з'ясувати, кому повинна належати влада в державі: народові, чи багатим, чи чеснотливим, чи одному найкращому з них, чи тиранові. Справді, все це викликає труднощі для відповіді. Бо коли злидарі, користуючись ^{/81/} своєю більшістю, почнуть ділити те, що належить багатим, хіба не буде це несправедливістю? Вони ж, постановивши це від імені верховної влади, вважатимуть такий стан справ справедливим. Що ж у такому випадку (найкраще) з'ясовує поняття «кричуща несправедливість»? Зрештою, зрозуміло: коли більшість відбере у багатих усе й почне ділити між собою статки меншості, то цим зруйнує державу. Але ж чеснотливість не руйнує того, що має в собі, і справедливість не справляє руйнівної дії в державі. Звідси випливає, що той закон, за яким влада належить більшості, не може вважатися справедливим.

2. А ще (коли вважати закон таким) довелося б визнати справедливими усі дії тирана, бо ж він чинить насильства, достоту як злидарі поводяться з багатими. Тоді, можливо, буде справедливо, коли правитиме меншість, яку становлять багаті? А коли й вони діятимуть так само, грабуватимуть і відбиратимуть майно у більшості, — хіба це не буде справедливо? В такому випадку треба визнати справедливим і протилежне (тобто, щоб більшість грабувала). Однак зрозуміло, що (такий спосіб дій) — надто хибний.

3. Отже, необхідно, щоб державою управляли і стояли на чолі чеснотливі й шляхетні громадяни? Але ж у такому випадку решта людей не братиме участі в діяльності інституцій, залишаючись без почестей. Ми ж бо вважаємо всяку посаду за почесь, гідну громадянина, за привілей, і, коли завжди при владі будуть чеснотливо-шляхетні громадяни, решту буде позбавлено таких почестей. Чи ж не буде краще, коли влада зосереджується в руках однієї, найкращої людини? Але тоді характер правління стане ще гіршим, бо взагалі більшість буде позбавлено усяких почестей. Отже, той, хто не бере участі в управлінні, не має своєї частки в почестях. А тому, навіть коли правителі — чеснотливі громадяни, все одно решта залишається без почестей. Але, можливо, хтось твердитиме — мовляв, закон повинен мати верховенство над владою, а не людина, чия душа підлягає усяким збуренням. Проте, коли закон матиме верховну владу, незалежно від того, складено його в олігархічному чи демократичному дусі, яка буде від нього користь у розв'язанні згаданих ускладнень? У підсумку вийде те ж саме, що у випадку, розглянутому вище.

4. Про решту питань мова йтиме в іншому місці. Та ж обставина, що верховна влада мусить перебувати переважно в руках більшості, а не меншості, хай навіть складеної з найкращих ^{1281в} (громадян), мабуть, може розв'язати (дане ускладнення) й має у собі певний сенс, а може, й істину. Бо більшість, де кожен громадянин, /82/ узятий окремо, можливо, й не є корисним, об'єднавшись, стане кращою, ніж небагато чеснотливих, взятих разом, а не як кожен окремо. Скажімо, як обіди, влаштовані на загальні кошти, кращі за обіди, влаштовані за гроші однієї людини. Адже більшість має в собі багатьох осіб, кожна з яких, взята окремо, наділена певною чеснотливістю й розсудливістю. Коли ж і люди об'єднуються, то вийде немовби одна людина, у котрої багато рук, багато ніг і багато глузду. А разом з тим багато характеру й розважливості. Ось чому більшість краще судить про музику та поезію: одні з них судять про один бік цих творів, інші — про решту, а всі вкупі судять про ціле ¹⁹.

5. Корисні люди відрізняються від кожного індивіда, взятого окремо з гурту, так, як, скажімо, вродливі люди відрізняються від невродливих або як картини художника відрізняються від картин природи. У першому випадку об'єднано те, що в другому розсіяне по різних місцях. І коли об'єднане буде розділене на його складники, то виявиться, що в певної людини може бути гарнішим, ніж написане на картині, око або якась інша частина тіла. Однак невідомо, чи можливо для всякого народу, тобто для всякого простолюду, встановити таку ж відмінність між багатьма й небагатьма корисними людьми. Мабуть, реально таке можливо, стосовно ж деяких народів навряд чи вдасться це зробити. Так само можна міркувати й про тварин. Бо ж справді, чим відрізняються деякі з тварин (як було вказано) від людей? Але стосовно тієї чи тієї більшості ніщо не забороняє вважати проголошене ними істинним.

6. Ось яким чином можна було б розв'язати вказане вище ускладнення (тобто, чи повинна верховна влада перебувати в руках більшості), а також друге ускладнення, що стоїть у зв'язку з ним: над ким, власне, повинні мати владу вільнонароджені громадяни, що виступають як народ, тобто всі ті, хто і багатством не володіє, і не відрізняється чеснотами. Проте, з одного боку, допускати таких (без достоїнств) до обіймання вищих державних посад — справа, пов'язана з ризиком: не володіючи досить почуттям справедливості, знаннями, вони можуть чинити несправедливо або ж помилково. Але, з другого боку, ризиковано й усувати його (народ) від участі в управлінні, бо коли в державі багато людей позбавлено політичних прав, коли багато бідняків, тоді в ній виникають ворожі партії. Отже,

залишається одне — надати право народів брати участь у законодавчих і судових органах влади.

7. Тому-то й Солон, і дехто з інших законодавців надають народів певне місце (у державній системі), зокрема право брати участь у виборах посадових осіб, а також вимагати звіту від них /83/ (урядовців) за їхню діяльність (коли ті завершать свою службу). Проте кожен з них, взятий окремо, не допускається до управління. Коли народ об'єднаний в одне, він здатний щось вимислювати і вкупі з рештою (кращих) дає користь державі, подібно до того як неочищені харчові продукти в суміші з чистими роблять їжу кориснішою, хай навіть цих очищених продуктів буде небагато. Кожен з них, вихоплений окремо, не здатен прийняти бодай якесь більш-менш вдале рішення.

Саме впорядкування (накресленого нами) державного устрою теж викликає ускладнення. Так, очевидно, правильно судити про медицину може передовсім той, хто сам працював у царині ^{1282a} медицини, виліковуючи (хворих), сприяючи їхньому одужанню, тобто лікар. Те ж саме (можна твердити) і щодо решти мистецтв та всякої діяльності, що ґрунтується на досвіді. І як лікареві доводиться складати звіт (про свою діяльність) лікарям, достоту так і решті потрібно складати звіт іншим. А лікарем вважається і той, котрий працює в цій царині, і той, хто досліджує медицину як науку, і людина, котра щойно здобула медичну освіту. Людей останньої категорії ми взагалі подибуємо скрізь, у всіх мистецтвах, і надаємо право судити (про той чи той факт) таким особам не менше, ніж знавцям.

9. Потім, такий же порядок можна встановити і при виборах. Однак правильний вибір можуть зробити тільки знавці своєї справи; наприклад, люди, що знаються на землемірстві, можуть правильно обрати землеміра, а люди, що добре тямлять у морській справі, — керманича. І коли у виборах на деякі роботи й ремесла беруть участь і дехто з не причетних (до цих робіт і ремесел) людей, то в даному випадку вони не краще судитимуть про те чи те заняття, ніж знавці. Тому, виходячи з цього погляду, не слід було б надавати народів вирішального голосу ані при виборах посадових осіб, ані при звіті про їхню діяльність.

10. А втім, можливо, такий порядок у цілому й хибний. По-перше, з огляду на попереднє зауваження, хоч народ у своїй сукупності й не є цілком рабським, однак кожен з них, вихоплений окремо, судитиме гірше, ніж знавці. Об'єднана ж юрба судитиме краще, чи, в усякому разі, не гірше знавців. По-друге, в деяких випадках навіть сам майстер не буде єдиним і найкращим суддею. Адже часто на справі розуміються й особи, що не володіють особливими знаннями в мистецтві; наприклад, дім знає не тільки той, хто його збудував, а, можливо, про нього краще судитиме той, хто користується ним, тобто господар. Достеменно так керманич знається на кермі краще, ніж майстер, що виготовив кермо. І про бенкет судитиме краще гість, ніж кухар. Отже, виходячи із /84/ сказаного, мабуть, швидко можна знайти розв'язок у намічений нами спосіб.

11. Проте за цією складністю йде друга. Мабуть, виглядає дивно, що прості люди матимуть у важливих справах більший вплив, аніж чеснотливі. Але ж контроль за діяльністю інституцій і вибори їх — справа надзвичайно важлива, а тим часом, як мовлено, в деяких державах це відбувається з волі народу, бо народні збори мають верховну владу в усіх таких справах. При цьому в народних зборах, у раді й суді беруть участь люди з невеликим майновим цензом і всякого віку ²⁰, скарбниками ж та командувачами, і взагалі найвищими посадовими особами, бувають громадяни, котрі володіють великим майновим цензом і мають зрілий вік.

12. Проте й останню складність можна було б розв'язати так само легко, що й першу, і, можливо, вказаний порядок — правильний. Бо влада — не суддя, не член ради, не член народного зібрання, а суд, рада і народне зібрання; кожен же із названих членів являє собою тільки частину самих інституцій (мова про членів ради, народного зібрання й суду). Тому народ на законних підставах має верховну владу над важливішими справами (в житті

держави). Адже і народне зібрання, і рада, й суд складаються з багатьох осіб, до того ж їхній майновий ценз загалом перевищує майновий ценз кожного окремо чи небагатьох, що посідають високі пости в державі. Ось у такий спосіб розв'язується це питання.

13. Отож з першого вказаного нами ускладнення, а саме: кому ^{1282в} має належати в державі народна влада, — впливає дуже чітко

одне: правильні закони мають уособлювати державу, посадові ж особи, буде їх одна чи кілька, повинні мати вирішальний голос тільки в тому разі, коли закони в якомусь питанні не в змозі дати точної відповіді, бо нелегко взагалі, виходячи з них, дати цілком певні настанови в окремих випадках. А яким за змістом має бути правильне законодавство — тут нічого чіткого ми не можемо сказати; до того ж залишається ще одне ускладнення, вказане вище, а саме: закони такою ж мірою, що й форми державного управління, можуть бути поганими чи добрими, ґрунтуватися чи не ґрунтуватися на засадах справедливості. Зрозуміло тільки одне, що закони мусять узгоджуватися з тією чи тією формою державного устрою. А коли це так, то, безперечно, закони, які відповідають правильним формам державного устрою, ґрунтуватимуться на справедливості. Закони ж, що мають відхилення від цих форм, не ґрунтуватимуться на справедливості.

VII. 1. Кінцева мета в усіх науках і мистецтвах — досягнення щастя. Найвище ж щастя є основоположною метою найголовнішої з-поміж усіх наук чи мистецтв — політики. Державним ^{/85/} благом є право, тобто те, що служить загальній користі. На думку всіх, право є певна рівність. І це міркування деякою мірою узгоджується з тими філософськими міркуваннями, в яких з'ясовувалися моральні питання. Вважають, ніби право є певне щось, що стосується особистості й чого рівні повинні мати однаково. Та не треба оминати увагою, в чому полягає ця особиста рівність і нерівність: розкриття цього питання викликає труднощі, до того ж воно належить до царини політичної філософії.

2. Можливо, хтось і твердитиме, мовляв, надлишок усякого блага має служити підставою для нерівного розподілу державних посад, навіть коли претенденти на них в усьому іншому не відрізнятимуться один від одного, а будуть рівними. З огляду на особисті відмінності, права повинні бути різними, і саме в залежності від (різного) достоїнства (тієї чи тієї особи). Та коли це слушно, то повинні мати більше політичних прав і ті, що відрізняються кольором своєї шкіри, гарним зростом і взагалі будь-якою з таких переваг. Але ж так думати — хибно. І це особливо добре видно, коли розглядати решту наук і мистецтв. Справді, коли флейтисти однаковою мірою майстерні у грі, то хіба треба давати кращі флейти тим, хто шляхетніший за походженням? Все одно вони краще не гратимуть. Зрозуміло, що давати кращий інструмент потрібно тому, хто перевершує своєю грою на флейті інших.

3. Коли й ці слова незрозумілі, то їх краще збагнути, якщо ми більше заглибимось у дослідження даного питання. Припустімо, котрийсь із них (двох), вирізняючись майстерною грою на флейті, значно поступається другому шляхетністю походження чи красою. Звичайно, кожна з цих переваг, тобто шляхетність походження й краса, — коштовніше благо, ніж майстерна гра на флейті, й вони, відповідно, більше підкреслюють мистецтво гри на флейті, ніж те мистецтво, яким володіє справжній флейтист. Однак, попри все, останньому треба давати кращу флейту. А то ^{1283а} довелось б погодитись, що переваги, які дає багатство і шляхетність походження, справляють вирішальний вплив на майстерність виконання. А тим часом вони ніякого впливу на нього не мають.

4. А ще, виходячи з цього міркування, треба було б усяке благо співставити з рештою благ. Так, коли б певний (гарний) зріст важив більше, то його варто було б ставити на один щабель із багатством і свободою. Скажімо, коли хтось вирізняється своїм зростом, а інший — чеснотами, то й гарний зріст, і чесноти належало б ставити на один щабель, попри те, що

загалом чеснотливість перевершує гарний зріст, і, мабуть, є певне третє, що дорівнює першому чи другому ²¹. /86/

5. Однак таке порівняння неможливе, тому й у царині політики дії тих, хто прагне здобути владу, розглядаються не з погляду певної нерівності; адже коли одні — повільні, другі — прудкі, то з цієї причини не впливає, ніби одні повинні мати більше, а другі — менше прав. Прудкість у бігові важить хіба що на гімнастичних змаганнях. Тому в політиці лише ті складники, що становлять державу, мають бути мірилом у претензіях (на більшу чи меншу частку політичних прав). Тож із цілковитою підставою домагаються почесней особи шляхетного стану, вільнонароджені та багаті. Адже в державі мають бути й вільнонароджені, й особи, що сплачують податки, — держава-бо не може існувати, складаючись тільки з бідняків або тільки з рабів.

6. Оскільки для держави необхідні саме такі складники, то зрозуміло, що для неї необхідні справедливість і воїнська доблесть; за відсутності (таких чинників) держава не існуватиме. Відмінність же (між обома випадками) тільки в тому, що без вказаних першими складників держава (просто) не може існувати. А без останніх її існування не набуде досконалого вигляду.

Отже, для нормального існування держави необхідні або всі, або деякі із вказаних складників. Але для досконалого життя цілковито необхідні, як було згадано раніше, виховання й чеснотливість.

7. Оскільки ж повної рівності й нерівності не може бути між особами, котрі в чомусь одному рівні або нерівні між собою, то звідси впливає, що форми таких державних устроїв, (які ґрунтуються на засадах цілковитої рівності чи нерівності), є відхиленнями (від правильних форм). Було ж зазначено вище, що всі претендують (на ту чи ту посаду в державі), спираючись певною мірою на право, але не всі можуть посилатися на абсолютне право. Багаті, приміром, посилаються на те, що вони, мовляв, володіють більшою частиною земельної площі в державі. Але ж уся територія — спільне надбання держави. А ще вони вважають, що саме вони надійніші для держави у справі укладення (з нею) різних угод. Вільнонароджені ж та особи шляхетного стану правлять своєї — мовляв, вони міцно зв'язані одне з одним. Справді, особи шляхетнішого походження викликають до себе пошану, і знатні громадяни, на загальну думку, кращі, бо шляхетність походження — чеснота, притаманна певному роду.

8. Достоту так вважаймо, що чесноти з цілковитою слушністю пов'язані з певними домаганнями, бо, як на нашу думку, справедливість — чеснота, конче необхідна в суспільстві, а за нею неминує йде решта чеснот. Так само й більшість (може висувати свої домагання) перед меншістю, тому що більшість /87/ у всій своїй сукупності у порівнянні з меншістю і могутніша, й багатша, й краща. Тож коли б усі ці особи — достойні, багаті й знатні ^{1283в} громадяни — були в одній державі і була також вся інша влада народу, то виник би сумнів, кому все-таки в державі має належати влада?

9. Безперечно, треба дотримуватись того міркування, що в усякій державі питання про владу мусить узгоджуватися з формою державного устрою, про що, власне, ми говорили, бо вони відрізняються одна від одної характером верховної влади. Наприклад, влада за однієї форми державного устрою може належати багатим, за другої — чеснотливим. Достоту так і за будь-якої (форми). Однак тоді слід розглянути, як визначити це стосовно порушеного питання, коли всі (згадані вище) складники присутні одночасно.

10. Припустімо, що число чеснотливих громадян зовсім незначне: яким чином діяти тоді? Чи треба розглядати питання, що досить їх незначної кількості для ведення державних справ, чи їх мусить бути стільки, щоб із них утворилася держава? Постає й друге питання, яке

стосується всіх, хто прагне здобути державні почесті. Може трапитись так, що навіть коли одні посилаються на своє багатство, а інші — на шляхетність походження, вони не зможуть обґрунтувати своє прагнення до влади ніяким правом; адже виходить, що, коли б котрийсь, вирізняючись з-поміж решти своїм багатством, виправдовував власні домагання саме цією чеснотою, він мав би панувати над усіма. Це так само, як би котрась із знатних осіб, вирізняючись шляхетним походженням, почала виправдовувати свої претензії на владу, посилаючись на знатність свого походження.

11. Щось схоже може трапитись і в аристократичних державах, де береться до уваги особиста чеснотливість: певна особа, перевершуючи своїми чеснотами решту (громадян), котрі теж беруть діяльну участь в державному управлінні, вважатиме, виходячи з такого права, що саме їй належить мати верховну владу. Знову ж таки, коли із середовища народу, котрий, через те що володіє більшою силою, повинен мати верховну владу, висунеться котрась особа (або кілька), що матиме більшу силу порівняно з рештою, то скоріше їй (чи їм) мусить належати верховна влада, а не народові.

12. Усе це, мабуть, засвідчує, що такі критерії (визначення), згідно з якими кожен приписує собі право управляти (державою), — неправильні. І як проти тих, хто претендує на верховну владу, посилаючись на чесноти, так само й проти тих, хто спирається на своє багатство, народ міг би небезпідставно заперечити: /88/ ніхто-бо не заважає, щоб народ інколи опинився в кращому становищі, ніж невелика кількість людей, і був заможнішим, ніж окремі особи, — тобто у всій своїй сукупності.

13. Тому на порушене питання можна було б відповісти так. (Річ у тім), що деякі сушать голову: чи повинен законодавець, бажаючи видати найсправедливіші закони, узгоджувати їх із чимось, — скажімо, з інтересами кращих чи з інтересами більшості? Як учинити правильно в цьому випадку, про який ми щойно згадали (тобто коли народ загалом має верховенство)? Під словом «правильне» ми розуміємо також і «справедливе», тобто справедливе (є) правильне погодження інтересів цілої держави та узгодження (законів) з її метою: досягнення загального блага громадян. А громадянином у загальному розумінні є той, хто бере участь в управлінні й чинить послух. Однак, можливо, суть ^{1284a} поняття «громадянин» змінюється з огляду на зміну форми державного устрою. Що ж до найкращої форми державного ладу, то громадянином буде той, хто може й воліє коритися і управляти, маючи на увазі той спосіб життя, якого вимагає чеснотливість. VIII. 1. Коли одна чи декілька осіб, але не стільки, щоб вони становили державу, вирізняються таким надміром чеснот, то їхню чеснотливість — тобто здатність управляти державою, — хай навіть вона переважатиме (відповідні якості) всіх інших, щойно вказаних, не слід вважати чимось більшим, ніж чеснотливість одного чи декількох. Адже з ними вчинили б несправедливо, якби їм не дали таких само прав, що й решті, бо вони настільки перевершують своїми чеснотами і політичною здатністю, що таких осіб годилося б мати за богів серед людей.

2. Звідси зрозуміло, що і в законодавстві необхідно мати на увазі різних і за їхнім походженням, і за чеснотами, а для таких (знаменитих) людей закону не потрібно, бо вони самі — закон. І коли б якась людина спробувала їх підкорити законові, то стала б об'єктом насмішок. Вони вважали б тоді так само, як у вірші Антисфена ²² відповіли зайцям, коли ті почали твердити, мовляв, усі повинні мати рівні права. З цієї причини у державах із демократичною формою правління і було винайдено ostracism: головним чином через прагнення встановити загальну рівність у них піддавали ostracismові, тобто виганяли з країни, тих осіб, що вирізнялися своїм надзвичайним впливом, чи багатством, чи популярністю, або ж чимось іншим, що дуже важко для держави. При цьому ostracism було визначено на певний термін.

3. За переказом, з цієї ж причини аргонавти не взяли з собою Геракла: мандрівники не захотіли вирушати разом з ним у плавання на «Арго», оскільки він надзвичайно вирізнявся з-

поміж /89/ моряків своєю могутністю. З цієї причини не зовсім слушно міркують ті люди, котрі на перший погляд правильно докоряли Періандрові за його пораду Фрасібулові, як уберегти тиранію. Розповідають, що Періандр не дав ніякої відповіді оповісникові, посланому до нього за порадою, а тільки почав рвати ті колоски (на лану), які особливо вирізнялися своєю висотою, зрівнявши таким чином увесь лан; коли ж оповісник, не збагнувши, у чім річ, розповів Фрасібулові про Періандрів учинок, той витлумачив це так, що треба повбивати всіх виняткових людей.

4. Такі дії в інтересах не тільки тиранії, — зрештою, не тільки тирани так чинять, але щось схоже спостерігається і в олігархіях та демократіях: остракізм певною мірою має на меті те ж саме, що й панування тирана, — шляхом вигнання видатних осіб позбавляти їх впливу. Такої ж політики дотримуються і в грецьких державах, і у (варварських) народностях ті, хто володіє верховною владою; так учинили афіняни із самосцями, хіосцями і лесбійцями: ^{1284в} як тільки афіняни зміцнили своє панування, вони упокорили їх, всупереч укладеним із ними угодам. А перський цар часто «перетирав» мідійців, вавилонців та решту племен, що пишалися своєю колишньою могутністю.

5. Таким чином, цей засіб (остракізм) є універсальним у застосуванні взагалі до всіх форм державного устрою, в тім числі й до правильних. Щоправда, у таких формах, які є відхиленнями від правильних, остракізм застосовується задля особистих переваг; не меншою мірою він застосовується і в державних інституціях, що мають на меті загальне благо. Таке явище спостерігається також і в решті мистецтв та наук. Адже художник (пишучи картину) не може допустити, щоб нога, яку має жива істота, перевищувала звичайні розміри, навіть коли вона буде напрочуд гарною. І кораблебудівник не вирізнятиме з-поміж решти частин корму чи щось інше. І хормейстер не дозволить співати в хорі тому, хто володіє кращим і гучнішим голосом, ніж решта (учасників).

6. Тому ніщо не перешкоджає тим, хто управляє державою, діяти у згоді з інтересами суспільства, вдаючись до остракізму, коли це корисно як для їхньої особистої влади, так і для блага держави. Тож для тих випадків, коли йдеться про безперечну перевагу (одних чи інших видатних громадян), було винайдено остракізм, аби виправдати саме інтереси держави. Звичайно, ліпше було б, якби законодавець із самого початку впорядкував державний устрій так, щоб держава не мала потреби в такому лікуванні, а до подібного заходу, тобто остракізму, варто вдаватися за певних обставин, і то в разі нагальної потреби, з метою покращити становище (у державі). Однак чогось такого ми не бачимо в грецьких державах: вдаючись до остракізму, вони мають на увазі не загальні, /90/ а групові інтереси. Отже, зрозуміло, що за форм державного устрою, які відрізняються від нормальних, остракізм, як засіб відстоювання групових інтересів, корисний і справедливий. Зрозуміло, однак, і те, що, виходячи із загального погляду, остракізм — не державна інституція.

7. За найкращої ж форми державного устрою виникає досить складне питання ось такого характеру: як чинити в тому випадку, коли хтось перевершуватиме решту надміром не певних благ, як-от могутністю, багатством чи авторитетом, а відзначатиметься надміром чеснот. Не можна ж твердити, ніби й таку людину треба усунути чи відправити на заслання; з другого боку, важко собі уявити, аби така людина корилася чийсь владі, бо це було б так, немовби, розподіляючи державні посади, зажадали влади й над Зевсом. Отже, залишається одне, що, мабуть, природно: всі люди повинні охоче коритися таким особам, тому вони стали б у своїх державах довічними царями.

IX. 1. Можливо, після цих міркувань час перейти до розгляду питання про суть царської влади. Адже ми сказали, що ця форма державного устрою — одна з правильних. Отже, треба розглянути: чи корисна царська влада державі та її землям, що прагнуть до правильного управління, чи ні; але, можливо, якась інша форма управління вигідніша; чи для одних

держав царська влада корисна, ^{1285a} а для інших — ні. Зрештою, передовсім слід розглянути: існує тільки один вид царської влади чи є кілька різновидів?

2. Побачити це неважко. Існує кілька видів царської влади, в кожному з них спосіб її вияву не один і той самий. Так, у лакедемонській державі царська влада, очевидно, ґрунтується головним чином на законі, але вона не уособлює верховної влади: лакедемонський цар володіє верховною владою тільки тоді, коли перебуває за межами держави, та й то тільки над збройними силами. А ще царям надана верховна влада над здійсненням релігійних (культових) обрядів. Отже, царська влада в Лакедемоні є немовби самодержавною (одноосібною) і незмінною, коли йдеться про командування під час воєнних походів. Право милувати й карати лакедемонський цар має виключно тоді, коли триває війна, як і було, видається, у стародавніх. Про це, зрештою, свідчить Гомер: Агамемнона (царя) лаяли всіляко на народних зібраннях; та коли військо вирушило на битву, то він мав розпоряджатися життям і смертю. Саме він і заявляє: «Коли я побачу котрогось, хто тікає з поля бою, то нікуди він уже не втече від псів та пернатих, бо влада смерті у моїй волі» ²³.

3. Отже, ось один вид царської влади — довічна верховна влада на війні. Вона буває або спадковою, або виборною. Поряд із /91/ цим існує ще один вид одноосібної влади — монархія, яка подибується у деяких варварських племен. Влада ця найбільше притаманна тиранії, але може бути законною і спадкоємною. Через те що варвари придатніші до рабського стану, ніж елліни, азіатські ж народи перевершують у цьому й варварів, котрі живуть у Європі, — тому вони спокійно терплять рабське ярмо. Ось чому царська влада у варварів схожа на тиранічну. Але вона має опору, бо її обґрунтовують звичаї і закон.

4. З цієї причини й охорона у них царська, а не як у тиранів: царів-бо охороняють озброєні громадяни, тиранів — найманці. Адже, спираючись на закон, царі панують над підлеглими, що коряться їм зі своєї волі. Таким чином, царів охороняють громадяни, тирані ж ставлять собі охорону проти (замахів) громадян.

5. Отже, такими є два види одноосібної влади (монархії), про що й була мова. Є й третій вид одноосібної влади, який був поширений у Греції і мав назву есимнетії. Есимнетія являє собою, так би мовити, виборну тиранію, вона відрізняється від варварської монархії не тим, що ґрунтується на законі, а тільки тим, що не переходить у спадок. Одні есимнети мали довічну есимнетію, другі обиралися на певний час із певними обов'язками. Так, громадяни Мітілен обрали колись есимнетом Піттака для захисту від тих вигнанців, на чолі яких стояли Антимонід та поет Алкей.

6. Про це, до речі, свідчить сам Алкей в одній із своїх пісень ²⁴: ^{1285b} він докоряє мітіленцям за те, що вони «поставили Піттака, особу незнатного походження, тираном над мирним нещасним містом». Форми такого правління (як есимнетія) мають, з одного боку, тиранічний характер; з другого ж — царська влада в ній надається есимнетові шляхом обрання і за згодою громадян.

7. Четвертим видом царської влади були ті монархії, які існували в героїчні часи й спиралися на взаємну згоду громадян, достоту як і на право законного успадкування. Оскільки предки монархів цих героїчних часів були добродійцями для народу, чи винахідниками певних ремесел, або ж як поводити на війні, чи як засновники державного об'єднання, чи, нарешті, як особи, що розширили територію держави, то вони й ставали царями з добровільної згоди громадян, а їхні нащадки отримували царську владу як спадщину, що відповідало батьківським звичаям. Вони (ці героїчні царі) мали владу на війні і в справі здійснення культових офірувань — бо останнє не входило в обов'язки жерців. А ще вони розглядали різні судові справи; при цьому одні чинили суд, не даючи клятви, інші — складаючи її. Клятва полягала в тому, що царі піднімали вгору своє берло. /92/

8. Отже, і в давні часи царі постійно управляли і в державних справах, і народами, і племенами й керували зовнішніми зносинами; згодом, коли царі самі відмовилися від деяких обов'язків, а деякі у них були відібрані (народом), в одних (грецьких) містах вони зберегли тільки право офірування, в інших — тільки право головнокомандування за межами країни.

Х. 1. Отже, як видно, є чотири види царської влади: по-перше, царська влада героїчних часів, що спиралася на згоду громадян, однак мала в собі певні повноваження, а саме: цар був головнокомандувачем, суддею, завідувачем релігійних культів; по-друге, царська влада у варварів, спадкоємна й деспотична, що ґрунтувалась на законній підставі; по-третє, так звана есимнетія — виборна за характером (як ми говорили) тиранія. По-четверте — царська влада в Лакедемоні, що являла собою, по суті, військове й довічне командування. Ці чотири види царської влади різняться між собою вказаними вище рисами.

2. П'ятий вид (царської) влади — той, коли одна особа має владу над усіма, достоту мов якесь плем'я чи (якась) держава (в інших місцях) вирішують державні справи, являючи собою (в такому випадку) форму влади у домашньому господарстві; подібно до того, як влада господаря нагадує певним чином царську владу над домом, достеменно так ця форма царської влади, по суті, являє собою управління домом чи кількома державами й племенами.

З цих видів тільки два види царської влади заслуговують на розгляд: останній (про який щойно йшлося) і царська влада в Лакедемоні. Решта три види царської влади посідають здебільшого середнє місце між указаними двома; за повноваженнями вони поступаються необмеженій царській владі, з другого ж боку — стоять вище влади лакедемонських царів. Отже, треба розглянути два наступні питання: по-перше, корисно чи не корисно для ^{1286a} держави мати довічного командувача, і чи повинен він походити з того або того роду, чи обиратися. По-друге, корисно чи не корисно, щоб одна особа мала повноваження у всіх справах.

3. Дослідження (питання) про (довічного) командувача слід віднести скорше до науки про законодавство, ніж до певної науки про державний устрій, бо така влада може знаходити собі місце у всіх його формах. Тому полишимо (розгляд) цього першого виду царської влади. Щодо другого виду, то він справді являє собою особливу форму державного устрою, тому ми повинні розглянути його й торкнутися тих сумнівних питань, що виникають під час розгляду. Досліджуючи дане питання, ми повинні /93/ виходити з такого: чия влада краща — влада найкращого мужа чи влада досконалих законів?

4. Ті, хто воліє мати владу царя, запевняють — мовляв, закони передбачають тільки найзагальніші положення і не містять у собі приписів на окремі випадки ²⁵. Тому безглуздо дотримуватися у кожному випадку букви закону, подібно до того як у Єгипті лікареві дозволялося порушувати (встановлений законом спосіб лікування) лише через три дні, на четвертий день (після того, як його запрошено до хворого) ²⁶. Коли ж він робив це у перші три дні, то дуже ризикував. З тієїж самої причини державний устрій, де суворо дотримуються найнезначущіших літер закону, не може вважатися найкращим. Це, однак, можна заперечити тим, що (правителі) мусять керуватися загальними засадами. І краще те, в чому зовсім відсутній чуттєвий момент, ніж те, чому він притаманний від природи. У законі такого моменту награності немає, а в усякій людській душі він неминуче присутній.

5. Проте, можливо, хтось заперечить: мовляв, найкращий муж судитиме в кожному окремому випадку правильніше. В такому разі зрозуміло, що він сам мусить бути законодавцем і мусять існувати закони, які втрачають чинність тільки тоді, коли вони відхиляються (від загальних засад законодавства); у решті ж випадків закони повинні обов'язково бути чинними. А коли те чи інше питання закон не в змозі або взагалі вирішити, або вирішити добре, то хто має панувати — одна найкраща людина чи багато? Щоправда, нині (в багатьох випадках) чинять суд, радяться і приймають ухвали про окремі випадки

спільно. І коли взяти кожного окремо з цих усіх, то він, можливо, виявиться гіршим, (ніж та найкраща особа), але ж держава складається з багатьох. І подібно до того, як спільна трапеза на загальний кошт краща за звичайний обід, замовлений однією особою, достоту так і народ судить краще, ніж одна людина, хоч би якою вона була.

6. А ще народ меншою мірою піддається зіпсуттю; достоту як велика кількість води, так і маса псується менше, ніж невелика (кількість). Коли гнів чи подібне почуття оволодіває однією людиною, то присуд її виявиться неминуче хибним. Малоюмовірно, аби таке трапилось з народом; мова про те, щоб усі водночас перейнялися гнівом і через це вчинили хибно. Під народом у даному випадку розуміємо, звичайно ж, вільнонароджених, котрі в усьому чинять згідно із законом. Оскільки ця умова важко здійсненна відносно народу загалом, то припустімо, що ми маємо справу з кількома достойними людьми й громадянами, і погляньмо, хто меншою мірою піддається зіпсуттю: один правитель чи кілька /94/ правлячих, але однаково достойних осіб. Хіба ж не зрозуміло, що ці останні? Заперечать: ці декілька осіб затіюють групові суперечки, одна ж людина (коли вона керує) стоїть поза їхньою боротьбою. На противагу такому запереченню (можна сказати), що ті декілька (осіб), як і цей один, однаково заповзяті.

7. Коли правління кількох осіб, однаково достойних, вважається аристократією, правління ж однієї особи — монархією, то перша виявилася б для держави бажанішою, ніж друга, — байдуже, чи спиратиметься царська влада на збройні сили, чи ні, аби тільки була змога залучити до (аристократичного) правління кількох осіб. Можливо, монархічна форма правління панувала саме внаслідок того, що важко було відшукати осіб, котрі вирізнялися б високими чеснотами, оскільки тоді держави були взагалі малолюдними. І ще: царями обирали певних добродійців, а ними були саме достойні мужі. Коли ж згодом знайшлося багато осіб, однаково звитязних, вони, не терплячи більше влади однієї особи, взялися вишукувати певну загальну форму правління і встановили політію.

8. Після того як через моральне зіпсуття такі особи почали збагачуватися за рахунок суспільних коштів, можна повірити, що з політії виникли (в той чи інший спосіб) олігархії, де головне значення надавалося багатству. З них (олігархій) виникли тиранії. Далі з тиранії виникла демократія, де, однак, влада переходила до порівняно невеликої кількості осіб. Через свої нікчемні бажання, що постійно спонукали їх до обмеження в кількості, правителі налаштували проти себе народ, внаслідок чого той повстав проти них і, зрештою, встановив демократію. Коли ж держави зросли, то, мабуть, нелегко було утворитися ще іншій формі державного устрою, окрім демократії.

9. Коли б хтось припустив, що найкраща форма правління для держав — монархічна, то виникло б питання: як бути з царськими дітьми? Чи повинна передаватися влада немовби у спадщину? Адже коли серед них виявляться такі особи, з котрими довелося вже зустрічатись, то це буде згубно. (Запевняють): у такому випадку цар, маючи в своїх руках повноту влади, не передасть дітям престолу. (На це, однак, можна заперечити), дійсно, в цій справі не так легко покладатися на нього, бо питання страшенно дражливе (саме по собі) й вимагає від людини більшої чеснотливості, ніж це притаманно природі людини.

10. Виникає питання й іншого характеру: чи той, хто вступає на престол, повинен мати у своєму розпорядженні військову силу, спираючись на яку, він зможе упокорювати тих, хто чинитиме спротив, — інакше яким чином він упорається з управлінням? /95/ Адже він, навіть маючи повноту влади за законом і нічого не чинячи зі своєї волі всупереч законові, все-таки мусив би мати певну силу, з допомогою якої охороняв би закони. Щоправда, стосовно законного царя питання розв'язується швидко. Такий цар неодмінно повинен володіти збройною силою, і вона має бути такою, аби цар, спираючись на неї, був дужчим за всякого громадянина і навіть кількох, але слабший за багатьох (громадян). Стародавні й давали таку охорону, призначаючи правителем держави одного есимнета чи тирана; і коли сиракузький

тиран Діонісій зажадав для себе охорону, хтось порадив сиракузцям дати йому охорону саме з такими можливостями.

^{1287a} XI. 1. Отож ми, викладаючи дані питання, прийшли до міркувань про такого царя, котрий в усьому чинить зі своєї волі. Так звана законна монархія не являє собою, як ми й говорили, особливої форми політичного устрою, бо за всякої іншої форми, скажімо, демократії й аристократії, неминуче існуватиме довічне головнокомандування, і в багатьох державах допускається до управління одна особа. Така влада існує в Епідамні й Опунті — щоправда, з трохи обмеженими повноваженнями ²⁷.

2. Влада, при якій цар править із власної волі, вважається необмеженою (царською владою), або (абсолютною монархією). Декому видається, ніби такий стан справ, коли одна особа править у державі, що складається з однакових громадян, суперечить природному (станові). Адже для однакових за природою мусять неодмінно існувати одні й ті самі права. Як шкідливо неоднаковим (за тілесною будовою) споживати одну й ту саму їжу чи носити однаковий одяг, достоту так можна твердити й щодо привілеїв — і тут нерівність стосовно різних (громадян) виявилася б шкідливою.

3. Тому справедливо (буде), аби всі рівні владували тією ж самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився. В такому випадку ми маємо справу із законом, бо порядок і є закон. Тому доцільніше, щоб панував закон, а не котрийсь із-поміж громадян. На тій же підставі, коли буде визнано, що управляти мають певні особи, їх треба призначати охоронцями закону і його слугами. Оскільки ж неминуче існують такі й такі посади, то, запевнятимуть, буде несправедливо в умовах загальної рівності владу віддавати в руки котроїсь особи.

4. Коли ж хтось гадав, ніби закон не в змозі все передбачити, то можна заперечити — мовляв, і людина неспроможна знати все, тому розумно охороняти закон, вдаючись до тих чи тих положень. Власті ж також, прагнучи керуватися тільки мотивами справедливості, неодмінно впораються і з рештою питань (не /96/ передбачених законом). А ще, за законом, дозволяється вносити поправки, коли ті, хто береться за це, вважають, нібито вони (поправки) сприятимуть удосконаленню існуючих законів. Отже, хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями ²⁸.

5. В такому разі, мабуть, помилковий приклад з царини мистецтва, який засвідчує, що необхідність дотримання букви закону в лікуванні невиправдана, а ліпше було б у таких обставинах покладатися на вміння лікаря. Адже лікарі нічого не робитимуть усупереч здоровому глуздові, а діятимуть тільки з дружніми почуттями до хворого; вони й винагороду отримують після того, яквилікують хворого. Навпаки, особи, котрі посідають державні пости, часто діють, керуючись неприязню або злобою. І якби ми ^{1287b} поставилися з недовір'ям до лікаря, підозрюючи, що він хоче із корисливих спонук убити нас, то ми б зажадали, аби лікування відбувалося за приписами.

6.1 хворі лікарі кличуть до себе інших лікарів, навчителі гімнастики — інших (навчителів), бо вони, коли справа торкається їх особисто, перебуваючи в стані сильного почуття, не в змозі міркувати правильно. Отож зрозуміло, що той, хто шукає справедливості, звертається до чогось середнього, а це середнє і є закон. А ще закони, спираючись на звичаї, важать більше і торкаються важливіших справ, ніж писані. Тож, коли правляча особа помиляється менше, ніж писані закони, вона в жодному випадку не є досконалою порівняно із законами, що ґрунтуються на звичаях.

7. При цьому дуже нелегко одній людині визначати (суть) багатьох речей. Тому вона змушена буде брати собі в поміч кількох посадових осіб. То постає питання: яка різниця — чи створяться такі умови одразу, чи одна особа допустить такий порядок? До цього додаймо те, що говорилося раніше: коли корисна людина, з огляду на те, що вона краща за іншу, достойна керувати, то дві ж особи кращі за одну; сюди, до речі, можна віднести Гомерів вислів: «Двоє, що йдуть разом»²⁹, і Агамемнонове побажання: «Коли б десятеро таких радників у мене було»³⁰. І зараз посадові особи мають повноваження приймати ухвали з певних питань, наприклад, суддя в тому разі, коли закон не передбачає того чи іншого (випадку). Натомість там, де закон передбачає це, ніхто не сумнівається, що ухвала повинна узгоджуватися з ним (законом). /97/

8. І тільки з тієї причини, що одні питання підлягають законові, другі — ні, доводиться дошукуватись, що краще: панування найдосконалішого закону чи найкращого мужа, бо в деяких випадках неможливо встановити чітко визначений закон, за допомогою якого можна було б попередньо судити про щось. Оборонці закону зовсім не проти того, що в деяких випадках треба вирішувати справу одній людині; щоправда, вони наполягають, аби вирішувала не одна особа, а кілька.

9. Кожен службовець, вихований у дусі закону, судитиме згідно із законом. Але, видається, безглуздо було б вважати, буцімто одна особа з двома очима, вухами, ногами, руками повела б справу краще, ніж декілька осіб, що мають ті ж самі органи (тіла). Зараз монархи мусять удаватися по допомогу до багатьох очей, вух, рук, ніг саме тим, що вони роблять співучасниками своєї влади осіб, котрі з приязню і по-дружньому³¹ ставляться до їхнього правління. Коли це не (справжні) друзі монарха — вони не чинитимуть згідно з його приписами, а коли це друзі монарха і прихильники його правлячої системи, (то чинитимуть так), бо дружба означає рівність і схожість. Отож він припускає водночас, що й влада мусить бути рівною між повністю рівними. Ось майже всі суперечливі питання, які висуваються проти царської влади.

10. Але щодо одних осіб вони, мабуть, мають слухність, що ж до інших — то ні. Вже самою природою закладено одну засаду права і користі для деспотії, другу — для царської влади, третю — для політії; тільки для тиранії природою такого не створено, так само як і для решти форм державного устрою, що відхиляються від правильних, бо всі ці форми — протиприродні. Із сказаного зрозуміло, що серед рівних та однакових ні з погляду користі, ні з погляду права одна людина не повинна панувати над усіма, — коли^{1288a} є закони чи коли немає і вона сама уособлює закон, байдуже, добра ця повновладна особа серед добрих, чи погана серед поганих, чи навіть коли вона своїми чеснотами перевершує решту. Останнє треба виокремити і поговорити про нього.

11. Але передовсім належало б з'ясувати, що слід розуміти під засадами монархічного, аристократичного ладу та політії³². Для монархічної засади годиться такий народ, який за своєю природою здатен сприйняти, аби державою керував хтось із особливо чеснотливого роду. Аристократам же потрібен народ, який здатен за своєю природою довіряти тим правителям, котрі, з огляду на виняткові доблесті, покликані до управління. Насамкінець, для політії найкращий той народ, що може і коритися, і владарювати на підставі закону та розподіляти посади й почесні серед заможніших осіб. /98/

12. Коли ж станеться так, що або весь рід, або якийсь один із них перевершуватиме в чеснотах усю решту (родів), то буде справедливо, якщо такий рід стане царським, тобто пануватиме над усіма, а котрийсь із його представників посідатиме трон. І, як уже мовилося, такий стан справ не суперечитиме поняттю справедливості й законності, на що, власне, спираються й засновники аристократичного, олігархічного і навіть демократичного устроїв: усі вони визнають право з огляду на чийсь переваги, але не просто якісь переваги, а ті, про які говорено вище.

13. Не можна ж бо ні вбивати, ні проганяти, ні піддавати остракізмові такої людини чи вимагати з її боку, аби вона правила почергово. Адже за природою частина не може перевершувати цілого. А в цьому випадку ми бачимо особу, котра, маючи такі переваги, виступає немовби одне ціле. Отож залишається, аби такій людині корилися і визнавали її одноосібну владу в абсолютному розумінні, а не тимчасово.

ХІІ. 1. Отже, в такий спосіб ми з'ясували питання про царське правління, його види й відмінності між ними, а також те, чи корисні вони, чи ні; коли так, то для кого і яким чином вони придатні. Оскільки ми сказали, що існує три види правління, то необхідно визначити, який з них найкращий, а ним виявиться той, при якому управляють найкращі мужі. Тож при ньому громадянами управляє певна особа, або увесь рід (у цілому), або маса (народу), що переважає решту в чеснотах. Вони управляють, схиляючи громадян до найбажанішого способу життя. І в перших книгах було вже доведено, що (при такій системі правління) поняття «чеснотливість» досконалої людини і громадянина найкращої держави — однакові. Отож видно: в один і той самий спосіб і через такі самі чинники особа стає досконалою. Такою ж можна створити й державу — байдуже, чи вона буде монархічною, чи аристократичною.

^{1288в} 2. І тому майже одне й те саме виховання і однакові звичаї роблять особу і найкращим мужем, і політичним діячем, і царем. Визначивши це стосовно політії, спробуймо повести мову про найкращий державний лад. Отож необхідно належним чином розглянути його. /99/

Книга четверта

І. 1. У всіх мистецтвах і науках, які не тільки частково, але подеколи й повністю охоплюють ту або ту царину (мистецтва чи науки), міститься така частина, що годиться для кожного взятого окремо предмета. Так, наприклад, мистецтво вправлення (гімнастика) розглядає і те, які вправи, крім корисних, можна вважати найкращими. Звичайно, останні мусять відповідати особам, котрі мають найкращу статуру і живуть в чудових умовах. (Ця наука) розглядає також, які вправи годяться для більшості людей, — це теж входить у поняття «гімнастика». Нарешті, коли хтось навіть не прагне набути належного досвіду і знання в тому, що стосується мистецтва змагань, все одно навчитель і керівник з гімнастики повинні розвивати певною мірою такі вміння.

2. Те ж саме можна говорити й про медицину, корабельну справу, кравецтво тощо.

Звідси зрозуміло, що завданням такої науки є також дослідження питання, яка форма державного устрою найкраща: що це за форма, якими повинні бути її риси, аби вони стали бажаними, коли зникнуть певні зовнішні перешкоди, а також для якої держави яка форма підходить. Однак, мабуть, багатьом державам неможливо досягти найкращої форми. І так само треба (розглянути), який лад найкращий з абсолютного погляду та якою мірою він може бути найкращим, чого не повинен випустити з уваги законодавець і політичний діяч. А ще (по-третє), що випливає з припущеного, слід розглянути встановлення державного ладу від самого початку і те, яким чином він може зберігатись якомога довше. Мається на увазі: якій державі підходить найкраща система правління; які системи зовсім не годяться; яким чином правильно користуватися тими, що притаманні (котрійсь із держав), і в яких випадках вони погіршують становище в державі.

3. Але насамперед треба знати, яке правління найбільш підходяще для всіх держав.

Хоча більшість дослідників, викладаючи свої погляди на державний устрій, в основному міркують правильно, та, коли справа торкається здійснення (цих ідей), вони помиляються. Адже необхідно мати на увазі не тільки найкращу форму державного /100/ устрою, але й можливу (за даних обставин), і таку, що її найлегше застосувати в усіх державах. Ще й зараз одні дослідники шукають якоїсь незвичайної форми державного устрою, котру створити реально дуже важко, бо для цього вимагається багато зовнішніх умов; інші (дослідники) мають на увазі більш здійсненну на ^{1289a} практиці форму, відкидаючи ті, що існують, і навпаки, схвалюють лакедемонський чи якийсь інший лад’.

4. А тим часом треба впроваджувати такий державний устрій, який хочуть і можуть зробити люди, виходячи з наявних обставин та існуючого ладу; адже покращити державний устрій, звичайно ж, не простіше, ніж встановити його вперше, достоту як буває переучувати щось не легше, ніж братися за науку спочатку. Тому й політичний діяч мусить не тільки знати про такі речі, як щойно йшлося, але й повинен допомогти у справі вдосконалення існуючого ладу. А зробити це він може, коли знатиме, скільки видів державного устрою існує. Декотрі ж бо вважають, що існує тільки один вид демократії, тільки один вид олігархії. Насправді це не так.

5. І тому не можна випускати з уваги відмінностей у формах державного устрою, їхнього числа і способів, якими вони створюються. Так само треба старанно розглядати і найкращі закони, і ті, що найбільше пасують кожній із форм державного устрою. Всі закони слід намагатися застосувати до державного устрою, а не навпаки — підганяти державний устрій під закони. Справді-бо, державний лад обумовлює характер державних інституцій, їхній розподіл, встановлює форму верховної влади, визначає кінцеву мету всякого суспільного життя. Але закони треба відрізнити від того, що характеризує даний державний устрій; на підставі законів правителі повинні правити, а також запобігати правопорушенням ².

6. Звідси видно, що і в законодавстві слід зважати на відмітні риси, що характеризують кожну з форм державного устрою та їхнє число, бо не можна міркувати, ніби одні й ті самі закони годитимуться однаковою мірою і для всіх демократій, і для всіх олігархій, тим більше коли братимемо до уваги існування тільки одного виду демократії та олігархії, а не кількох (видів).

II. 1. Розглядаючи вище форми державного устрою, ми розподілили їх так: три правильні форми — монархія, аристократія й політія, і три форми, що відхиляються від правильних, — тиранія як протипага монархії, олігархія — аристократії, демократія — політії. Про аристократію і монархію говорилося раніше. А ще розглядати ці форми — означає міркувати про найкращу форму державного устрою і визначати те, що стосується даних понять, /101/ бо й аристократія, і монархія не можуть існувати без чеснотливих громадян, поряд з рештою сприятливих обставин. Ба більше: раніше було визначено й те, в чому відмінність аристократії і монархії та коли державний устрій треба вважати монархічним. Таким чином, залишається поговорити про ту форму державного ладу, яку називають політією, а також про решту із вказаних форм, тобто олігархію, демократію і тиранію.

2. Зрозуміло, отже, яка з форм, що відхиляються від нормальних, найгірша і яка певною мірою близька, нагадуючи її. Звичайно, найгіршою буде та форма, що відхиляється від первісної і найбожественнішої з усіх форм державного ладу (а саме — від монархії). Монархія ж, як необхідність, існує не тільки як звичайнісінька назва, а ґрунтується на якостях царя, якими той ^{1289в} вирізняється (з-поміж решти). Тому тиранія, як найгірша з форм державного ладу, стоїть найдалі від її сутності (монархії). Далі за нею йде олігархія (бо аристократія далєбі не те, що олігархія); найкраща ж із форм, що відхиляються (від нормальних), — демократія.

3. В такому ж дусі висловився один (з наших попередників) ³, однак він дотримувався й іншого погляду. Так, на його думку, всі ці форми державного ладу діляться на гарні й погані, як-от гарна олігархія тощо; і все-таки найгіршою формою (він вважав) демократію, хоча вона — найкраща (з поганих) форм.

4. Ми ж, зі свого боку, твердимо, що всі ці форми державного устрою — взагалі помилкові й що не можна говорити, ніби одна форма олігархії краща за іншу, а тільки (вважаємо), що вона меншою мірою гірша за іншу. Одначе обличимо з'ясування цього питання. Наше завдання полягає в тому, аби спочатку встановити число форм державного ладу, відмінних між собою, оскільки й демократія, і олігархія поділяються на кілька видів. Потім (ми визначимо), яка форма державного устрою є, після найкращої, найзагальнішою і найбажанішою, і, якщо виявиться якась інша (на відміну від указаної нами), що схиляється до аристократичної форми правління, правильно організована і прийнятна для переважної більшості держав, — ми досліджуватимемо і її.

5. Потім: ми торкнемося також питання про те, яка з решти форм державного устрою для яких держав прийнятна, бо може статися, що за певних умов необхіднішою буде демократія, а не олігархія, за інших (умов) — навпаки. Отож варто обміркувати, в який спосіб упорядковуються ці форми державного устрою як бажані — тобто окремі форми демократії

й олігархії. Нарешті, з'ясувавши стисло ці питання, постараймося (дослідити), які чинники відхиляють, а які зберігають дану форму, тобто притаманні усім (формам) загалом і кожній взятій окремо, та від яких умов вони залежать. /102/

III ⁴. 1. Отже, спочатку мова піде про виникнення тієї чи тієї форми державного ладу, потім про руйнацію та збереження. Наявність кількох форм державного устрою можна пояснити багатьма умовами, від яких залежить існування самої держави. І те, що існує кілька форм державного устрою, пояснюється наявністю всіляких складників, що становлять державне об'єднання. По-перше, ми бачимо, що держава складається із сімей; потім, своєю чергою, з цієї маси сімей одні звичайно бувають заможними, другі — біднішими, треті — із середнім достатком; із числа заможних та бідних перші володіють зброєю, другі — не володіють ⁵. А простолюди складається із землеробів, торговців і ремісників. Знатні також різняться між собою рівнем заможності і майновим статком. Одні з них, наприклад, — вершники, бо тільки багаті можуть утримувати коней.

2. Ось чому в давні часи в тих державах, де кіннота становила головну силу, панував олігархічний лад; з допомогою кінноти вони вели війни зі своїми сусідами. Так було, приміром, в Еретрії і Халкіді, а також Магnezії за часів Менандра і в багатьох інших азійських містах. А ще існують інші відмінності, обумовлені ^{1290a} багатством: одних вирізняє походження, інших — чесноти, а також усілякі переваги, про що вже згадувалося, коли, говорячи про аристократію, ми вказували на те, із скількох необхідних чинників складається держава ⁶. Там ми з'ясували й те, що в управлінні кожної держави, з огляду на форму її устрою, беруть участь або всі громадяни, або більшість.

3. Отже, зрозуміло: неминуче існуватиме кілька форм державного ладу, що за своїм характером відрізняються одна від одної, бо і їхні складники, вказані нами, за характером відмінні між собою. Державний лад — це встановлена система інституцій; при ньому всі чинники розподіляються на основі їхніх властивостей або з огляду на ту чи іншу загальну засаду (мова про засаду, що урівнює або злидарів, або заможних, або спільну для тих і тих) ⁷. Таким чином, виникає стільки форм державного устрою, скільки існує способів управління, в залежності від переваг та особливих ознак, притаманних складникам держави.

4. І все ж, мабуть, головними формами державного устрою вважаються дві — демократія та олігархія, подібно до того як говорять головним чином про двох вітрів — північний та південний, а решту вважають відхиленням від них. Із форм же державного устрою аристократію вважають особливим видом олігархії, як таку, що до певної міри представляє цю останню, а так звану політію вважають демократією, все одно як у вітрах західний відносять до північного, а східний — до південного. Те ж саме, на /103/ думку декого, спостерігається і в тональності: і в ній два головні види — дорійська і фригійська тональності, — решта ж різновидів належить або до дорійської, або до фригійської (тональності).

5. І щодо форм державного устрою звичайно дотримуються такої думки. Однак, напевне, правильніший і кращий запропонований нами поділ, згідно з яким існує одна чи дві форми державного устрою, чудово впорядковані, решта ж форм — відхилення від добре налагодженої тональності. І ми схильні порівнювати олігархічні форми правління з їхнім деспотичним характером з напруженим (мажорним) тоном, а демократію з її вільнішим характером — із послабленим (мінорним) тоном.

6. Демократію не треба, як це нині робить дехто ⁸, визначати надто спрощено, — мовляв, це така форма, при якій влада належить народові, — тому що і в олігархіях, і взагалі скрізь влада належить більшості. Припустімо, що держава складається із 1300 громадян; з них тисяча є багатими людьми і не допускає до правління решту триста бідних, але вільнонароджених людей, всіма чеснотами подібних до тієї тисячі. Чи запевнив би хтось, що

громадяни такої держави мають демократичний лад? Достеменно так само, коли б небагато бідняків мали владу над більшістю заможних, ніхто не назвав би такий устрій олігархічним, оскільки решта багатих не мала б пов'язаних з громадянською честю прав.

7. Отже, треба скорше вважати демократичним устроєм той, за ^{1290в} якого влада зосереджується в руках вільнонароджених, а олігархічним — той, за якого вона належить багатим; та іноді буває, що вільнонароджених багато, а заможних мало. Ну, а коли б посади, як твердять деякі, маючи на увазі Ефіопію, розподілялися за зростом чи красою, — чи ж була б це олігархія? Адже вродливі й високі трапляються не досить часто.

8. Ні, сутність олігархії й демократії не можна визначати за цими ознаками, оскільки і демократія, й олігархія містять у собі багато чинників, а тому можна, розмежовуючи їх, твердити далі, що олігархічним не вважатиметься і той устрій, де меншість вільнонароджених панує над більшістю невільнонароджених, що ми бачимо, наприклад, в Аполлонії, на Іонійському морі, й на острові Фері. В обох цих державах політичними правами користувалися лише ті особи, котрі переважали всіх своїм знатним походженням і були нащадками перших поселенців у цих державах, але котрі, зрозуміло, становили меншість населення. Не вважатиметься демократичним і такий устрій, де у привілейованому становищі перебувають заможні завдяки тому, що вони становлять більшість, як було це в давнину в Колофоні, де більшість громадян ще до війни Колофону з Лідією надбала значну **/104/** нерухому власність. Отже, демократією, зрештою, вважатиметься такий устрій, коли вільнонароджені й неїмуці, становлячи більшість, матимуть владу в своїх руках; олігархією ж — такий устрій, за якого влада перебуває в руках заможних, що вирізняються своїм знатним походженням, становлячи меншість.

9. Таким чином, ми вказали на те, що існує кілька форм державного устрою, і з'ясували, від чого це залежить. Однак, з огляду на те, що цих форм таки більше, ніж (дві), як ми визначили, то й розглянемо, що це за форми і чому їх стільки. Вихідним пунктом наших міркувань буде те саме, що було вказано раніше. Ми визнаємо, що всяка держава містить у собі не одну частину, а кілька складників. Припустімо, ми хочемо з'ясувати окремі види тварин. Спочатку нам доведеться відокремити те, що неодмінно має всяка тварина, — наприклад, деякі органи чуттів, що приймають їжу, перетравлюють її, а саме: рот і шлунок; потім ми відокремили б ті органи, якими тварина рухається.

10. Якби у тварини існували тільки ці органи, то все одно вони були б різними. Я маю на увазі види рота, шлунка, органів чуття, руху, бо в залежності від числа, що походить від поєднання цих відмінностей, неминуче вийшло б і кілька різних видів тварин — адже неможливо, щоб одна й та сама тварина мала кілька різновидів рота, вуха тощо. Таким чином, коли зіставити всі можливі поєднання таких різновидів, вони й утворять стільки видів тваринного царства, скільки є поєднань необхідних органів.

11. Те саме стосується й форм державного устрою, і держава, як не раз уже мовлено, складається не з однієї, а з багатьох частин ⁹. Одна з них — народна маса, що виробляє продукти харчування, — їх ми називаємо землеробами. Друга складова частина ^{1291а} держави — ремісники, що займаються ремеслами, без яких держава не може існувати. З цих ремесел одні вважаються необхідними, інші призначені для виробництва предметів розкоші чи для того, щоб прикрасити життя. Третя частина — торговці, ті, що займаються купівлею-продажем і торгівлею оптом та вроздріб. Четверта частина — наймані робітники. П'ята частина — воїни, що належать до так званого середнього стану; він необхідний такою мірою, якою (необхідна) й решта (згаданих вище) частин, звичайно, за умови, коли держава хоче зберегти незалежність. Адже неможливо стверджувати, що держава має бути за своєю природою рабською. Держава є певна самодостатність, рабство ж не є таким.

12. У Платоновій «Державі»¹⁰ це питання розглядається досить барвисто. Так, Сократ стверджує, мовляв, найголовніші складники (держави) такі: ткачі, чинбарі, теслярі й будівельники, — /105/ тобто їх нараховується чотири. Оскільки цього не досить для (самодостатнього) існування держави, то Сократ додає сюди ковалів і пастухів, а ще оптових і дрібних торговців. Усі ці частини, на Сократову думку, становлять немовби першу державу; тобто висловлюється припущення, ніби всяка держава утворюється тільки для задоволення найнеобхідніших потреб, а на меті має радше досягнення щастя, і ніби для неї однаковою мірою потрібні як чинбарі, так і селяни.

13. А воїнський стан Сократ вводить тільки після того, як територію держави розширено, і коли, зіткнувшись із сусідами, вона мусить починати з ними війну. Однак, хай буде чотири чи скільки завгодно частин громадян у державі, все одно виникне потреба в такій особі, котра б вирішувала позови у судовому порядку.

Коли вважати душу людини важливішою за тіло, то і в державному організмі «душу» держави треба визнати важливішим складником, ніж ті, що належать до задоволення необхідних потреб. А цією «душею» держави є воїнський стан і стан судочинців. А ще законодавці, тобто особи з повноваженнями ухвалювати закони, в чому й знаходить свій вияв політична мудрість. І байдуже, чи поділені обов'язки між тими й тими особами, чи стосуються одних і тих самих осіб, — бо часто трапляється, що одні й ті ж особи обробляють землю і відбувають військову службу.

14. Отже, коли й те, що належить до «душі» державного організму, й те, що належить до його тіла, вважати необхідними складниками держави, зрозуміло, що воїнський розряд є необхідним складником».

Сьому частину становлять ті, хто служить державі своїм майном і кого ми вважаємо заможними. Восьму частину становлять ті громадяни, котрі служать народові, обіймаючи посади, без існування яких держава не утвориться. Тож необхідно мати осіб, котрі можуть бути службовцями, виконувати державні обов'язки або постійно, або тимчасово. Залишаються ще ті частини, про які ми щойно говорили, а саме: та, що має законодавчі обов'язки, і та, що чинить суд між позивачами. Тому, коли вже в державі ^{1291в} необхідна справедлива й правильно впорядкована законодавча і судова влада, носії таких обов'язків повинні мати чесноти, притаманні політичним діячам.

15. Багатьом видається, ніби решту повноважень (у державі) можна покласти на одних і тих самих осіб, що, приміром, одні й ті самі люди можуть бути і воїнами, й селянами, й ремісниками, а ще радниками й суддями; мовляв, оскільки всі ці особи прагнуть досягти чеснот, то вони здатні обіймати більшість посад. Але /106/ одні й ті самі люди не можуть одночасно бути і злидарями, й заможними; ось чому ці складники держави, тобто бідні й багаті, вважаються її істотними частинами. А ще, одні з них здебільшого становлять меншість, другі — більшість, тож ці частини (бідні й багаті) найбільшою мірою протилежні, тому, залежно від тієї чи тієї групи осіб у державі, встановлюється відповідна форма державного устрою. Отож і видається, що таких форм є тільки дві: демократична й олігархічна.

Про те, що з різних причин існує кілька форм державного устрою, мовилося вище. А тепер з'ясуємо те, що і демократія, і олігархія буває кількох видів.

IV. 1. Це вже зрозуміло із викладених вище міркувань, бо ми визнали, що народ і той стан, який вважається знатним, поділяються на кілька різновидів. Наприклад, одним різновидом є розряд селян, другим — ремісників, третім — торговців, що мають справу з купівлею-продажем, четвертим — моряків, з котрих одні служать у військовому флоті, інші — в купецькому, декотрі — в перевізному, декотрі — в рибальському. У багатьох місцях кожен із

цих різновидів буває дуже численним: наприклад, рибалки в Таренті й Візантії, військові моряки в Афінах, матроси на торговельних суднах на Егіні й Хіосі, перевізники на Тенеосі. До перерахованих різновидів належить розряд найманих робітників, що, маючи незначні засоби до існування, не в змозі користуватися дозвіллям; далі, той розряд вільних людей, у яких громадянами були або батько, або мати; і, нарешті, ще один різновид — куди належить решта простолюду. Знатні ж, своєю чергою, різняться багатством, шляхетним походженням, чеснотливістю, вихованням тощо.

2. Характерною особливістю так званого першого виду демократії є рівність. Рівність, як говорить основний закон цієї демократії, полягає в тому, що ні багаті, ні вбогі не мають певних переваг; влада не зосереджена в руках ні тих, ні тих, але і бідні, й багаті однаково користуються нею; коли, як вважають деякі, свобода й рівність є характерними ознаками демократії, то це повинне знайти свій вияв переважно в тому, що всі неодмінно беруть участь у державному управлінні. Оскільки народ становить більшість у демократії, а постанови більшості мають вирішальне значення, то в цьому випадку демократичний устрій таким і є. Отже, це один вид демократії.

3. Другий вид — той, при якому досягнення державних посад обумовлено бодай невисоким майновим цензом. Хто володіє ним — той матиме право брати участь у заступанні державних ^{1292a} посад; хто ж не володіє ним, той позбувається такого права. Третій вид демократії — той, де всі громадяни, що є взагалі такими /107/ (за своїм походженням), мають право брати участь у заступанні державних посад і де панує закон. Четвертий вид демократії — той, за якого кожен від моменту, коли стане громадянином, може обіймати державну посаду. Але знову-таки панівним є закон ¹². П'ятий вид демократії — той, за якого необхідні такі самі умови, що й при четвертому (виді). Але верховна влада належить не законові, а демосові. А це трапляється тоді, коли вирішального значення набувають народні декрети, а не закон. Досягається це через демагогів.

4. У тих демократичних державах, де править закон, демагогам немає місця, але управляють кращі громадяни. Де ж влада спирається не на закони, з'являються демагоги. Тоді править тільки народ, становлячи немовби одне ціле (одиницю), мов громада з багатьох окремих одиниць: влада зосереджується в руках багатьох, при цьому користується нею не кожен, взятий окремо, а всі (взяті разом, як одне ціле). Тому не зрозуміло, що мав на увазі під поняттям «народна влада» Гомер ¹³, стверджуючи, ніби держава, де править народ, — не щастя і не той вид, про який щойно йшла мова: коли влада належить кільком особам і при цьому кожен зокрема користується нею.

5. Такий демос із обов'язками монарха прагне управляти, мов одноосібний володар, не підлягаючи певному законові, і стає деспотом (тому й улесливці користуються в нього пошаною). Цей демократичний лад найдужче нагадує нам (з окремих видів монархії) тиранію. І крайня демократія, і тиранія жорстоко поводяться із кращими громадянами; постанови ж такої демократії мають те саме значення, що й у тиранії розпорядження тирана. А демагоги й улесливці, по суті, одне й те саме: як у тиранів мають вплив улесливці, так і в описаному виді крайньої демократії — демагоги.

6. Останні ж усвідомлюють те, що вирішальне значення в ній надається не законам, а постановам народу, і задля задоволення його бажань вони віддають усе. І трапляється так, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження в руках демосу всіх важелів влади, чинячи все на догоду простолюдові, завдяки чому користуються в нього беззастережним довір'ям. А ще демагоги, притягаючи до суду посадових осіб, наголошують на тому, нібито судити їх повинен народ (демос). Останній охоче вислуховує їхні пропозиції, через що роль державних інституцій зводиться нанівець.

7. Мабуть, слушно докоряють ті (вчені), котрі стверджують, що така демократія не являє собою законних форм державного /108/ устрою. Адже там, де відсутня влада закону, немає місця і для певної форми державного устрою. Закон же повинен панувати над усім. Урядовцям, народному зібранню чи народові ¹⁴ треба доручати розгляд часткових питань. Таким чином, коли демократія є одною з форм державного устрою, зрозуміло, що таке впорядкування, за якого все спирається на постанови народу, не може вважатися демократією у власному розумінні, бо жоден декрет (на противагу законові) не набуває універсального характеру.

Отже, окремі види демократії розмежовуються саме так.

V. 1. Відмітною ж ознакою першого виду олігархічного устрою є така: досягти державних посад можна тільки володіючи значним майновим цензом, так що злидарі, хоч і становлять значну частку громадян, не мають доступу до обіймання посад. ^{1292в} Таке право мають ті, хто набув відповідного майнового цензу. Другий вид олігархії — той, коли досягнення посад пов'язане також із майновим цензом і коли особи, що володіють ним, заповнюють вакантні місця шляхом кооптації; якщо ця кооптація робиться з усіх (осіб, що володіють необхідним майновим цензом), то такий устрій здається більш схожим на аристократію. Коли ж тільки з певних осіб — влада буде олігархічною. При третьому виді олігархії син заступає батька. Четвертий вид олігархії той, коли наявна щойно вказана умова і панує не закон, а власті: цей вид в олігархічному устрої те саме, що в монархічному тиранія, а в демократичному те, що ми назвали його останнім видом (тобто крайньою демократією). Таку олігархію називають династією ¹⁵.

2. Ось скільки видів олігархії й демократії. Не треба випускати з уваги й те, що в багатьох місцях державний лад, який існує на основі тамтешніх законів, не демократичний, а є таким у силу звичаїв і всього укладу життя, що панує там; достоту так в інших державах ми подибуємо зворотнє явище: законодавство ближче до демократичного, а уклад життя і панівні звичаї скорше можна віднести до олігархічних. Подібні явища мають місце найчастіше внаслідок державних переворотів, коли не одразу переходять до нового устрою, а спочатку задовольняються незначними взаємними поступками, так що закони, які існували раніше, не втрачають чинності, перевагу ж мають ті, хто брав участь у поваленні попереднього ладу.

3. Отже, звідси видно, що існує саме стільки різновидів демократії та олігархії. Тож неминуче всі групи громадян, перераховані вище, беруть участь в управлінні; або ж одні беруть, а інші не беруть участі. І коли селяни й решта громадян із середніми статками управляють у державі, вважаймо, що влада керується законами. /109/ Вони-бо живуть завдяки власній праці, а тому в них немає вільного часу, і вони приходять на зібрання тільки з важливих питань, визначених законом. В інших державах це дозволяється за умови, коли громадяни мають статки відповідних розмірів, що теж окреслює закон. І взагалі, запам'ятаймо, що там, де надається право на участь в управлінні тільки окремим верствам, а не всім громадянам, панує вид олігархії. Адже ті, у кого бракує коштів, не мають часу на дозвілля, з таких причин утворюється перший вид демократії.

4. Другий вид демократії відрізняється від першого такими ознаками: хоча в управлінні мають право брати участь всі громадяни на підставі їхнього походження, однак скористатися цим правом можуть лише ті, хто дозволить собі повністю віддатися такій діяльності. За цього виду демократії панують закони, тому що брак коштів стоїть на перешкоді багатьом (брати участь у державних справах). За третього виду демократії можуть брати участь в управлінні загалом усі вільні, однак насправді, з указаної вище причини, не всі можуть скористатися цим правом, тож у

^{1293а} такій демократії мають панувати закони.

5. Четвертий вид демократії виник у державах згодом, коли вони розширилися від початку свого утворення, що сталося завдяки майновому добробуту, якого досягли громадяни. Тут в управлінні беруть участь усі громадяни, спираючись на здобуті переваги. Управляючи державою завдяки тому, що з'явилося більше можливостей для дозвілля, народ (в тому числі й убогі) ще й отримує певну винагороду. Ось чому простолюд з особливим завзяттям береться за державне управління. І турботи про власні справи зовсім не перешкода для них, тоді як багатим вони стають на заваді, тому заможні громадяни часто пропускають народні зібрання й судові засідання. Звідси випливає, що в управлінні державою влада належить простолюдові, закони ж не мають верховенства. Ось така кількість видів демократії, і такою вона є з огляду на вказані вище причини.

6. Види ж олігархії такі: перший вид — коли нерухома власність, не надто велика, зосереджена в руках більшості (громадян); власники такої нерухомості завдяки цьому мають можливість брати участь у державному управлінні; оскільки число таких осіб значне, то влада неминуче підлягає законові, а не людям, велика кількість громадян (що беруть участь в управлінні) віддаляє цей устрій від монархії, з другого ж боку, майновий статок у них не настільки значний, аби полишити турботи про нього і повністю віддатися державним справам, однак і не такий мізерний, аби вимагати від держави засобів існування. Отже, це спонукає до прагнення, щоб панував закон, а не вони самі. /110/

7. Другий вид олігархії: осіб, що мають власність, менше порівняно з першим видом, але розміри їхньої власності значніші. Маючи більше засобів, ці власники висувають і більше претензій (на владу). Тому вони з числа решти громадян вибирають правителів держави; через те що цей клас не настільки міцний, аби керувати, обходячи закон, вони видають закони, які влаштовують їх.

8. Коли така влада посилюється настільки, що число правителів зменшується, а сама власність збільшується в розмірах, утворюється третій вид олігархії, щаблем вище: всі державні посади зосереджуються в руках власників, причому закон велить, аби після їхньої смерті їх заступали сини. Коли ж їхня власність ще збільшиться, і то неабияк, і вони матимуть численних друзів, виникне щось на кшталт династичної монархії, і тоді в державі правитимуть не закони, а люди. Це четвертий вид олігархії, що відповідає останньому з названих видів демократії.

9. А ще (крім демократичних та олігархічних) є дві форми державного ладу. З них одну визнають, і ми в тому числі, різновидом однієї з чотирьох форм державного ладу. Ці чотири форми: монархія, олігархія, демократія й аристократія. П'ята ж форма має назву політії. Ця форма подибується не часто, тому її випускають з уваги ті, хто розглядає лише чотири форми, як, зрештою, ^{1293a} це робить і Платон ¹⁶.

10. (Правильною) аристократією можна вважати ту форму державного устрою, про яку йшла мова раніше. (Там говорилося), що така аристократія, де управляють винятково чеснотливі (громадяни), без певних пороків, вважається правильною: саме за такої форми поняття «найкращий муж» і «добрий громадянин» однакові зусібіч, тоді як за решти форм вони подібні з огляду на певний устрій. Проте існують деякі форми державного устрою, що відрізняються від олігархічних та від так званих політій і вважаються аристократичними. Це такі форми, за яких обирають когось на державну посаду, беручи до уваги не тільки багатство, але й рівень чеснотливості.

11. Така форма устрою відрізняється від олігархії, політії і має назву аристократії. Адже в тих державах, які взагалі не висувають особливих вимог до чеснот громадян, трапляються такі особи, що користуються пошаною і вважаються чеснотливими. А той державний устрій, де до уваги беруть і багатство, й чесноти, й інтереси громадян, як, приміром, у Карфагені, — він скорше аристократичний. Там же, де беруться до уваги тільки дві із сказаних умов, от як

у лакедемонців, — тобто чесноти громадян та інтереси народу, — виникає поєднання двох форм державного /111/ устрою — демократичного й аристократичного. Отже, аристократичний устрій, окрім першої і найдосконалішої форми, має ще два різновиди; а третій різновид — ті форми, які дедалі більше відхиляються від так званої політії до олігархії.

VI. 1. Залишається (сказати) про так звану політію та тиранію. Політію ми віднесли сюди, хоч вона, як і щойно згадані різновиди аристократії, не є відхиленням (від нормальних умов державного устрою). Насправді ж усі форми устрою відхиляються від найправильнішої з них (тобто політії) ¹⁷, але останню зазвичай розміщують поряд з аристократичними формами, порівняно з ними та аристократією; решта форм устрою є вже відхиленнями (від нормальних), про що ми вели мову на початку. Згадати ж насамкінець про тиранію буде слушно тому, що вона менш за все відповідає уявленню про державу; а наше завдання — дослідження форм саме такого державного устрою. Отож, обґрунтувавши їхню класифікацію, розглянемо тепер політію.

2. Ми можемо краще розкрити її суть після дослідження, зробленого стосовно демократії й олігархії. Тепер можна впевнено сказати, що політія являє собою головним чином поєднання олігархії та демократії. Ті форми державного устрою, що схиляються в бік демократії, звичайно вважаються політіями, а ті, що схиляються в бік олігархії, — аристократіями, оскільки особи з більшими статками поводяться вихованіше, і вони знатніші за походженням. А ще, на загальну думку, володіючи статками, люди звичайно не схильні до вчинення (якихось) злочинів, як це трапляється з неїмущими. Тому вони мають славу шанованих, достойних і шляхетних людей.

3. Отже, оскільки аристократичний устрій надає перевагу в державі найкращим громадянам, кажуть, що й в олігархіїх більшість становлять достойні й шановані громадяни. Та й взагалі ^{1294a} неприпустимо, щоб добре впорядкованою державою управляли нікчеми, а не цілком чеснотливі. Так само неможливо, аби в погано облаштованих державах керували найкращі громадяни. Адже добрі закони — не тоді, коли вони добрі самі по собі, а їм ніхто не кориться. Треба припускати, що вони мають подвійний смисл: в одному випадку коряться існуючим законам, в іншому — ті закони, яким коряться, складені правильно. Бо часом буває, що громадяни коряться й поганим законам. Тут знов-таки можливі два випадки: закони можуть бути або найкращими відносно, з огляду на обставини, або найкращими взагалі.

4. Суть аристократичного устрою, мабуть, полягає в тому, що в ньому почесні розподіляються в залежності від чеснот, адже засада аристократії — чеснотливість, засада олігархії — багатство, /112/ засада демократії — свобода. Основна ж умова — верховна сила рішення більшості — притаманна всім формам державного устрою: що вирішить більшість осіб, котрі беруть участь у державному управлінні (незалежно від його форми), те й набуває законної чинності. Отже, в більшості держав користуються назвою політія, бо майже скрізь намагаються пов'язати права заможних і злидарів, багатства і свободи. І майже скрізь заможність за значенням дорівнює досконалості в чеснотах.

5. Оскільки в державі три чинники можуть вважатися однаковими за значенням: свобода, статки й чеснотливість (четвертий чинник — знатність походження — споконвіку тісно пов'язаний з двома останніми), то зрозуміло, що політія — поєднання інтересів названих двох прошарків: заможних та злидарів. Поєднання ж трьох чинників — свободи, багатства й чеснотливості — найбільше характеризує аристократію порівняно з рештою (форм державного устрою), за винятком її першої істинної форми. Вже говорилося, що, окрім монархії, демократії та олігархії, існують інші форми державного устрою; було також вказано на їхні істотні ознаки й на те, чим відрізняються одна від одної (аристократичні) форми: зрозуміло, що політія й аристократія стоять одна біля одної.

VII. 1. Яким же чином поряд із демократією та олігархією виникає так звана політія і якою повинне бути її впорядкування — про це ми будемо говорити тепер. Заразом і виявляться відмітні ознаки демократії та олігархії. Тож спочатку слід розмежувати ці обидві форми, а потім вчинити так, як чинять (люди, зв'язані узами гостинності), із знаками, (за якими вони пізнають одне одного: тобто розламати їх на дві частини), взяти від кожної з них по половині й скласти до купи ¹⁸.

2. Є три істотні умови, що характеризують об'єднання і поєднують демократію та олігархію. Передовсім відберемо (з олігархії та демократії) існуючі закони, наприклад, про судочинство. В олігархіях заможні платять грошовий штраф, коли пропускають судові засідання, злидарі ж не отримують ніякої винагороди. В демократіях убогі отримують платню (за виконання обов'язків), натомість багаті за ухиляння від обов'язків не сплачують ніякого ^{1294в} штрафу. Загальне ж і середнє з цих законів одного і другого устрою буде притаманною ознакою політії. Отже, це один спосіб поєднання.

3. Другий спосіб полягає в тому, щоб узяти середнє із притаманних олігархії й демократії постанов стосовно, скажімо, участі в народному зібранні. Для участі в ньому при демократії не вимагається ніякого майнового цензу або ж вимагається зовсім незначний; при олігархії, навпаки, висувають вимогу володіти /113/ високим майновим цензом. Спільні ознаки тут відсутні, але для політії можна взяти середній ценз між обома вказаними. За третього способу поєднання можна взяти постанови судочинного характеру як з однієї, так і з другої форми. Я маю на увазі таке: однією із засад демократії є заміщення посад за жеребом, олігархії — шляхом обрання, при цьому в демократіях таке заміщення не обумовлене майновим цензом, а в олігархіях — обумовлене. Отже, засада, притаманна аристократіям і політіям, полягає в тому (коли взяти по одній з характерних для них ознак), що в олігархіях посади заміщуються обранням, а в демократіях заміщення не обумовлене цензом.

4. І це ще один із способів поєднання демократії та олігархії, який вважається вдалим. Доказом цього є те, що одну й ту саму форму державного ладу можна вважати і демократією, й олігархією. Адже видно, що ті, хто користується поєднанням обох цих позначень, напевне відчують, що воно правильне і, своєю чергою, міститься саме посередині, оскільки в ньому знаходять місце обидві протилежності, як це можна бачити на прикладі лакедемонської конституції.

5. Багато хто запевняє, ніби вона — демократична, оскільки її положення містять у собі чимало демократичних складників — наприклад, у питанні про виховання дітей. У Лакедемоні діти заможних і злидарів здобувають освіту в однакових умовах, і це триває в юнацькому віці, та й у зрілому, і тоді заможні й злидарі нічим не різняться між собою; їжа на сиситіях однакова для всіх, одяг заможні носять такий, який може мати будь-хто із злидарів. І ще: дві найважливіші посади народ заміщує — одну шляхом обрання, у другій сам бере участь. Так, геронтів обирає народ, ефорів же добирають із самого народу. Інші стверджують, ніби лакедемонський устрій — олігархічний, оскільки містить у собі багато ознак, притаманних олігархії, — наприклад, те, що всі посади заміщуються шляхом обрання і немає жодної, яка заміщується жеребкуванням. І що тільки небагато людей мають право ухвалювати смертний вирок, присуджувати до вигнання і ще чимало такого ¹⁹.

6. Звичайно, треба, щоб у добре облаштованому державному устрою був присутній як демократичний, так і олігархічний чинник, а не якийсь один з них. І щоб обидва ці чинники оберігалися не десь-інде, а всередині (устрою); і щоб більшість сусідів мирилася саме з таким устроєм. Це, видається, буває і при поганому державному устрою, — але щоб іншого устрою, окрім указанного, не бажав жоден із складників, які утворюють стани в державі. /114/

Отже, тепер ми сказали, яким мусить бути лад у політії та в окремих видах так званої аристократії.

^{1295a} VIII. 1. Нам залишається сказати ще про тиранію, — не тому, що це питання вимагає тривалого розгляду, а для того, щоб вона теж мала своє місце в нашому дослідженні, оскільки й тиранію ми вважаємо певною мірою однією з форм державного ладу. Про монархію ми говорили в попередніх розділах, де розглядали так звану царську владу з погляду її корисності чи шкідливості для держави: кого слід призначати царем, яким має бути впорядкування царської влади.

2. В тій частині нашого дослідження, де мова йшла про царську владу, ми встановили два види тиранії й те, що їхні притаманні ознаки певною мірою збігаються з властивостями царської влади: і та, й та спирається головним чином на могутність (окремої сили), а не на закон; у деяких варварських народів обирають самодержців-монархів, а в давнину і в еллінів обиралися такі самі монархи, котрих називали есимнетами ²⁰. Але згадані два види тиранії певним чином різняться між собою: з одного боку, вони були монархічними формами державного устрою, що спиралися на закон і волю підданих, а з другого — це були тиранічні форми, оскільки влада в них здійснювалася деспотично, волею тиранів.

3. Третій вид тиранії — найпоширеніший — відповідає самодержавній владі (абсолютній монархії). Така монархія є тиранією, оскільки тиран у ній не підлягає ніяким законам; він панує над усіма рівними і кращими, маючи на меті тільки власні інтереси, а не інтереси підданих. Така тиранія небажана для всіх, бо ніхто з вільних не хоче терпіти рабство.

Отже, отакі є види тиранії і ось скільки їх.

IX. 1. Тож виникає питання: яка форма державного устрою найкраща? Як можна впорядкувати життя для більшості людей? Причому без огляду на чесноти, що перевершують чесноти звичайної людини, без огляду на виховання, яке вимагає природних здібностей і зовнішніх обставин. Без огляду на той устрій, про який мріють, а зважаючи на той стан справ, з яким пов'язане життя більшості, і зважаючи на державний устрій, прийнятний для більшості держав.

2. Різноманітні види так званого аристократичного устрою, про які ми щойно говорили, почасти незастосовні для більшості держав, почасти ж наближаються до так званої політії, тому й треба говорити як про один (з них).

Судження ж про всі притаманні їм риси впливають з одних і тих самих засад. Коли в нашій «Етиці» правильно сказано ²¹, що щасливе життя можливе, якщо для досягнення чеснот не чиниться /115/ ніяких перешкод, що сама чеснотливість є середина (між двома крайностями), тоді визнаймо, що найкращим життям і буде саме «середнє» життя, якого може досягти кожна людина.

3. Такі самі вихідні засади як щодо чеснотливості, так і щодо порочності необхідно застосувати й до держави та її устрою; адже ^{1295b} державний устрій — це певним чином життя держави.

У кожній державі ми подибуємо три групи громадян: дуже заможних, дуже убогих і третю, що стоїть посередині між ними. Оскільки ж, на думку багатьох, поміркованість і середина — найкраще (між двома крайностями), то, зрозуміло, і середній статок з усіх благ найкращий.

4. За його наявності легше коритися доводам розуму; і навпаки, важко керуватися ними прекрасній, дужій, знатній, багатющій (людині) — з одного боку, або ж (з другого) дуже вбогій, кволій, незначущій за своїм становищем. Люди з першої групи звичайно стають нахабними й страшними мерзотниками. Люди з другої групи звичайно стають підлими й ошуканцями. А злочини чинять одні — через нахабство, другі — через підлість. А ще люди

обох груп прагнуть здобути владу, хоча й найменше дбають про неї, навіть навпаки — одні й другі завдають шкоди державі.

5. Потім: люди, що володіють (з першої групи) надміром майна, сили, добробуту, дружніх зв'язків тощо, не бажають і не вміють коритися. І це спостерігається з раннього віку, з дитинства: розбещені, живучи в розкоші, вони не навчилися коритись навіть у школах. Становище людей другої групи через їхні злидні вкрай принизливе. Тож вони не вміють управляти і звикли до рабської покори; люди ж першої категорії не здатні коритися ніякій владі, а панувати вміють так, як це роблять пани з рабами.

6. Тому виникає держава панів і рабів, а не об'єднання вільних; держава, де одні сповнені заздрощів, другі — презирства. А такі почуття далекі від почуттів дружби в політичному спілкуванні, яке в основі своїй має містити певний чинник зичливості. Згадані ж нами люди не бажають навіть по одній дорозі йти із супротивником.

Держава прагне найдужче того, аби всі в ній були рівні й однакові, а це (рівність та однаковість) притаманне (середнім громадянам).

7. Таким чином, з природного стану держави неминуче випливає, що вона матиме найкращий державний устрій, коли її складатимуть «середні» громадяни. Ці середні громадяни здебільшого й застережені від певної шкоди. Вони-бо не зазіхають на чуже добро, як бідняки; інші ж люди не заздрять їм через їхні статки, /116/ подібно до того як бідняки заздрять на статки заможних. Знову ж таки, вони не чинять нікому зла, як і їм решта, тому їхнє життя минає в безпеці. Ось чому Фоклід²² висловив чудове побажання: (мати) багато «середнього» — найбільше благо; жити в державі я бажаю середнім.

8. Отже, зрозуміло, що найкраще об'єднання — те, котре витворюється із середніх складників, і ті держави мають найкращий устрій, де середній прошарок становить значну кількість і користується більшим впливом порівняно з обома крайніми верствами населення, принаймні дужчий від кожного з них, взятого окремо. З'єднавшись із тим чи тим складником, середній складник набуває впливу і перешкоджає виявам протилежних крайнощів. Тому дуже бажано для держави, аби її громадяни володіли середньою власністю, що є достатньою (для існування); а в тих^{1296a} випадках, коли одні володіють незмірним багатством, другі — ніким, виникає або крайня демократія, або крайня олігархія, або тиранія — саме внаслідок протилежних крайнощів, що мають місце у майнових відносинах (між громадянами). Адже тиранія утворюється як із надто свавільної демократії, так і з олігархії. Значно рідше вона виникає із середніх форм державного устрою і тих, що схожі на них²³. Причини цього ми з'ясуємо згодом, коли розглядатимемо питання про зміни в державі.

3. Отже, зрозуміло, що середній стан найкращий для державного устрою, бо тільки завдяки йому відсутні групові чвари; там, де середнього прошарку багато, найрідше бувають громадянські чвари й незлагоди. І великі держави саме з цієї причини найменше терплять від внутрішніх заколотів, бо в них присутня значна частина середнього прошарку. А в невеликих державах населення легко розбивається на дві партії, так що між ними не залишається місця середньому прошаркові; майже всі там стають або бідними, або багатими. Своєю чергою, демократії користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою. їхнє існування триваліше завдяки наявності в них середнього складника, що переважає своєю чисельністю (решту) і буває сильніше представлений у державному житті демократій, ніж олігархій. Та коли середній прошарок відсутній, злидарі придушують своєю чисельністю, і держава потрапляє в скруту, йдучи відтак до своєї загибелі.

10. Доказом цього висунутого нами твердження може бути хоча б те, що найкращі закони видавали люди із середніх верств: наприклад, Солон, як видно з його віршів, Лікурґ (царем

він не був), Харонд і багато інших. З цього зрозуміло, чому в більшості випадків державний лад буває або демократичним, або олігархічним. Середній чинник у них дуже незначний; навпаки, провідну роль завжди відіграють або великі власники, або простолюд; і, /117/ належачи до середнього стану, вони й решта змагаються між собою за владу, так що в результаті утворюється або демократичний, або олігархічний лад.

11. А ще з тієї причини, що між простолюдом та заможними зчиняються чвари й точиться боротьба; тож, кому вдається перемогти в цьому, той не запроваджує рівності й спільних законів у державному устрою; у такій державі переможці встановлюють для себе переваги: в одному випадку (коли перемагає народ) — демократичний лад, у другому (коли бере гору заможна верства) — перевагами користуються ті, що належать до олігархії. В цьому розумінні ті дві грецькі держави, що мали верховенство у Греції ²⁴, з огляду на власний устрій, насаджували або демократію, або олігархію, не зважаючи на інтереси тамтешніх держав, а тільки маючи на увазі свої.

12. Внаслідок цих причин правління середнього прошарку або не трапляється ніколи, або (подибується) дуже рідко. Тільки один діяч із тих, що стояли за кермом влади ²³, встановив цей спосіб правління. Загалом у (грецьких) державах повелося так, що рівність була небажаною, а громадяни домагалися нерівності, або, коли доводилось, вони слухняно корилися. Отже, із сказаного ^{1296в} зрозуміло, який найкращий державний устрій і якими причинами це обумовлено.

13. Після того як ми з'ясували найкращу форму державного устрою, можна побачити, яку з решти демократичних та олігархічних форм (а різновидів є кілька) треба ставити на перше місце, як найкращу, яку — на друге тощо, і котра з них та наскільки краща чи гірша. Звичайно, найкращою формою завжди буде та, яка наближається до найдосконалішої, а найгіршою та, яка щонайдалі стоїть від середньої, коли не брати до уваги припущення, що часто певна форма устрою зовсім не заважає, аби решта держав користувалися іншою, кориснішою для них конституцією.

Х. 1. У зв'язку з цим слід розглянути й таке питання: який державний устрій для яких держав годиться та який має бути його характер? Спочатку треба встановити загальне правило для форм державного ладу взагалі. Отже, по-перше, число тих, хто бажає жити в даній державі, має перевищувати число тих, хто не бажає цього. Будь-яка держава (це по-друге) мусить складатися, з погляду її двох чинників, із таких складників: кількості та якості. Під якістю я розумію свободу, багатство, виховання, знатне походження; під кількістю — перевищення маси населення.

2. Може трапитися й так, що одна частина переважатиме другу в якісному відношенні, натомість друга матиме перевагу в кількісному відношенні; наприклад, особи незнатного походження переважатимуть осіб знатного походження або кількість злидарів /118/ буде більшою, ніж частка заможних, однак ця кількісна перевага доступатиметься якісній. Через це доводиться врівноважувати обидва відношення. Там, де частка злидарів переважає вказане (як ми зазначали) співвідношення, виникає демократія, а саме її окремі види, в залежності від того, яка група демосу вирізняється впливом; наприклад, коли перевага буде на боці селян, то виникає перший (вказаний) вид, а де перевага ремісників і поденників, там утворюється останній з видів демократичного ладу. Що ж до решти видів, то вони являють собою певне середнє.

3. А там, де якісна перевага заможних і знатних перевищує їхню кількісну нестачу, виникає олігархічний устрій, а саме його окремі види, знову ж таки в залежності від того, яка група населення має перевагу. А законодавець, складаючи ту чи ту конституцію, повинен завжди зважати на інтереси середнього стану. Видаючи закони олігархічного характеру, він мусить

пристосовувати їх до потреб середнього прошарку населення; коли ж він видаватиме закони демократичного змісту, тоді теж мусить підводити їх під інтереси середніх верств.

4. Адже там, де «середні» переважають обидві крайності або одну з них, державний устрій набуває стійкості. І зовсім не страшно, коли заможні, уклавши спілку з убогими, ополчаться проти ^{1297a} «середніх»: ніколи ні ті, ні ті не погодяться слугувати одне одному; коли ж, (припустивши й те), що заможні та убогі прагнутимуть досягти певного становища, яке задовольнятиме їх, вони не знайдуть іншої інституції, крім «середньої», — управляти почергово вони не захочуть через взаємне недовір'я. Тим часом скрізь посередники користуються найбільшим довір'ям, а посередник зазвичай із людей середнього стану. Отож, що більше (всіляких) поєднань у державі, то стійкішою вона буде.

5. Багато з тих законодавців, котрі прагнуть установлення аристократичного устрою, зазнають невдачі не лише тому, що наділяють великими привілеями саме заможних, а й через те, що випускають з уваги простолюд (його інтереси). І з плином часу через хибне тлумачення поняття блага виникає справжнє зло: державу більшою мірою руйнують надмірні бажання заможних, ніж (бажання) простолюду.

6. Існує п'ять способів, за допомогою яких, хитруючи або ж удаючись до обману, можна здобути прихильність народу: через народні зібрання, інституції, судові установи, військову службу та гімнастичні вправи. Щодо народних зібрань, то право брати участь у них дозволено всім; при цьому на заможних, коли вони не з'являються туди, накладається штраф, і в такому випадку платять або тільки вони, або вони сплачують штраф у більших /119/ розмірах, ніж убогі. У заступанні посад особи, котрі володіють великим майновим цензом, не мають права відмовитися від них, біднякам же дозволяється (відмовлятися). За ухилення від виконання судових обов'язків багаті сплачують штраф, а бідні — ні; або, як у Харондових законах, на багатих накладається великий (штраф), а на бідних — незначний.

7. У деяких державах усі, кого занесено до списків громадян, отримують право брати участь у народному зібранні й суді ²⁶. Коли ж вони ухилятимуться від своїх обов'язків, то сплачуватимуть значний грошовий штраф. Робиться це з тією метою, аби, з одного боку, загроза штрафу утримувала їх від запису до списків громадян (коли вони не мають права на те); з другого боку, коли їх не занесено до списків, вони втрачають право брати участь в суді і в народному зібранні. Що ж до права володіння зброєю і занять із гімнастики, то в них керуються такими міркуваннями: неімущим заборонено мати зброю, а заможних карають штрафом, коли вони її не мають; (те саме і в гімнастиці): бідняки, коли ухиляються від цих занять, не платять ніякого штрафу; (це робиться з тією метою), аби одні під загрозою штрафу займалися гімнастикою, другі ж, за відсутності загрози, не займалися (гімнастикою). Це все олігархічні хитрощі в царині законодавства.

8. В демократіях, на противагу цим (законам), висувуються інші: бідняки, беручи участь в народних зібраннях і судах, отримують платню, заможні ж (за ухилення від участі) не платять ніякого штрафу. Тож зрозуміло, що той, хто бажає правильно поєднати ці закони, мусить вчинити так: біднякам платити за виконання обов'язків, а багатих штрафувати за ухилення від них, — ^{1297b} бо тільки в такий спосіб усі братимуть участь (у державних справах), а не управлятиме якийсь один клас. Зрештою, необхідно, аби державою управляли тільки ті особи, котрі мають право носити зброю; щодо майнового цензу, то просто неможливо встановити його розміри, але треба вчинити так, щоб він був якомога вищим. Проте водночас (і встановити), аби частка осіб, котрі можуть брати участь у державному управлінні, перевищувала частку осіб, що не мають цього права.

9. Адже бідняки, хоча й позбавлені привілеїв, усе-таки не зчиняють якихось бунтів, коли їх ніхто не дратує і не відбирає у них того, що їм належить. Однак улагодити цю справу нелегко, бо не завжди ті, хто стоїть біля керма влади, бувають м'якосердими й людяними. І

коли точиться якась війна, бідняки терплять злигодні, бо їм не дають засобів до існування; а коли вони отримують їх для прожиття, тоді охоче воюють. /120/

10. В деяких державах повноправними громадянами вважаються не тільки ті, хто служить у війську, але й ті, хто служив раніше. У малійців урядовці саме й складалися з таких осіб, щоправда, з тих, хто брав участь у воєнних діях. У Греції, коли було встановлено демократичний устрій, державними справами відали найперше військовики; спочатку із стану вершників, бо головну роль на війні тоді відігравала кіннота, піхота ж, через відсутність у ній правильного впорядкування, не давала користі. Адже в давнину ще не виробилося досвіду в справі облаштування піхоти, правил тактики, тому весь тягар на війні лягав на кінноту. Із зростанням держав і важкоозброєна піхота набула значення, тому для виконання державних справ було залучено більше громадян. Ось чому стародавні називали демократіями ті форми державного устрою, які ми іменуємо конституційними.

11. Насправді ж стародавні форми державного ладу були скорше олігархічними й монархічними. Через малолюдність середній прошарок становив незначну кількість. Тому нечисленним і слабо організованим населенням управляли окремі особи.

Отже, ми знаємо причину кількох форм державного ладу, знаємо також, чому існують інші форми, крім указаних (говорилося, що демократичних форм правління, як і решти, існує не одна), знаємо, які між ними відмінності й чим вони пояснюються; а ще знаємо, яка форма державного устрою визнається більшістю за найкращу і яка форма яким державам найбільше підходить.

XI. 1. Вернімося тепер знову як до загального, так і до часткового розгляду кожної з форм державного ладу, розгляду того, що складає її основу, оскільки вихідну засаду (в цьому питанні) встановлено належною мірою. В усякому державному устрою таких чинників три. Їх повинен брати до уваги старанний законодавець, видобуваючи з них користь для кожної з форм державного ладу. Адже від цього неодмінно залежатиме добробут держави й ^{1298a} відмінність окремих форм державного устрою, обумовлена різною організацією кожного з цих чинників. Отож три чинники такі: перший — законодавчий орган у державних справах, другий — державні інституції (тобто які інституції мають бути взагалі, які з них головні, який спосіб їхнього утворення), третій — судовий.

Законодавчий орган має повноваження вирішувати питання війни і миру, укладення й розірвання угод, про закони (схвалення чи несхвалення їх), про смертний вирок, про вигнання, конфіскацію майна, про звіт посадових осіб.

2. Необхідно вирішення цих питань покласти або на всіх громадян, або на декотрих: наприклад, на одного чи кількох урядовців; /121/ або деякі питання вирішувати усім громадянам, а деякі — їх частині. Демократичною засадою вважається та, коли всі громадяни мають законодавчу владу в усіх справах, бо до такої рівності народ і прагне.

3. Коли законодавча влада доручається всім громадянам, то здійснюється вона кількома способами. Один полягає в тому, що вона надається не всім громадянам одразу, в повному складі, (а по черзі), як це спостерігається в конституціях Телекла Мілетського ²⁷. І в інших державах подібним чином утворюються органи влади, в яких беруть участь усі громадяни по черговому; туди входять спочатку з філ, потім із дрібніших (дільниць), аж поки черга перейде всіх. У повному складі народ збирається тоді, коли справа торкається законів, самого державного устрою і слухання звіту з боку посадових осіб.

4. Другий спосіб полягає в тому, що законодавча влада належить зібранню громадян; але воно скликається тільки для обрання урядовців, які займаються законами, війною, миром і звітністю. У решті випадків діють посадові особи, обрані для окремої ділянки (в управлінні)

з усіх громадян шляхом голосування або за жеребом. Третій спосіб: громадяни скликаються на зібрання з питань, які стосуються обрання посадових осіб і звітності, війни і миру, всіляких угод; рештою справ відають урядовці, призначені, по змозі, шляхом виборів: такі люди особливо необхідні в тих органах влади, де вимагаються спеціальні знання.

5. Четвертий спосіб полягає в тому, що всі громадяни сходяться на зібрання, вирішуючи всі державні справи; посадові ж особи не вирішують нічого, а тільки дають попередній висновок з певного питання. Цей останній спосіб знаходить своє місце у крайній демократії, яка, на нашу думку, відповідає династичній олігархії й одноосібній тиранії.

Всі ці способи притаманні демократичному ладові.

6. Коли ж законодавча влада в усіх державних справах зосереджена в руках тільки декотрих осіб, то це характерна ознака олігархічного устрою. І тут існує кілька видів, які різняться між собою. Коли обрання згаданих декотрих осіб обумовлено більш чи менш поміркованим майновим цензом, завдяки чому до органів влади обирається більшість громадян, якщо останні незмінно дотримуються законів, і коли володіння цензом дає право на участь у законодавчій владі, — тоді така олігархія, спираючись на засади поміркованості, наближається за своїм характером до ^{1298в} нормальної політії. Коли право на участь у законодавчій владі належить не всім, а тільки обраним, але вони правлять, як і в першому випадку, керуючись законами, — ми маємо справу з /122/ олігархією (у власному значенні). А коли особи, що мають законодавчу владу, поповнюють свою колегію із власного середовища, коли при цьому син заступає батька і коли ця законодавча колегія стоїть вище, ніж закон, — такий устрій слід визнати крайньою олігархією.

7. Коли ж законодавча влада в деяких справах, як, наприклад, з питань війни, миру, звітності (правителів), належить усім, а в решті справ — урядовцям, і ці останні призначаються шляхом виборів, а не за жеребом, — такий устрій є аристократичним. А коли для деяких справ посадові особи призначаються за вибором, а для інших — жеребкуванням (безпосередньо чи жеребкуванням з числа заздалегідь намічених кандидатів), або коли у способах обіймання посад застосовуються одночасно і вибори, і жереб ²⁸, — у такому випадку маємо справу почасти з аристократією, почасти з політією у власному розумінні.

Ці відмінності особливо виявляються у роботі законодавчої інституції, пов'язаної із загальними інтересами. І при кожному державному устрою в державі здійснюється відповідне врядування таким способом, як про це сказано вище.

8. Для того демократичного устрою, який визнається переважно таким нині, тобто (маю на увазі) ту демократію, де верховна влада народу стоїть вище навіть від закону, було б корисно, для кращої діяльності законодавчої влади, застосувати систему, якою користуються в олігархічних державах щодо судових інституцій. Саме там під загрозою штрафу з'являються на судові засідання ті, хто є суддями, тоді як у демократичних державах за виконання судових обов'язків дають платню злидарям. І справи пішли б краще, коли б у народних зібраннях питання вирішували всі: простолюди вкупі із знатними, а ці останні — разом з народом. Корисно також, аби в обговоренні брали участь — шляхом виборів чи за жеребом — усі групи громадян в однаковому співвідношенні. Щоб представники простого народу мали чисельну перевагу над обізнанішими у державних справах, корисно було б також давати винагороду не всім, а такому їх числу, яке відповідало б числу знатних, визначаючи надлишок через жеребкування.

9. При олігархічному ж ладі слід або додавати через обрання когось із народу, або встановити таку посадову колегію, яка існує в окремих державах і члени якої називаються пробулами і номофілаками ²⁹. В народному ж зібранні доповідати лише про такі справи, щодо яких будуть подані попередні висновки. За такого порядку народ теж братиме участь у

вирішенні (певного питання) і не матиме змоги скасувати те чи інше законоположення. Тоді постанови народу будуть узгоджуватися з рішенням /123/ пробулів і номофілаків або зовсім не суперечитимуть запропонованим законам.

10. Можна також дорадчий голос надати всім, а вирішальний — тільки верховним особам. Тоді відбувається протилежне тому, що має місце в політиях³⁰: народів надається право відхиляти законопроект, але не остаточно, — він знову повертається на обговорення посадових осіб. У теперішніх демократіях роблять^{1299a} якраз навпаки: зовсім небагато осіб мають право відхиляти законопроект, а приймати взагалі не мають права, бо останнє належить народному зібранню.

XII. 1. У зв'язку з цим питанням треба визначити, скільки має бути інституцій, які повноваження кожної з них, який термін їхньої дії, тобто йдеться про розподіл посад. Річ у тім, що в одних державах обирають посадових осіб на шестимісячний термін, у других — на короткий, у третіх — на рік, у четвертих — на ще довший період. Виникають і інші питання: чи повинні урядові посади бути довічними, чи довгостроковими; або ні те, ні те, але одні й ті самі особи мають виконувати обов'язки службовців кілька разів; чи одна особа не може бути двічі правителем, а тільки один раз.

2. Потім: треба з'ясувати, яким чином і з котрих осіб заступаються посади. Отже, розглядаючи цю проблему, треба спромогтися вказати на всі можливі рішення таких різноманітних питань (у теорії), а потім застосувати їх на практиці, узгоджуючи з тим, які органи влади для якого державного устрою корисні.

Не зовсім легко визначити й те, що, власне, треба вважати органами влади. Державні органи потребують багатьох керівників, тому не всі вони, обрані чи призначені за жеребом, вважаються урядовцями: приміром, жерців треба відрізняти від державних службовців чи хорегів³¹, оповісників; достоту так шляхом обрання призначають послів.

3. Деякі ж обов'язки, котрі держава покладає на ту чи ту особу, мають державне значення; вони стосуються певної справи і торкаються, буває, всіх громадян, от як командування, гінекономія, педономія³² тощо. Інші доручення стосуються державного господарства. Так, часто обирають на посаду сітометрів³³. Треті доручення цілком службові, й держава для їхнього виконання, коли має досить засобів, призначає рабів. Органами влади у власному розумінні треба називати тих осіб, котрим у державі надається право вирішувати певні справи, затверджувати постанови і давати розпорядження; особливо мова йде про останнє, бо з поняттям «розпорядження» пов'язане переважно уявлення про всяку владу. Однак розв'язання поставлених нами питань у такому /124/ вигляді насправді не має ніякісного значення, бо ж ніколи не бувало такого, аби посадові особи сперечалися з того приводу, чи присвоєно їм саме звання властей, чи ні; отже, ця проблема має чисто теоретичний характер.

4. Питання ж полягає в тому, які інституції і скільки їх потрібно для існування держави? Які інституції не необхідні, але корисні для добре впорядкованої держави? Отож їхнє вирішення має неабияке значення як для великої держави, так і, особливо, для невеликих держав. Щодо великих держав, то в них можна і треба організувати справу так, аби одна інституція мала певне коло повноважень; велика кількість громадян дає змогу багатьом з них діяти в державних органах. Так що в якісь органи влади можна призначати одну й ту саму особу, тільки з перервою на певний^{1299b} проміжок часу, а в інші — тільки один раз; зрештою, будь-яка справа виконуватиметься краще, коли до неї візьметься одна, а не кілька осіб.

5. У невеликих державах із необхідності доводиться зосереджувати в руках небагатьох громадян виконання багатьох обов'язків: через малолюдність таких держав нелегко влаштувати справу таким чином, щоб багато громадян посідало посади; зрештою, неможливо в таких державах набрати досить осіб, котрі могли б замінити їх. А втім, невеликі

держави інколи мають потребу в тих самих інституціях і законах, що й великі; різниця тільки в тому, що у невеликих державах часто одні й ті самі державні посади доводиться надавати одним і тим самим особам, а у великих до цього заходу вдаються тільки після спливання значного проміжку часу. Тож у невеликих державах немає жодних перешкод для покладення одних і тих самих обов'язків на тих самих осіб, оскільки вони не заважатимуть одна одній; і взагалі, в малолюдній державі інституції неодмінно стають подібними до світильників.

6. Отже, коли ми можемо сказати, скільки державних інституцій потрібно для кожної з держав, а в яких державних інституціях немає потреби, однак вони існують, то, знаючи це, кожен легко зрозуміє, які саме органи влади можна з'єднати в один. Не випускаймо з уваги й того, які справи, з огляду на місцеві умови, повинні вирішувати численні інституції і якими справами скрізь має завідувати тільки одна (верховна) інституція; наприклад, чи потрібно на міському ринку призначати для стеження за порядком одного агораном, а в іншому місці — другого, чи в обох місцях потрібен тільки один.

Так само (виникає питання), чи повинен розподіл посад визначатися їхнім змістом, чи особливостями людей? Мова йде, /125/ наприклад, про такий випадок: чи один службовець потрібен для стеження за поведінкою дітей і жінок?

7. Треба брати до уваги, зрештою, і різноманітність форм державного ладу, і в зв'язку з цим визначити, чи існує відмінність, чи ні, в характері інституцій у кожній з форм державного устрою? Наприклад, чи одні й ті самі інституції мають верховну владу в демократії, олігархії, аристократії та монархії, без огляду на те, чи посади в цих органах надаються особам з різним та однаковим становищем, чи в одних державах вони надаються особам з одного соціального стану, а в інших — з іншого (наприклад, в аристократичних державах урядовцями стають виховані люди, в олігархічних — заможні, в демократичних — вільні. І чи не випадково існують відмінності між самими посадами? І чи не буває так, що, залежно від обставин, в одних випадках корисно, аби вони були однаковими, а в інших — різними, оскільки у певних обставинах належить розширити їхні повноваження, а в певних — обмежити.

8. Деякі ж інституції притаманні саме тій чи тій формі державного устрою. Наприклад, колегія пробулів — орган недемократичний, рада ж — демократична інституція. Адже конче мусить існувати така інституція, що своїм завданням має попередньо розглядати накреслення (що підлягають вирішенню), подані народним зібранням, аби останнє не марнувало багато часу. Якщо колегія осіб, котрі попередньо обговорюють проекти, буде нечисленною, — це ознака олігархічного устрою. Те, що їх невелика кількість, пояснюється самим характером даної інституції; звідси зрозуміло, що колегія пробулів — особливість олігархічного ладу. А де є і колегія пробулів, і рада, там пробули домінують над членами ради, тому що член ради — чинник, притаманний демократичному устроєві, пробул — олігархічному.

^{1300a} 9. Значення ради втрачається в таких демократичних державах, де саме народне зібрання розглядає, які справи потрібно вирішувати; зазвичай це буває тоді, коли члени народного зібрання мають від цього певну користь чи добру платню за відвідання зібрань; тому вони, маючи багато вільного часу, часто влаштовують засідання й ухвалюють постанови про всілякі справи. Педономи, гінекономи та решта органів влади, що мають подібні повноваження, — все це інституції, притаманні аристократичному, а не демократичному устроєві; адже гінекономи не змогли б перешкодити, наприклад, жінкам злидарів виходити з домівки. А втім, гінекономія не притаманна й олігархічному ладові, бо жінки олігархів живуть у розкоші. Зрештою, досить про це. /126/

10. Тепер слід ґрунтовно з'ясувати питання про способи заступання посад в органах влади. Відмінність між цими способами обумовлена трьома чинниками, з поєднання яких неминуче виникає і сама різноманітність усіх способів. Перший з цих чинників полягає в тому, хто

заступає на посади, другий — з якого середовища претендент, третій — у який спосіб це відбувається. Кожен з цих трьох чинників має, своєю чергою, три різновиди: 1) орган влади обирають або всі громадяни, або декотрі з них; 2) органи влади обираються або з усіх громадян, або тільки з певних — наприклад, із громадян з відповідним майновим цензом, чи з громадян за походженням, чи з громадян, що вирізняються чеснотами або чимось подібним (скажімо, у Мегарах органи влади обираються з числа громадян, котрі, повернувшись із вигнання, взяли участь у боротьбі проти демократії); 3) обрання органів влади відбувається або через вибори, або жеребкуванням.

11. Своєю чергою, і ці вказані способи можуть поєднуватися двояким чином. Маю на увазі таке: на одні посади призначають усіх, на інші — декого; одні посади обираються всіма, інші — декотрими; одні посади обіймають за вибором, інші — за жеребом. Кожне з цих поєднань, своєю чергою, має чотири різні способи: або всі урядовці обираються з усіх за жеребом, при цьому або з усіх взагалі, або частково — наприклад, по філах, демах, фратріях, — доти, поки орган влади пройде через усіх громадян ³⁴, або постійно з усіх, або в одному випадку так, в другому — інакше. З другого боку, коли призначають урядовців тільки декотрі громадяни — вони добирають їх або з числа всіх громадян шляхом виборів, або з числа всіх громадян за жеребом, або в одному випадку так, у другому — інакше, тобто через обрання або жереб. Таким чином, можливі дванадцять способів (утворення) органів влади, коли не брати до уваги тих, які виходять із двох поєднань ³⁵.

12. З указаних способів обіймання посад в органах влади два — ознаки демократії, тобто коли всі громадяни беруть участь в обранні влади з числа всіх громадян. А коли не всі громадяни беруть участь в обранні органів влади з числа всіх чи декотрих за жеребом або через вибори, чи шляхом поєднання того й того, або коли всі органи влади призначаються з усіх громадян, одні — з деяких через обрання, чи жереб, чи поєднання того й іншого ³⁶, так що одні органи влади утворюються через обрання, другі — за жеребом, то такий спосіб відповідає формі так званої політії. Коли ж в утворенні органів влади з числа всіх участь беруть декотрі й сам вступ на посаду відбувається за вибором або жеребом, чи шляхом поєднання того й іншого, — це спосіб (утворення), притаманний олігархії з частковими ознаками аристократичного устрою. /127/

13. Утворювати ж одні органи влади через обрання, інші — через жереб, і на одні з них призначати з числа всіх, на інші — з ^{1300в} деяких ³⁷, — спосіб, притаманний аристократичному устроєві.

При справжній олігархії застосовується такий спосіб: посади в органах влади обіймає дехто з числа небагатьох, байдуже, чи відбуватиметься обрання за жеребом, чи при цьому будуть застосовуватися і жеребкування, і вибори. Нарешті, аристократичному устроєві настільки притаманний той спосіб, при якому в утворенні органів влади з числа всіх чи декого беруть участь дехто або всі, що при цьому вступ на посаду відбувається тільки через обрання.

14. Ось скільки способів вступу на посади у владних структурах і ось як вони розподіляються в залежності від тієї чи тієї форми державного устрою. Тепер буде зрозуміло, які способи і для якого державного устрою годяться; зрозуміло й те, як утворюються посади, яке коло діяльності кожної з них і що таке орган влади взагалі. Стосовно кола діяльності інституції, мова йде (у моєму розумінні) про те, що до її повноважень належить завідування державними доходами або охорона державної території. Зрозуміло, коло діяльності інституцій різне: одна річ — командування військом, інша — стеження за додержанням торговельних угод.

XIII. 1. Залишається сказати про останній з трьох чинників держави, а саме: про органи судової влади. І способи її впорядкування треба визначати, виходячи з тих самих тверджень. Відмінності між судами обумовлені трьома факторами: 1) хто судді; 2) що підлягає їхньому

судові; 3) яким чином призначаються судді. Маю на увазі (коли говорю, хто судді): призначаються вони з числа усіх громадян чи з числа окремих; які повноваження вони мають — тобто скільки різних видів суду існує; як призначаються судді — за жеребом чи шляхом виборів?

Передовсім установе, скільки існує різних видів суду. Їх є вісім: 1) для приймання звіту від посадових осіб; 2) для суду над тими, хто вчинив злочин, шкідливий для держави; 3) для суду над тими, хто замислив державний переворот; 4) для розгляду позовів, що виникають між урядовцями й приватними особами з приводу оштрафування першими останніх; 5) для ведення цивільних процесів у справах, що стосуються великих торговельних угод; 6) для ведення процесів у справах про вбивства; 7) для ведення процесів, що стосуються іноземців.

2. Суд для ведення процесів про вбивство — байдуже, чи будуть суддями одні й ті самі особи, чи інші, — ділиться, своєю чергою, на кілька видів: а) суд для розгляду злочинів навмисних; б) ненавмисних; в) суд, коли обвинувачений визнає свою провину, виправдовуючись при цьому, ніби мав на те правову /128/ підставу; г) суд над вигнанцями, яких звинувачують у вбивстві після повернення їх на батьківщину, — це той вид суду, що в афінському карному праві має назву «суд біля Фреата»³⁸. Подібні процеси у великих державах трапляються рідко. Суд над іноземцями веде процеси: а) іноземців проти іноземців; б) іноземців із громадянами. Нарешті, окрім усіх перерахованих видів суду, існує суд (восьмий) для розгляду позовів із дрібних торговельних угод — наприклад, на драхму, п'ять драхм чи трохи більше; і такі позови слід розглядати, хоча для них і не потрібна численна суддівська колегія.

3. Однак полишимо розгляд судів про вбивства і судів, що розглядають справи з чужоземцями, а поговоримо тільки про суди, які торкаються розгляду державних справ. Погано поставлена робота в цих судах призводить до усобиць і навіть повалення існуючого ладу. В таких державних судах суддями неодмінно мають бути або всі громадяни для всіх перерахованих нами видів процесу — при цьому суддів призначають чи шляхом виборів, чи за жеребом; або суддями повинні бути всі громадяни для всіх видів процесу, але одна частина суддів визначається через обрання, друга — за жеребом; або, нарешті, деякі процеси розглядають ^{1301a} судді, обрані шляхом голосування. Отже, утворюється чотири способи впорядкування суду; і стільки ж способів буде в тому випадку, коли суддів призначають не з числа усіх громадян, і коли вони судитимуть, дотримуючись певної черги; знову ж таки, судді можуть обиратися з числа декотрих громадян для ведення всіх справ через вибори чи за жеребом або в одних випадках за жеребом, в інших — через вибори; чи, нарешті, в одних випадках одні й ті самі справи розглядатимуть судді, призначені за жеребом або шляхом голосування.

4. Такі способи впорядкування суду, згідно з нашим підрахунком, додаються до наших поєднань. А ще ці поєднання можуть бути двоякого характеру: наприклад, одні судді можуть поповнюватися з усіх громадян, другі — з окремих, треті — з усіх і окремих, хоча б у тому випадку, коли в одному й тому самому суді частина суддів буде зі складу всіх громадян, а частина — з числа окремих; одні судді призначені за жеребом, інші — через вибори й жеребкування.

Отже, такі можливі поєднання судів. З них суди, перераховані на першому місці, притаманні демократії: там суддями є особи із середовища всіх громадян, вони розглядають усі справи; ті суди, що на другому місці, притаманні олігархії: в них усі справи розглядають окремі громадяни. Суди ж, названі на третьому місці, притаманні аристократії й політії: там для ведення одних справ (чи процесів) судцями призначають осіб з числа усіх громадян, для решти — з окремої частини. /129/

Книга п'ята

І. 1. Майже все те, про що ми мали намір сказати, розглянуто. Тепер ми повинні з'ясувати, які зміни можуть відбуватися в державі, скільки їх і якого характеру вони бувають. Які руйнівні чинники містить у собі кожна з форм державного устрою; яка з цих форм переважно в яку переходить. А ще — якими засобами самозахисту володіє кожна з форм державного устрою взагалі, і, нарешті, завдяки чому зберігається кожна з форм.

2. Насамперед візьмемо до уваги таку засаду: коли утворювалася переважна більшість форм державного ладу, то панувала загальна згода стосовно того, що вони спираються на право й відносну рівність. Але насправді відбувалося відхилення, про що було сказано раніше. Так, демократичний устрій виник на підставі тієї думки, що відносна рівність тягне за собою й абсолютну рівність (вважають-бо, що, коли всі рівні, вони рівні в усьому). Засадою ж олігархічного устрою вважалася та, що відносна нерівність обумовлює собою і нерівність абсолютну¹. Мовляв, коли існує майнова нерівність, то з неї, в силу цього, випливає й абсолютна нерівність.

3. Відтак, посилаючись на цілковиту рівність у демократіях, усі й претендують на повну рівноправність; в олігархіях же, на підставі твердження про нерівність, вважають, ніби вони повинні мати більше прав, тому більшість в олігархіях не користується рівними правами.

Певною мірою всі форми державного ладу (що розвинулися на таких засадах) мають виправдання, але в абсолютному розумінні вони відхиляються від таких засад. З цієї причини ті чи інші (частини громадян), оскільки державний устрій суперечить їхнім уявленням, зчиняють бунти. Виходячи із загального погляду, вони мають справедливі причини для бунтів, але ті, хто вирізняється чеснотами, вдаються до цього дуже рідко. Хоча саме такі особи, оскільки вони вирізняються з-поміж решти², і мали б дуже логічну на це підставу. Трапляються й такі особи видатного і ^{1391в} знатного походження, котрі вважають себе достойнішими за інших: адже шляхетність у походженні визнається за тими, хто від предків успадковує доблесть і багатство. /130/

4. Ось тут, я сказав би, кореняться причини і джерела бунтів. І викликані ними державні перевороти бувають двоякого роду: одні хочуть змінити демократичний устрій на олігархічний, олігархічний — на демократичний, олігархію й демократію — на аристократію і політію, чи навпаки. Буває й так, що існуючий державний лад не прагнуть замінити, він залишається незмінним, але партія, що очолює бунт, намагається сама взяти правління у свої руки, — наприклад, при монархічному чи олігархічному ладі.

5. Потім: зміна державного устрою має на меті укріпити або ослабити (той чи той державний устрій).

Наприклад, олігархію намагаються зробити більш чи менш олігархічною, демократію — більш чи менш демократичною; достоту так і при решті форм: або їх зміцнити, або ж послабити. Іноді державний переворот має на меті зробити тільки часткові зміни в державному устрою, наприклад, заснувати чи скасувати якусь інституцію. Так, говорять, в Лакедемоні Лісандр намагався скасувати царську владу, а цар Павсаній — знищити ефорію³.

6. В Епідамні державний устрій теж змінився так, що замість філархів було засновано раду ⁴. В конституції елейців було вписано, щоб громадян, котрі мають політичні права в них, залучали до обіймання посад, коли відбувалося обрання якоїсь посадової особи. В цій політії панував олігархічний устрій, оскільки при посаді був ⁵ лише один архонт.

Взагалі, скрізь причиною обурень буває нерівність, причому співвідношення її між особами не відповідає (правильним уявленням про нерівність). Адже й довічна царська влада є нерівність, оскільки вона виявлятиметься і над особами, що перебувають в однаковому становищі. Отож саме ті, котрі добиваються рівності, зчиняють бунти.

7. Рівність же буває двоякою: із погляду кількості та якості (достоїнства). Під кількісною рівністю я розумію однаковість і рівність у кількості чи розмірах як таких, під якісною ж — рівність, що існує у певних співвідношеннях. Наприклад, на підставі кількості три більше двох, два більше одного; у якісному (пропорційному відношенні — чотири більше двох і два більше одного однаковою мірою: адже два — це половина чотирьох, одиниці — половина двох. Згоджуюсь у тому, що абсолютно справедливим може бути тільки рівність за якістю (достоїнством); люди ж бо сперечаються між собою, як про це мовилося раніше, в такому: одні вважають, що, коли вони рівні відносно (у чомусь), то мають бути рівними у всьому (абсолютно). Інші, визнаючи себе такими, що в чомусь переважають (решту), уявляють, що вони повинні переважати в усьому. /131/

8. З цієї причини й виникають переважно дві форми державного устрою — демократія й олігархія: знатність і чеснотливість притаманні ^{1302a} небагатьом, а протилежні якості ⁶ подибуємо скрізь. Людей шляхетного походження і чеснотливих в будь-якому краї не набереться й сотні, тоді як заможних і злидарів ⁷ — велика кількість. Взагалі-то встановити той чи інший вид рівності в усьому — річ невдячна. І за доказ цього править результат таких спроб: жодна з форм державного устрою, що спирається на такі засади цілковитої рівності, не залишається стійкою. Пояснюється це тим, що помилкова засада може призвести до того чи того поганого наслідку. Тому правильніше було б поєднувати кількісну рівність із якісною.

9. В усякому разі, демократичний устрій буде надійнішим (ніж олігархічний) і зазнає менше потрясінь. Адже саме в олігархічному устрою приховуються зародки майбутніх чвар, причому двоякого роду: по-перше, незгоди між самими олігархами, по-друге, чвари олігархів з народом. У демократичних же державах буває тільки один вихід обурень, а саме: проти олігархії; бо ж слід наголосити, що сам проти себе народ не бунтуватиме. А ще політія, яка спирається на панування середніх прошарків, стоїть ближче до демократії, ніж до олігархії, а політія з усіх згаданих нами форм державного устрою найнадійніша.

II. 1. Оскільки ми маємо намір розглянути причини бунтів і переворотів у державі, то нам необхідно передовсім дослідити питання про корінні причини взагалі. Таких причин можна назвати три; кожну з них, з'ясувавши саму по собі, і слід насамперед охарактеризувати в її основних рисах. По-перше, треба знати настрої осіб, котрі зчиняють бунт; по-друге, мету, яку вони ставлять перед собою; і, по-третє, чим, власне, починаються політичні смути й чвари між громадянами.

Що ж до намірів осіб, котрі готують державний переворот, то головним приводом до нього є те, що ми вже згадували. А саме: одні, піднімаючи повстання, прагнуть до рівноправності на тій підставі, що вони, маючи рівні права з особами привілейованого стану, залишаються обділеними. Другі, навпаки, прагнучи до нерівності й переваг в усьому, ремствують на те, що не мають більше порівняно з рештою.

2. Вказані претензії в одних випадках бувають справедливими, в інших — ні; коли повстання піднімають ті, у кого менше прав, з метою урівнятися (в правах) із тими, у кого їх більше, —

це справедливо; коли ж повстання піднімають ті, хто користується більшими правами порівняно з рештою, для того щоб добитися ще більше прав, — це вже несправедливо. Тож сказаного /132/ досить для з'ясування тих настроїв, якими керуються призвідці повстання. Метою повстань є прагнення до збагачення і почестей або уникнення того, що їм протилежне; в державах відбуваються повстання і через страх утратити громадянські права, й через небажання сплачувати накладений штраф, — байдуже, чи це у власних інтересах, чи в інтересах друзів.

3. Зовнішніх причин (для політичних) рухів, що налаштовують громадян проти (держави) й спонукають їх висувати вказані вище вимоги, є сім, про що вже говорилося (про мету заколотів), але (їхня) дія неоднакова. Прагнення отримати прибуток і пошану взаємно дратує людей — не тому, що вони бажають мати їх, як сказано раніше, а тому, що вони бачать, як люди — одні справедливо, інші несправедливо, порівняно з ними, — користуються привілеями. А ще рештою причин для взаємного роздратування ^{1302в} людей бувають: нахабність, страх, зверхність, презирство, незмірне вивищення (тих чи тих прошарків населення в державі); з другого боку, приводом для обурень є: підступи, що чинять одні іншим при заміщенні посад, презирливе ставлення (до тих чи тих осіб), нерішучість (у проведенні реформ), несхожість (у характері).

4. Яке значення в даному випадку мають нахабність і корисливість (правлячого класу) і якою мірою вони бувають причинами внутрішніх чвар — це майже зрозуміло само по собі. Зверхність і корисливість державних урядовців викликають обурення в народі як проти них, так і проти того державного устрою ⁸, що дає їм можливість (так чинити); причому байдуже, чи стосується корисливість таких правителів майна приватних осіб, чи державного (майна). Зрозуміло також, яке значення має пошана і чому й вона викликає внутрішні незгоди. Люди обурюються, бачачи, як вони самі не можуть здобути собі почестей, інші ж, навпаки, користуються ними. Несправедливість тут полягає в тому, що одні, маючи всілякі достоїнства, не обіймають посад, а інші, без певних достоїнств, зайняли високі посади. Справедливо було б у цьому випадку, якби почестей удостоювали кожного на підставі його заслуг. Зверхність же (одних над іншими) веде також до внутрішніх чвар, коли хтось — один або декілька — вивищуватиметься у своєму значенні більшою мірою, ніж йому належить мати у відповідності з характером панівного у державі ладу. Таке визнання переваги однієї людини призводить звичайно до встановлення монархічного чи династичного правління.

5. Тому в деяких державах, як, наприклад, в Аргосі та в Афінах, зазвичай вдаються до ostracismu. Хоча було б краще вже від самого початку передбачити, аби в державі не з'являлася така видатна особистість, ніж, допустивши це, потім удаватися до такого /133/ заходу. Через страх теж зчиняються бунти, в тому розумінні, що, з одного боку, люди бояться покари, з другого ж — ті, кому загрожує якесь насильство, намагаються запобігти цьому злочині ще до його здійснення. Так, на Родосі знатні згуртувалися ⁹ проти народу, аби уникнути судових позовів, які їм загрозували.

6. Презирство теж призводить до бунтів; це трапляється, наприклад, в олігархічних державах, де більшість громадян не бере участі в державному управлінні, хоча й становить, на їхню думку, значну силу. І в демократичних державах заможні з презирством ставляться до безладдя, яке панує там, що теж може призвести до перевороту. Так, демократичний устрій було знищено у Фівах, коли там після битви біля Енофітів демократію ліквідували. Те саме сталося в Мегарах і було викликано безладдям та безтурботністю переможців, що панували при тамтешньому (демократичному) устрою; в Сиракузах — перед тиранією Гелона; на Родосі — перед поваленням демократії.

7. Державні перевороти виникають також через надмірне вивищення (певної частини населення порівняно з рештою). Достоту як тіло складається з частин і збільшується у своєму зростанні пропорційно, аби зберігалася симетрія; в протилежному випадку воно гине,

коли, приміром, нога буде завдовжки у чотири лікті, а решта фігури всього один лікоть ¹⁰. Інколи ж тіло однієї живої істоти перетворюється на іншу, якщо збільшення її частин буде неспівмірним не лише в кількісному, а і в якісному відношенні. Так само й держава складається з окремих частин; і трапляється, що ^{1303a} одна з них, наприклад, маса злидарів у демократіях і в політиях, зростає, причому непомітно, і сягає небезпечної позначки.

8. Інколи зміна державного устрою відбувається й випадково: так, наприклад, у Таренті після поразки і загибелі знатних у боротьбі з япігами, трохи згодом після перських воєн, із політії виникла демократія. В Аргосі після поразки, завданої аргосцям Клеоментом Спартанським у битві «сьомого дня» ¹¹, довелося прийняти до числа громадян певну кількість перієків. В Афінах аристократія ослабла після невдалих битв на суходолі, тому що вона мусила під час Лаконської (Пелопоннеської) війни ¹² служити у війську. Трапляються схожі перевороти, хоча й рідше, і в демократіях: коли число заможних більшає або зростає взагалі багатство громадян, тоді демократичний устрій переходить в олігархію й династію.

9. Державні перевороти відбуваються і без насильства, через підступи (при заміщенні державних посад); так було в Гереї, де раніше зазвичай на посади обиралися, але згодом це змінилося на призначення (осіб) за жеребом, тому що перший спосіб був /134/ пов'язаний з інтригами. Державні перевороти викликані також і недбалістю у ставленні (до своїх обов'язків з боку уряду), коли з його дозволу посади обіймають особи, ворожі існуючому державному устроєві; так, через це в Ореї ¹³ було повалено олігархію, коли до числа правителів (олігархів) потрапив Гераклеодор, котрий перетворив олігархію на демократію. А ще (перевороти) трапляються й через дрібниці. Я маю на увазі те, що часто події, розвиваючись приховано, з часом переростають у великі зміни (коли нехтують цими дрібницями). От як в Амбракії, де для заміщення посад вимагався незначний майновий ценз; урешті-решт його було взагалі скасовано на тій підставі, що між невеликим цензом і відсутністю будь-якого цензу різниця дуже непомітна, а то й зовсім її немає.

10. Внутрішні чвари скоюються також і через те, що населення може складатися з усіляких племен, і їхні відмінності даватимуться взнаки до тих пір, аж поки вони зглядяться. Адже держава утворюється не з випадкових людей, тому для її становлення потрібен певний час. Ось чому, коли утворювалися селища з числа вихідців з різних племен чи прибульців, більшість із поселенців перебували у взаємних чварах. Так, коли, приміром, ахейці, що разом із трезенцями заснували Сибаріс, перевершили їх згодом у кількості, то вигнали трезенців, і саме цей злочин був на сумлінні сибарійців. У Фуріях сибарійці ворогували з тими поселенцями, які їх (колись) прийняли; однак, намагаючись здобути привілеї, вважаючи, ніби їм належить уся територія, вони зазнали невдачі, і їх вигнали. У Візантії прибульців, коли вони вчинили змову проти корінних мешканців і це стало відомо, було також вигнано після битви ¹⁴.

11. Жителі Антиси, прийнявши до себе хіоських вигнанців, потім силою зброї вигнали їх з міста, а мешканці Занкли, що прихистили самосців, незабаром самі стали вигнанцями. В Аполлонії, що на Понті Евксинському, відбулися внутрішні бунти через те, що були прийняті до числа громадян іноземці. І в Сиракузах після знищення тиранії ¹⁵ іноземцям та найманцям були надані громадянські права, через що громадяни збунтувалися і вдалися ^{1303b} до збройного виступу. І більшість громадян Амфіполя вигнали з міста прийняті до числа громади поселенці з Халкіді ¹⁶.

Буває й так: внутрішні чвари в олігархічних державах виникають іноді через те, що багато громадян, маючи однакові права, не користуються ними і зазнають утисків, як і мовлено вище. У демократичних державах знатні, маючи однакові права з рештою, прагнуть користуватися привілеями.

12. Інколи ж внутрішні чвари виникають внаслідок місцевих умов, коли, наприклад, територія держави не є придатною для /135/ створення однієї держави. Так було в Клазоменах, де мешканці Хіті ворогували з жителями острова. З тієї самої причини ворогували між собою мешканці Колофону і Нотія. Та й в Арійській державі не панує однастайності: жителі Пірею налаштовані демократичніше, ніж жителі Афін. І як на війні переправи через рови, хоча й дуже невеликі, розладнують фаланги, так і всяка незгода тягне за собою очевидні чвари. Найбільше, можливо, суперечать одна одній чеснотливість і порочність. Потім злидні й багатство, потім решта більш-менш значних причин, до яких належить і щойно нами згадана.

III. 1. Отже, внутрішні чвари виникають через дрібниці, але з дрібниць вони переростають у значні потрясіння. Особливого значення набувають дріб'язкові незгоди в тому випадку, коли вони виникають серед можновладців, як це трапилося, наприклад, у Сиракузах. У давні часи там було вчинено державний переворот через суперечку на ґрунті любовних зв'язків між двома юнаками, котрі обіймали верховні посади. Коли один з них був відсутнім, другий звабив хлопця, що кохався з тим першим. Тоді (перший), повернувшись (і довідавшись про це), розлютився й постарався прихилити до себе його дружину. Відтак кожен з них почав утягувати до суперечки урядовців, своїх друзів, що призвело до повстання.

2. З тієї самої причини правителям треба вживати запобіжних заходів, як тільки це виникає, і намагатися примирити ворогуючих, особливо коли вони справляють значний вплив на державне життя. Помилки припускаються ще на самому початку справи, а початок, як мовиться, половина усякої справи, так що сама по собі незначуща помилка на початку рівнозначна усім помилкам, яких припускаються згодом. Взагалі, чвари серед знатних важким тягарем лягають на державу. Як це трапилось, наприклад, у Гестієї після перських воєн, коли там двоє братів затіяли позов щодо поділу батьківського майна. Бідніший з них стверджував, що його брат приховав частину спадщини і той скарб, який він знайшов, і схилив на свій бік увесь простолюд. А другий брат, що володів великим майном, привернув на свій бік заможних.^{1304a} 3. У Дельфах одне сватання спричинило запеклі суперечки, що призвело згодом до внутрішніх чвар. А було це так: наречений по дорозі до нареченої побачив поганий для себе знак і тому відмовився від шлюбу. Батьки ж дівчини, ображені й осоромлені, в той час коли наречений чинив жертвоприношення, підкинули йому щось у (кошик для священних жертв), а потім, звинувативши його у блюзнірстві, вбили. В Мітіленах теж суперечка за спадщину (двох дочок) призвела до великих бід, викликавши /136/ війну між афінянами й мітіленцями, під час якої Пахет здобув Мітілени. А сталося ось що: такий собі Тимофан, заможна людина, залишив після себе спадщину для двох дочок; якийсь Дександр почав сватати їх за своїх синів, але дістав відмову; тоді він учинив бунт і переконав при цьому афінян, прокшеном¹⁷ котрих він був, розпочати війну.

4. Достоту так і у Фокіді виникли чвари через спадщину (однієї дочки-спадкоємиці) між Мнасеєм, Мнасоновим батьком, та Евтикратом, Ономарховим батьком, і ця суперечка стала початком війни для фокідців, яку вони назвали священною. І в Епідамні відбувся державний переворот через «весільні» справи. Котрийсь (із громадян) засватав свою дочку за одного юнака; коли ж батько зарученої — а він входив до складу уряду — наклав штраф на свого майбутнього зятя, останній, вважаючи себе покривдженим, схилив на свій бік осіб, що не мали повного громадянства, і повстав.

5. Державні перевороти, змінюючись у бік олігархії, демократії чи політії, виникають ще й тому, що один із складників держави — певні інституції або певний прошарок населення — набуває надмірного впливу і значення. Так, ареопаг (в Афінах), здобувши вплив у часи перських воєн, надав державному устроєві строгішої форми. Своєю чергою, матроський «простолюд», завдяки якому було здобуто перемогу в Саламінській битві, а відтак досягнуто панування Афін на морі, — сприяв зміцненню демократії. Достеменно так і в Аргосі

аристократи, заживши слави завдяки здобутій над лакедемонцями перемозі в Мантинейській битві, спробували повалити демократичний лад.

6. В Сиракузах народ, завдяки якому була здобута перемога над афінянами, змінив політику в бік демократії. В Халкіді демос, покінчивши за допомогою знаті з тираном Фоксом ¹⁸, одразу ж захопив владу в свої руки. Те саме відбулося і в Амбракії. Там демос, згуртувавшись із змовниками проти тирана Періандра, вигнав його з міста, управління ж державою перебрав у свої руки.

7. І взагалі, не випускаймо з уваги такої обставини: той, хто спричинив посилення держави, — хай то будуть приватні особи, службовці, філи чи якісь частини й групи населення, — всі вони стають призвідцями бунтів. При цьому або вони, заздрячи привілеєм інших, вдаються до заколотів, або ж ці інші, досягши переваги, не бажають ділитися з кимось своїм становищем. Державний лад розхитується і в тому випадку, коли з'ясовується, що протилежні групи населення, наприклад, заможні й простолюди, ^{1304в} урівнюються у правах або ж у становищі один з одним, а середній прошарок у даній ситуації або незначний, або зовсім відсутній. /137/ Коли ж одна із вказаних груп явно вивищиться над рештою, остання не одважиться на боротьбу. З цієї причини й особливо чеснотливі громадяни (як ми стверджували) не повстають; їх надто мало, щоб кидати виклик багатьом.

Ось які загалом причини й мотиви внутрішніх чвар і державних переворотів за всіх форм державного ладу.

8. Державні перевороти відбуваються або шляхом насильства, або через підступи, причому до насильства вдаються або безпосередньо на самому початку переворотів, або з перебігом певного часу. І підступи бувають двоякі. Часом заколотники, ошукавши спочатку народ брехливими обіцянками, здійснюють переворот зі згоди народу, а потім, через певний час, силою захоплюють владу в свої руки, хоч народ цього зовсім не бажає. Так, наприклад, коли в Афінах влада була в руках «чотирьохсот», змовники обдурили народ, запевняючи, нібито перський цар дасть їм гроші на війну з лакедемонцями, а потім, коли обман було викрито, «чотиреста» намагалися силою зброї утримувати владу в своїх руках. Або ж заколотники із самого початку переконують народ, а потім знову схиляють його умовляннями коритися їхній владі добровільно. Ось загалом ті причини, що призводять до державних переворотів при всіх формах державного устрою.

IV. 1. Відтак перейдемо до розгляду питання про те, якого характеру набувають державні перевороти, зважаючи на кожен з видів державного устрою, згідно із зробленим нами поділом. Демократичні держави змінюються найчастіше через підступність демагогів, які, з одного боку, своїми брехливими доносами з приватних справ на визначних осіб примушують останніх гуртуватися (загальний-бо страх перед чим-небудь єднає і найзлісніших ворогів), а з другого боку — підбурюють проти них простолюди. Прикладів, що підтверджують цю думку, можна навести скільки завгодно.

2. Так, на Косі демократичний устрій був ліквідований після того, як там стали керувати нікчеми. Тому знать, об'єднавшись, повалила їхній режим ¹⁹. Те саме відбулося і на Родосі: там народні вожді взяли на себе управління державними фінансами і почали перешкоджати виплаті тих боргів, які держава мала сплатити триєрархам ²⁰; останні були змушені згуртуватися перед судовими процесами і в результаті повалили демократичне правління. Із схожої причини, через дії демагогів, було повалено демократію і в Гераклеї ²¹, одразу ж після заснування там колонії; аристократи, зазнавши утисків з боку демократів, пішли у вигнання, потім об'єдналися і, повернувшись до Гераклеї, знищили тамтешній устрій. /138/

3. Подібним чином було повалено демократію і в Мегарах: демагоги заради конфіскації майна вигнали багатьох знатних. Коли вигнанців побільшало, вони, об'єднавшись,

повернулися до Мегар і в битві перемогли демократів, відновивши олігархічний устрій. Те саме сталося і в Кумах ²², де Фрасімах знищив демократичний ^{1305a} устрій. І в інших місцях (кожен може пересвідчитися в цьому) державні перевороти відбувалися подібними способами. То демагоги, бажаючи догодити народові, чинили утиски знатним, котрі з тої причини вдавалися до об'єднання, то вимагали поділу майна знатних або ж віддавали їхні доходи на державні повинності ²³, то зводили наклепи на заможних з тією метою, аби конфіскувати їхнє майно.

4. У давні часи, коли демагог ставав водночас і воєначальником, демократичний устрій переходив зазвичай у тиранію; (переважна) більшість стародавніх тиранів походила з народних вождів. Причина ж того, чому так було раніше, а тепер не буває, така: в давні часи демагоги виходили із середовища воєначальників, хоча, скажімо, красномовністю вони й не відзначалися. Нині, з розквітом ораторства, демагогами стають ті, хто вмів виступати з промовами; оскільки ж теперішні демагоги нетямущі у військовій справі, вони не насмілюються встановити тиранію, а коли таке й трапляється, то на короткий час.

5. У давніші часи тиранія була частішим явищем, ніж тепер, ще й тому, що в руках декотрих осіб зосереджувалися значні повноваження (так, у Мілеті виникла тиранія з пританії; притан ²⁴ зосереджував у своїх руках верховну владу над багатьма важливими справами). А також внаслідок того, що й громади тоді були нечисленними, і простолюд жив за містом на своїх земельних ділянках, працюючи без відпочинку, що давало змогу його «поводирям» ²⁵, тямущим у військовій справі, впроваджувати тиранію. А втім, вони всі ставали тиранами, користуючись довір'ям народу, а здобували його тим, що заявляли про свою ненависть до заможних. Так, в Афінах Пісістрат став тираном, коли виступив проти педіаків. Феаген у Мегарах — перебивши худобу в багатіїв, що паслася на чужому пасовищі поблизу річки; Діонісій (Старший у Сиракузах) звинуватив Дафнея й багатіїв, — і саме ця ворожість Діонісія до багатих дала йому змогу здобути довір'я народу, (що взяв собі думку про нього), ніби він — народолоб ²⁶.

6. Відбуваються перевороти з переходом від батьківської демократії до крайньої ²⁷. Там, де посади обіймають шляхом виборів, а не за майновим цензом, де у виборах бере участь сам народ, вожді, намагаючись захопити у свої руки державні посади, посиляються на те, що народ має верховну владу і над основними законами. Лікувальним засобом для знищення чи послаблення /139/ цього зла могло б стати те, щоб на виборах урядовців голосування відбувалося по філах, а не загальне.

Ось із яких причин трапляються державні перевороти в демократичних державах.

V. 1. Повалення ж олігархії відбувається головним чином із двох причин. Перша з них — коли олігархія чинить утиски народові: в цьому випадку досить будь-якого поводиря (народу, аби вчинити переворот). Друга — коли на чолі народу стає виходець з ^{1305b} олігархів; так сталося в Наксосі, де Лігдамід згодом став тираном.

2. Суперечності виникають також через незгоди між іншими особами ²⁸. Іноді державний устрій знищують заможні люди, котрим не вдається обійняти певні посади, бо в державі при владі стоїть дуже мало людей із тих, що користуються почестями. Як це було, наприклад, в Масалії, Істрі, Гераклеї та в інших державах. Тут особи, що не користувалися почестями, не припиняли боротьби до тих пір, аж поки досягли свого (почестей): спочатку старші брати, а потім молодші. Річ у тім, що в деяких державах одночасно не можуть управляти батько та син, а в інших — старший і молодший брати. Відтак у Масалії олігархія набрала форми, близької до політії, в Істрі перетворилася на демократію, а в Гераклеї ²⁹ влада від олігархів перейшла до рук шестисот громадян.

3. У Кніді було повалено олігархію після того, як зчинилися чвари серед заможних, оскільки лише небагато з них мали доступ до державних посад, і син не мав права посідати пост разом із батьком, так само з братів, якщо їх було кілька, таке право мав лише старший. Народ, скориставшись їхніми чварами, обрав із середовища знаті «поводиря» і повстав проти правлячої верхівки. Правителі ж, ослаблені взаємними чварами, зазнали невдачі.

4. Достоту так народ учинив зміну державного устрою в Еритреях, де в давніші часи було олігархічне правління Василідів³⁰; хоч вони й добре дбали про державні справи, усе-таки народ ремствував, що влада зосереджується в руках небагатьох. Перевороти в олігархіях відбуваються ще й тому, що самі олігархи, охоплені честолюбством, хочуть здобути ще більше прав, (ніж мають, беручи на себе роль демагогів). Демагогія при цьому буває двоякою. Іноді вона виникає в середовищі самих олігархів. Так, наприклад, в Афінах за панування «тридцяти» Харікл справляв вирішальний вплив на діяльність «тридцяти», подібно як Фрініх за правління «чотирьохсот».

5. Буває й так, що самі олігархи стають вождами простолюду. Так, наприклад, у Ларисі так звані охоронці держави, котрих обирає простий народ, стали задобрювати його. Взагалі в олігархіях на посаду обирають не з тих станів, що беруть участь у /140/ голосуванні, а на підставі високого майнового цензу або належності до політичних товариств³¹; обирають же урядовців або громадяни, або простий народ, як це має місце в Абідосі.

І там, де судові інституції утворюються не з числа громадян, котрі мають право, а народ чинить суд безпосередньо, — громадяни задля вирішення судових справ запобігають перед судом, підносять його і таким чином змінюють державний устрій, як це сталося, наприклад, у Гераклеї Понтійській.

6. Іноді державний переворот відбувається тоді, коли в олігархіях влада переходить до рук кількох осіб; прагнучи здобути рівні права, покритившись вдаються по допомогу до народу. Відбуваються перевороти в олігархіях і тоді, коли декотрі олігархи, ведучи розбещений спосіб життя, гайнують власні статки³²; бо такі люди, прагнучи запровадити в державі нові порядки, або самі^{1306a} намагаються захопити владу (з метою встановити тиранію), або готують до цього когось іншого. Так, наприклад, Гіпарин в Сиракузах³³ висунув Діонісія (Молодшого), в Амфіполі такий собі Клеотим привів до міста халкідонських переселенців, а потім виступив разом з ними проти заможних амфіпольців. Достоту так уродженець Егіни, що вів переговори з афінянином Харетом³⁴, спробував з такої ж причини (бо прогайнував майно) запровадити нові порядки.

7. Іноді олігархи намагаються діяти безпосередньо, захопивши майно приватних осіб або розікравши таємно державне добро. Тоді вже в середовищі заможних³⁵ зчиняється заколот або самі громадяни починають вести боротьбу з розкрадачами, як це було, наприклад, в Аполлонії Понтійській. Коли ж серед олігархів панує згода, тоді олігархія не так легко гине сама по собі. Доказом цього є державний устрій у Фарсалі, де кілька олігархів панує над простолюдом через те, що вони підтримують добрі стосунки з народом.

8. Олігархія зникає й тоді, коли в ній утворюється інша олігархія. Таке трапляється, коли тих, кого стосується управління, зовсім небагато, та й то не всі з них мають змогу брати участь у заміщенні посад. Це сталося колись в Еліді. Там державою управляли олігархи, і лише кілька³⁶ з них входили до складу герусії, яка була довічною; вибори ж відбувалися за династичним зразком, подібно до виборів геронтів у Лакедемоні.

9. Знищення олігархії відбувається і під час війни, і в мирний час. В часи війни олігархи змушені, не довіряючи народові, користуватися найманим військом. І той, кому вони доручають верховне командування, часто робиться тираном, як це сталося в Коринфі, де тираном став Тимофан. Коли командування /141/ доручають кільком особам, вони можуть

встановити династичну олігархію ³⁷. Іноді від страху перед такою небезпекою олігархи надають і народові право на участь у державному управлінні, оскільки мають потребу у сприянні народу. У мирний час олігархи, внаслідок взаємного недовір'я один до одного, доручають найманцям охорону держави і роблять начальником їхню людину, не пов'язану з ворогуючими групами. Та іноді останній стає посередником і прибирає до своїх рук обидві партії. Так сталося з Сімом у Ларисі за часів правління Алевадів ³⁸ і в Абідосі в часи панування гетерій, до котрих належав Іфіад, що й захопив верховну владу.

10. Причиною суперечностей в олігархічних державах буває й те, що одні олігархи відкидають пропозиції інших (олігархів), коли справа торкається родичання чи судових процесів. Про сватання ми говорили вище. В Еретрії олігархію повалив Діагор, який також ображений був за невдале сватання. А через судовий вирок виник бунт у Гераклеї ³⁹ у Фівах. У Гераклеї Евстіон, а у ^{1306в} Фівах Архій були покарані — і справедливо — через вчинення ними перелюбу, але звинувачення були висунуті з групової неприязні. Їхні вороги зажадали зв'язати їх і з колодками на шії виставити на міському майдані.

11. Часто олігархії гинули через те, що характер їхнього правління скидався на деспотію, і це викликало роздратування навіть у тих, хто стояв біля керма влади. Як це сталося з олігархами на Кніді й на Хіюсі. Державні перевороти в так званих політіях та олігархіях іноді відбуваються з волі випадку; це стається тоді, коли призначення у члени ради, суду й решти органів влади обумовлюється майновим цензом. Часто буває так, що спочатку ценз установлюється таким, що в олігархіях управляє зовсім небагато осіб, а в політіях середній прошарок бере участь в державному управлінні; коли в державі досягнуто певного рівня добробуту, чи то завдяки мирові, чи якійсь іншій обставині, значно більше громадян досягають відповідного майнового цензу, а значить, отримують доступ до державних посад і почестей. У таких випадках переворот відбувається поступово або, навпаки, проходить досить швидко.

12. Ось причини міжусобиць і викликаних ними державних переворотів в олігархічних державах. Тут зазначимо взагалі, що демократія та олігархія переходять інколи не в протилежний їм, а у гласний різновид; наприклад, із демократії та олігархії, обмежених законами, виникають демократії та олігархії, де на місці закону панує сваволя.

VI. 1. В аристократичних державах усобиці відбуваються почасти внаслідок того, що в них зовсім небагато осіб /142/ користується правами, пов'язаними з почестями; ця обставина, як мовилося вище, викликає всілякі політичні рухи і в олігархічних державах, оскільки, по суті, аристократичний устрій певною мірою нагадує олігархію. І тут, і там управляє незначна кількість осіб, хоча доступ до інституцій в обох випадках різний. І все ж багато вчених вважає аристократичний лад подібним до олігархічного. Вказаний (вище) привід для чвар неминучий, особливо в тому випадку, коли певна кількість людей починає усвідомлювати, що в них усіх однаковою мірою виявлена чеснотливість. Як це сталося, наприклад, у Лакедемоні, де так званих парфеніїв, що були в уряді «однакових» ⁴⁰, викрили у змові з метою вчинити переворот у державі й відправили до Тарента засновувати колонію.

2. Інші причини краху аристократичного устрою: коли котрась із визначних осіб, не поступаючись своїми чеснотами тим, хто користується більшими привілеями в державі, не має до них доступу; от як Лісандр і те, як ставилися до нього царі ⁴¹. Або коли хтось із мужніх людей не користується почестями, як, наприклад, Кінадон, що в часи Агесілая вчинив змову, спробувавши повалити уряд спартіатів. А ще, коли одна частина населення живе в злиднях, інша ж, навпаки, розкошує; тоді обурення виявляється під час воєн, як ми бачимо це на прикладі лакедемонців під ^{1307а} час Месенської війни. Це добре показує Тиртей ⁴² у вірші «Справедливий поділ»: певна частина громадян, опинившись у неймовірній скруті через злигодні війни, зажадала рівного поділу землі. Нарешті, коли хтось, посідаючи важливу посаду, хоче домогтися ще більшого впливу, аби самому керувати в державі, от як у

лакедемонців Павсаній, що командував спартанцями у Перській війні, та Аннон у Карфагені ⁴³.

3. Але головною причиною краху політії та аристократії є порушення законів. Починається все з того, що в політіях погано поєднані демократичні (складники) й олігархічні, а в аристократіях — обидва ці складники й чесноти; особливо ж ці два перші, тобто демократичний та олігархічний, бо саме їх намагаються об'єднати у своєму державному ладі політії та більшість так званих аристократій.

4. Адже аристократії відрізняються від так званих політії лише характером поєднання в кожній з них указаних складників, через що аристократії стійкі меншою мірою, ніж політії. Тому державний устрій, який відхиляється дедалі більше в бік олігархії, називають аристократичним, а той, який більше схиляється в бік демократії, іменується політією. З цієї причини політії міцніші, ніж аристократії: політія спирається на більшість, тому визнається, що при такому устрою здійснюється засада рівноправності. /143/ Коли ж у державі перевага віддається заможним, то останні шукають нагоди дошкулити решті і проймаються корисливими бажаннями.

5. До якого з двох видів (державного устрою) схилятиметься правління, відповідно й зростатиме вплив та значення тієї чи тієї групи населення; так, коли все йтиме до утворення народовладдя, вплив народу посилиться, коли ж до олігархії — набуде сили аристократія. Або ж навпаки: аристократія перетвориться на демократію (коли, приміром, злидарі, зазнаючи кривд, здобудуть владу), а політія — на олігархію. Адже сталим буде тільки таке об'єднання, при якому рівність спиратиметься на достоїнства і де кожен користуватиметься тим, що йому належить по праву.

6. Із подібним прикладом ми зустрілись у Фуріях, де надто високий майновий ценз для вступу на посаду було згодом зменшено, а число інституцій збільшено. Оскільки ж всією земельною власністю, всупереч закону, володіла знать, то державний устрій, що панував тоді у Фуріях, схиляючись у бік олігархії, давав їм можливість збільшувати свої статки ⁴⁴. А народ, зміцнівши під час війни, прогнав фурійський Гарнізон і відібрав маєтності в усіх, хто, всупереч законові, володів надто великими земельними ділянками ⁴⁵.

7. А ще всякий аристократичний устрій, що схиляється до олігархічного, веде до посилення знаті, як, скажімо, в Лакедемоні, де власність зосереджена в руках зовсім небагатьох осіб, і тому знатні можуть чинити все що завгодно і родичатися з ким завгодно. І державний устрій локрів було знищено через такі клієнтські зв'язки Діонісія, яких не могло бути ні при демократії, ні при

^{1307в} олігархії ⁴⁶. Аристократичні держави змінюють свій устрій, гинучи поступово. Як раніше мовилося, дріб'язкові причини теж призводять до перевороту. Варто тільки випустити з уваги щось із того, що стосується державного управління, як одразу після цього й щось істотніше легко та непомітно зрушується з місця, аж поки все не приходить у рух, спричиняючи безладдя.

8. Як це сталося у Фуріях: там був закон, згідно з яким переобирати командувача дозволялося через п'ять років; декотрі ж юнаки, тямучі у військовій справі, користуючись прихильністю народу й зневажаючи думку тих, хто стояв біля керма влади, вирішили, що легко втілять свої наміри. Вони спробували ліквідувати насамперед вказаний вище закон у тому розумінні, аби одні й ті самі особи постійно обіймали посаду командувача. Але при цьому вони вважали, що не треба переобирати урядовців. Фурійські ж урядовці, — їх називали радниками ⁴⁷, — стривожені /144/ таким станом справ, спочатку намагалися вчинити опір, але потім облишили цей намір, вважаючи, що, попри зміну закону, молодь у всьому іншому додержуватиметься попереднього становища. Одначе, коли згодом

спробували стати на перешкоді іншим новаціям молоді, то нічого не могли вдіяти, і весь державний устрій у Фуріях змінився на династичний, де на чолі стояли ті, хто запроваджував нові порядки.

9. А втім, усі форми державного устрою руйнуються або від внутрішніх, або від зовнішніх причин, і тим часом замість них запроваджується зовсім протилежне правління чи близьке до нього по суті, однорідне з ним за характером, хоча й відмінне від нього. Це ми бачимо на прикладах гегемоній Афін і Лакедемону: афіняни скрізь скасовували олігархічне правління, лакедемонці — демократичне.

VII. 1. Безпосередньо за цим треба сказати й про способи, завдяки яким держава і кожна з форм державного устрою взагалі набуває сталості. Відтак, знаючи руйнівні чинники в державі, ми повинні знати і про рятівні, завдяки яким у державі панує спокій; протилежні дії виникають із протилежних причин, а руйнування і збереження — протилежні (й суперечні одна одній) дії. В державному устрою з добре поєднаними ознаками, що сприяють його зміцненню, слід старанно оберігати їх, аби не порушувався котрийсь із установлених законів, при цьому особливо пильнувати збереження всіх дрібниць.

2. Адже таке порушення, як незначна марнотратність, непомітно псує державу; як тільки вона укорінюється — це призводить до втрати статку; вона підточує її непомітно тому, що діє поволі і йде від софізму: коли окрема частина незначна, то ціле теж невелике. А втім, це почасти так, почасти — ні. Ціле, взяте у своїй сукупності, не таке вже й мале, воно тільки складене з дрібних частин. Тож остерігаймося того, щоб не почалося руйнування держави. І не треба вірити тим софізмам, які вимислюються, аби забивати голову народові; самі ж факти (дії) викривають ці ^{1308a} софізми. А які софізми ми називали політичними, — про це йшлося раніше.

3. Розглядаючи це питання, можна побачити, що деякі держави тривалий час зберігають не лише аристократичні форми устрою, але й олігархічні, і не тому, що їхній устрій досить міцний, а через те що особи, котрі обіймають державні пости, добре поведуться як із особами, причетними до державного управління, так і з особами, не причетними до цього: першим вони не чинять кривд, натомість придатних до державного управління залучають до нього; честолюбних не позбавляють привілеїв і не зазіхають на прагнення народу поліпшити власний добробут; у взаємних же /145/ стосунках із своєю колегією, тобто з особами, що беруть участь в державному управлінні ⁴⁸, вони виявляють людяність і демократизм, бо та рівність, якої прагнуть досягти в демократичному суспільстві, тобто рівноправність в управлінні, не тільки справедлива, але й корисно впливає (на олігархію та аристократію).

4. Оскільки в управлінні державою бере участь багато осіб, значну користь дають деякі демократичні закони — наприклад, обрання урядовців на півроку, аби всі рівноправні могли побути на державній посаді; адже рівноправні немовби уособлюють демократію, тому серед них, як було сказано вище, нерідко з'являються демагоги. Завдяки короткочасному перебуванню на посаді можна запобігти переходу аристократій та олігархій в династичну олігархію. Зрештою, тим, хто перебуває біля керма влади такий короткий час, не так легко вчинити зло, як це можуть зробити ті, хто керує довго. Саме ця обставина породжує тиранію в державах з олігархічним та демократичним устроєм. Причому й тут, і там до тиранії прагнуть найвпливовіші: у демократіях — демагоги, в олігархіях — династи ⁴⁹ або ті, хто обіймає найважливіші посади, до того ж протягом тривалого часу.

5. Державний устрій зберігається не тільки через те, що там відсутні руйнівні чинники, а й через те, що вони можуть от-от виникнути. Громадяни, боячись, що може спалахнути пожежа, намагаються в такому випадку уберегти державний устрій. Тому особи, котрі дбають про державу, повинні розкривати загрозу, яка насувається, аби (всі) оберігали державу, подібно до того як вони турбуються про нічну сторожу, і зображувати близьким те,

що насправді далеко. Потім: слід запобігати суперництву і чварам, що виникають серед знаті; те саме треба робити і щодо тих осіб, котрі втягнуті в суперництво, аби вони не знали його зовсім (у зародку). А ця справа (розуміти причини і появу зла) стосується не будь-якої людини, а саме політичного діяча.

6. Аби запобігти державним потрясінням, пов'язаним в олігархіях і політіях із майновим цензом (громадян), саме тоді, коли ценз залишається незмінним, а грошові капітали громадян зростають, корисно вчинити так: треба всю загальну суму нового цензу порівняти із сумою попереднього, і в тих державах, де перегляд цензу проводиться щорічно, встановити новий ценз; у більших державах робити це або що третього, або що п'ятого року. І коли виявиться, що прибутки у громадян збільшилися чи ^{1308в} зменшилися порівняно з минулим, коли майновий ценз був узгоджений з інтересами держави, то слід видати й відповідний закон — тобто підвищити або знизити ценз на даний час; отже, рівень самого цензу підвищуймо, якщо прибутки у громадян зросли, і знижуймо, якщо вони зменшилися.
/146/

7. Коли ж указаних заходів не вживатимуть, тоді в одних випадках олігархія може перейти в династію, а політія — в олігархію, в решті випадків з політії може виникнути демократія, а з олігархії — політія чи демократія. Скрізь — і в демократіях, і в олігархіях, і в монархіях ⁵⁰ чи в будь-якому іншому державному устрою має застосовуватися загальне правило: не слід допускати, аби котрийсь із громадян мав змогу безмежно збільшувати свій вплив; улаштуймо справу скорше так, щоб громадяни могли незначною мірою здійснювати свої політичні права впродовж тривалого часу, а не повною мірою, але на короткий період: останнє псує їх, бо не кожний здатен нести свій щасливий жереб. Оскільки на ділі важко відібрати назад усю повноту прав, наданих котромусь (із громадян), то слід надавати й відбирати їх потроху.

8. Найкраще ж через відповідні закони залагодити цю справу так, аби ніхто з громадян не вирізнявся з-поміж решти своїм впливом, — хай це спирається на підтримку друзів чи статки. В супротивному разі краще відправляти таких визначних осіб за межі держави. Оскільки ж деякі громадяни навіть своїм способом життя заводять новації в державі, то слід установити таку владу, яка вела б нагляд за тими, чий спосіб життя шкідливий для держави: в демократіях — в інтересах демократичного устрою, в олігархіях — олігархічного тощо, так само і в кожній з форм державного ладу. З таких самих причин остерігаймося, аби жоден стан громадян не розбагатів надмірно; лікувальним засобом проти цього є залучення протилежних груп населення до різних занять в інституціях. Протилежними верствами населення я вважаю знатних і простолюду, заможних та злидарів; вкрай важливо якимось чином зблизити багатих із бідними або збільшити в кількості середній прошарок у державі; останній засіб припиняє внутрішні суперечності, що виникають на підставі нерівності.

9. Але найголовніше при всякому державному устрою — це через відповідні закони та решту постанов налагодити таку систему правління, аби урядовці не мали змоги перетворювати її на джерело своєї корисливості. За цим особливо слід стежити в олігархічних державах. Народ, усунутий від участі в державному управлінні, переносить це спокійно, навіть з радістю, коли йому не заважають влаштовувати свої особисті справи. Коли ж народ має думку, що власті розкрадають державне майно, він ремствує — мовляв, його позбавлено і почестей, і змоги наживатися (за рахунок державного майна).

10. Якби комусь вдалося облаштувати державне правління так, щоб у ньому поєднувалися і форми демократії, і форми аристократії, тоді і знать, і народ мали б те, чого бажали. Адже **/147/** ^{1309а} допустити всіх до влади — засада, притаманна демократії; за аристократії обіймати державні посади дозволяється лише знатним. Обидві засади поєднуються тільки тоді, коли керівне місце не даватиме особистої вигоди. Справді, в такому випадку злидарі не бажатимуть бути при владі, оскільки не матимуть із цього вигод; вони повернуться скорше

до своїх особистих справ. Заможні ж вестимуть державні справи, бо (завдяки своєму багатству) не матимуть потреби в якихось побічних доходах за рахунок державної скарбниці, відтак зрозуміло, що злидарі матимуть змогу збагатитися, займаючись своїми справами, а заможні уникнуть необхідності коритися випадковим людям.

11. Щоб запобігти розкраданню державного майна, передача грошових сум (урядовцями своїм наступникам) має відбуватися в присутності всіх громадян, а копії рахунків повинні зберігатися у братріях, лохах і філах⁵¹; тим, хто безкорисливо прослужив в інституції, треба виявляти встановлені законом знаки пошани. У демократичних державах слід оберегати заможних і не робити перерозподілу їхнього майна й доходів (як це чиниться нерозумно в деяких державах). Краще навіть стримувати (від зайвих витрат) тих із заможних, котрі надають свої кошти у значних розмірах (на різні заходи) без якоїсь користі, — наприклад, на постановку хорів для вистав, влаштування видовищ тощо.

12. Навпаки, в олігархічних державах слід особливо турбуватися про злидарів, надавати їм вигідні посади. І коли хтось із заможних чинитиме їм кривди, треба накладати на нього ще більший штраф і стягнення, ніж коли це вчинить хтось із злидарів. Потім: спадщина не повинна переходити за дарчим записом, а по родинній лінії, причому одна людина не може отримувати кілька спадщин, а лише одну. Таким чином можна було б великою мірою дотримуватися майнової рівності, і більшість із злидарів нажили б значного статку.

13. Як для демократичних, так і для олігархічних держав корисним був би такий захід: тим із громадян, хто користується своїми політичними правами в менших розмірах, надавати (в усьому іншому) або рівне, або навіть краще місце. В демократичних державах це стосується багатих, в олігархічних — злидарів. Винятком можуть бути тільки верховні посади: їх слід надавати виключно особам, що входять до правлячої групи.

14. Особи, що збираються посісти верховні посади, мають задовольняти три вимоги: 1) прихильно ставитися до існуючого державного ладу; 2) володіти достатніми здібностями, аби виконувати обов'язки, яких вимагає служба; 3) бути чеснотливими і справедливими при кожній формі державного устрою, чого вона, /148/ відповідно до свого характеру, вимагає. Адже коли не одне й те саме вважається правомірним при всіх формах державного устрою, тоді й таке поняття, як справедливість, тлумачиться по-різному. Ось тут і виникає питання: а що, коли трьома вказаними якостями не володітиме одна й та сама особа? Як бути тоді? Так, наприклад, один має здібності полководця, але не відзначається¹³⁰⁹ моральними якостями, не прихильник форми державного устрою; інша ж людина — справедлива і прихильник даного устрою, але не має здібностей полководця⁵². Тож на кому зупинити свій вибір?

15. Видається, тут треба брати до уваги дві речі: якими необхідними талантами володіє кожен з тих, хто домагається вищої посади, а якими — ті, хто домагається нижчої посади? Тому в питанні про посаду полководця слід звертати увагу більше на здібності, ніж на чеснотливість, бо досвід у військовій справі зустрічається рідше, а чеснотливість виявляється частіше. У виборах охоронця державної скарбниці, навпаки, вимагається чеснотливість більша за ту, якою наділені всі інші, тоді як відповідні знання доступні кожному. Однак може постати ще таке питання: коли хтось має хист і підтримує існуючий устрій — навіщо йому чеснотливість? Він-бо принесе користь і завдяки цим двом якостям. Але хіба не може трапитися так, що особи, маючи їх, стануть свавільнішими? І достоту як вони, знаючи й пильнуючи своїх інтересів, не в змозі стримувати себе, так само ніщо не стане їм на перешкоді вдаватися по допомогу до якихось інших осіб на шкоду державі.

16. Загалом скажімо так: все, що, на нашу думку, спирається на закони, — корисне для держави і оберегатиме засади держави. А головним правилом буде те, на що ми вже неодноразово вказували: слід докладати зусиль, аби та частина громадян, котра бажає зберегти існуючий устрій, переважала ту, яка цього не бажає. А ще не забуваймо й того, що

не беруть до уваги в державах, устрій яких відхиляється від правильного, а саме: поміркованість, тобто середнє в усьому. Адже багато з тих чинників, які вважаються демократичними, призводять до знищення демократії; те саме стосується й олігархії.

17. Але всі, хто вважає, ніби це — єдина чеснотливість, перебільшують. Вони не бачать того, що, наприклад, буває з носом: коли ніс відхиляється від своєї найгарнішої форми, тобто гострої на вигляд, і стає кирпатим, не втрачаючи привабливості, — то він приємний з вигляду; та коли ніс дуже спотвориться і співвідношення між окремими частинами обличчя порушиться, то зовсім зникне всяка співмірність, і ніс зробиться або занадто великим, або занадто малим; те саме вважаймо і щодо решти частин /149/ тіла. Цей закон правильної співвідносності має зберігатися і в усіх формах державного устрою.

18. І олігархічні, й демократичні устрої, навіть попри їхні відхилення від нормального вигляду, все ж можуть існувати як такі. Але коли хтось візьметься посилювати той чи інший устрій, він зіпсує його і, зрештою, усе зведе нанівець. Тому законодавець і політичний діяч повинні добре знати, які інституції оберігають демократію чи олігархію. І (знати те, що) кожен із цих устроїв не проіснує довго без наявності в ньому заможного класу й простолюду: як тільки в ньому буде встановлено майнову рівність, неминуче з демократії чи олігархії виникне інший державний устрій. Таким чином, закони, які знищують заможних і народ, ^{1310a} руйнують і державу.

19. Подібні відхилення мають місце і в демократіях, і в олігархіях. У демократіях, де над законами панує простолюд, цієї помилки припускаються демагоги. Через це у них завжди державний устрій спирається на засади, що протистоять заможним. А слід було б вчинити навпаки, тобто законами захистити багатих. А в олігархіях правителям варто подбати, аби законодавство оберігало права простолюду; натомість у нинішніх державах з таким устроєм робиться зовсім протилежне. Навіть більше, у деяких з цих держав закони викликають хіба що лютю у простолюду, а рішення судів спрямовані на погіршення його становища. А корисно було б чинити навпаки або принаймні вдавати, що тут дбають про народ, і судочинство вести так, аби простолюд не зазнавав шкоди.

20. З усього сказаного найбільшою мірою стосується стабільності державного устрою те, що в окремих державах громадян привчають до послуху. Бо ніщо так не робить закони, які приймають правителі, дієвими й корисними, як установлені звичаї і послух, коли до нього привчити громадян: коли йдеться про демократію, тоді треба прищепити послух до демократичних законів, коли ж мова про олігархію, — виховання має узгоджуватися з її законами. Адже невихованість бодай одного громадянина зачіпає і весь державний устрій ⁵³.

21. Завдання такого виховання полягає не в тому, аби догоджати олігархам чи прихильникам демократії, а щоб дати змогу першим підтримувати олігархічний устрій, другим — демократичний. Між тим у даний час в олігархіях сини правителів розбещені, а сини злидарів — до знемоги працюють, тому вони, маючи більше можливостей і сили, намагаються здійснити перетворення, а то й переворот у державі.

22. В демократичних державах, і саме в тих, які визнаються найкращими, справа у вихованні налагоджена зовсім не в /150/ інтересах держави, і причиною цього є те, що там невірнo розуміють поняття «свобода». Справді, демократію характеризують дві основні засади: панування більшості і свобода. Поняття права (на думку демократів) тотожне поняттю рівності. А рівність сприймається в тому розумінні, що рішення народу повинні мати верховну силу; свобода ⁵⁴ ж тлумачиться так: роби що хочеш. Тож у такій демократії кожен живе як хоче, або, як мовить Еврипід ⁵⁵, «за покликом свого серця». А це погано. Слід розуміти, що життя, яке не суперечить засадам даного устрою, — не рабство, а рятунок. Ось такі загалом причини, через які в державах відбуваються перевороти, що ведуть до їхньої загибелі, й ті засоби, завдяки яким держави існують протягом тривалого часу.

VIII. 1. Тепер залишається розглянути, які причини і які засоби призводять до загибелі монархічного устрою. Доля монархії й ^{1310в}тиранії схожа на долю форм державного устрою, які ми розглянули щойно: монархія наближається (за своїм характером) до аристократії, а тиранія — це поєднання крайньої олігархії і крайньої демократії. Тому тиранія — найшкідливіша для підданих форма державного устрою, оскільки вона містить у собі два зла й відхилення: всі пороки, притаманні кожній із щойно вказаних форм державного ладу.

2. Виникнення ж (одноосібної влади) зумовлене протилежними до кожної з обох цих форм причинами. Так, царська влада виникла для захисту чеснотливих від простолюду. І сам цар обирається із середовища чеснотливих людей завдяки винятковим якостям чи справам, що впливають з таких рис характеру, чи завдяки винятковому походженню. Тиранія ж виникає з народовладдя і має на меті протидіяти знатним особам, переважно для того, аби народ не зазнав кривди з боку останніх.

3. Це й видно на прикладі тих тираній, що виникли свого часу (у деяких державах).

Майже всі тирани були раніше демагогами, оскільки, так би мовити, втерлися в довір'я своїми наклепами, які вони зводили на людей шляхетного стану. Отже, деякі тиранії виникли в такий спосіб, після того як територія цих держав збільшилася. Інші ж виникли насамперед завдяки переходу царської влади в руки спадкоємців, які прагнули до більш деспотичної влади. А ще тиранами ставали особи, обрані на верховну посаду, бо в давні часи народ призначав окремих осіб правителями й наглядачами на досить тривалий період. Ще одні тиранії виникали з олігархій, коли одна особа перебирала на себе кілька важливих повноважень.

4. В усіх цих випадках легко було домогтися свого, коли хтось хотів посилити свою владу: або скористатися царськими повноваженнями, /151/ або завдяки почесням, отриманим від народу, — от як Фідон в аргосців чи решта з тих, хто в інших місцях, посідаючи царський престол, згодом ставав тираном. Приміром, ті, хто царював в Іонії, та Фаларіс, — вони скористалися почеснями і встановили тиранію. Те саме вчинили Панетій в Леонтинах, Кіпсел у Коринфі й Пісістрат в Афінах ⁵⁶. Діонісій в Сиракузах та й інші з демагогів так само завдяки прихильності народу й своєму впливу зробилися тиранами.

5. Як сказано вище, монархія створюється на тих самих засадах, що й аристократія: вона спирається на достоїнства царя або на чесноти чи створена завдяки вчиненням державі благодіянням або внаслідок таких справ і завдяки тому значенню, яке має цар. Справді, всі особи, що вчинили ті чи ті благодіяння або мали змогу зробити це для держави, досягали царських почесностей. Одні з них під час війни рятували (державу) від рабства, що загрожувало їй, от як Кодр, другі ж визволили державу (від рабського іга), от як Кір. Треті заснували державу або розширили її землі, як, приміром, лакедемонські, македонські й молоські царі ⁵⁷.
^{1311а} 6. Відповідно до своєї ролі, цар повинен охороняти власність заможних осіб і дбати, аби вони не зазнали ніяких кривд, а народ — образ. А тиран, як ми часто зазначали, зовсім не звертає уваги на державні інтереси, а має на оці тільки власну вигоду. Мета тирана — жити для власної втіхи, мета ж царя — прагнення до добропорядного життя. Тому тиран воліє робити так, аби збільшити власні статки, тоді як цар прагне насамперед посилити свій вплив. І охорона царя складається з громадян, а тирана — з найманців.

7. І зрозуміло, що тиранія містить у собі все зло, притаманне і демократії, й олігархії. Як в олігархів, так і в тиранів кінцева мета спрямована на багатство, тому що, природно, лише з його допомогою тирани можуть утримувати собі охорону й робити витрати для своїх потреб. І як за олігархії, так і за тиранії панує повне недовір'я до людей. Ось чому і тирани, й олігархи забороняють їм носити зброю, утискуючи простолюд, виселяють його з міста і розселяють по різних околицях. Ці риси спільні для олігархії і для тиранії. Від демократії, з другого боку, тиранія переймає досвід боротьби із знатними, прагнення таємно й відкрито

розправлятися з ними та виганяти їх за межі держави, як суперників, котрі стоять на перешкоді до здобуття влади. Справді, інколи буває, знатні вчиняють змову проти тиранів, оскільки вони теж домагаються влади, та й, зрештою, не бажають бути рабами тиранів. Ось чому розуміймо пораду, яку дав свого часу Періандр Фрасібулові: мовляв, треба підрізувати високі /152/ колоски, — в тому сенсі, що Періандр мав на увазі виняткових громадян, яких треба було спекатися.

8. Як уже сказано вище, слід визнати, що причини державних переворотів у монархіях бувають такі самі, як і в державах із верховенством законів: через несправедливість, страх, презирство багато хто з підданих у монархіях повстають проти цього устрою. Особливо ремствують через несправедливість, що межує з нахабністю, інколи ж внаслідок того, що у підданих відбирають майно, яке їм належить. І мета державних переворотів однакова, як там (у тиранії), так і тут (у монархії). Монархові належать і великі багатства, й великі почесті, до чого прагнуть усі.

9. Інколи повстають з метою знищити самого правителя, інколи ж — владу, що належить йому. Коли люди бунтують через кривди, що чиняться їм (з боку тиранів), вони увесь свій гнів спрямовують проти нього (особисто). Оскільки ж кривда має різні відтінки, то кожен її вияв, взятий окремо, може дати поштовх до гніву. При цьому більшість розгніваних осіб чинять замах на тиранів з метою помститися їм, а не захопити владу. Так, замах на Пісістратидів учинено після того, як котрийсь із них скривдив Гармодієву сестру, а потім і самого Гармодія. Тому останній помщався за сестру, а Арістогітон — за Гармодія ⁵⁸. ^{1311в} Проти Періандра, тирана Амбракії, також була вчинена змова, бо він настільки знахабнів, що під час банкету запитав одного із своїх коханців, чому в того такий великий живіт, чи він, бува, не завагітнів від нього.

10. Філіпа (Македонського) Павсаній убив за те, що він не став на захист Павсанія від кривди, сподіяної йому Агталом ⁵⁹. Амінта Малий був убитий Дердою ⁶⁰ за те, що хизувався любовним зв'язком із ним ще за юнацьких років. А проти Євагора Кіпрського ⁶¹ замах вчинив євнух, бо Євагорів син забрав із собою його дружину. Вважаючи себе ображеним, він убив Євагора.

11. Часто замах чиняться проти царів, які зганьбили людину тілесним зв'язком. Таким був замах Кратея на Архелая ⁶². Кратея завжди гнітив зв'язок з Архелаєм, так що досить було незначного приводу, аби покінчити з ним. Архелай обіцяв видати за Кратея одну із своїх дочок, але обіцянки не дотримав. Старшу дочку він видав за елімейського царя, коли зненацька був заскочений війною із Сиррою та Арабеем ⁶³; молодшу — за свого сина Амінту (III), розраховуючи таким шлюбом примирити Амінту з другим сином, народженим від Клеопатри. Однак справжньою причиною ненависті Кратея до Архелая було те, що його гнітили любовні стосунки з ним.

12. До цієї змови проти Архелая з тієї самої причини приєднався й Геленократ із Лариси. Архелай покористався його молодістю, /153/ але не стримав своєї обіцянки і не повернув його з вигнання на батьківщину. Елланократ, своєю чергою, зрозумів, що Архелай перебував тоді з ним у зв'язку не з любові, а з бажання поглумитися. Піфон і Гераклід, уродженці Ена, вбили Котіса ⁶⁴, помстившись йому за свого батька. Адамант повстав проти Котіса, ображений за те, що той оскопив його в юнацтві.

13. Багато ж хто з гніву за те, що над ними поглумилися, або вчиняли змови, або самі розправлялися з особами, що належали до правлячої верхівки й навіть до царського роду. І Мегакл у Мітіленах разом зі своїми друзями напав на Панфілідів ⁶⁵, які, тиняючись по місту ⁶⁶, били перехожих кийками, і перебив їх. А згодом Смерд, якого відшмагав Панфил і прогнав з дому його дружину, вбив його. Замах на Архелая очолив Деканіх, котрий підговорив перед цим змовників проти нього. Деканіх розгнівався на Архелая тому, що

останній видав його на бичування Еврипідові; а той був злий на Деканіха за його слова, нібито з Еврипідового рота чимось тхне.

14. З такого ж приводу було вбито багато правителів або ж проти них чинилися змови. Так само страх теж спонукає чинити змови, тому він є однією з причин державних переворотів як у монархіях, так і в конституційних державах. Так, Артапан учинив змову проти Ксеркса від страху, що на нього донесуть, бо він повісив Дарія ⁶⁷ (Ксерксового сина) без наказу останнього; Артапан же зробив це, сподіваючись, що Ксеркс простить йому, і не згадав про розпорядження, дане під час одного застілля. Інші замаху були викликані почуттям презирства (до тих, проти кого вони чинилися). Так, з цієї причини було вчинено замах на ^{1312a} Сарданапала ⁶⁸, оскільки бачили, як він разом із жінками прями ввовну (звичайно, якщо оповідачі мовлять правду) ⁶⁹. Та коли не із Сарданапалом, то з кимось іншим це могло трапитись. На Діонісія (Молодшого) Діон учинив замах теж із почуття презирства до нього: він бачив, що Діонісія зневажають самі громадяни, бо той завжди був п'яним.

15. З почуття презирства чинять замаху на правителів і їхні друзі. Довір'я, яким користуються друзі, посилює їхню зневагу до тирана, і вони сподіваються, що їхні задуми збережуться в таємниці. Замаху з почуття презирства до правителів чинять і ті особи, котрі вважають, що вони спроможні якимось чином утримати владу. Покладаючись на свої сили, вони зневажають небезпеки і з легковажністю намагаються виконати свої наміри. Такими міркуваннями, наприклад, керуються воєначальники у змові проти своїх монархів. Так, Кір позбавив престолу Астіага ⁷⁰, бо з презирством ставився і до його способу життя, і до його /154/ військової сили: він вважав його спосіб життя недостойним, а самого Астіага слабаком у військових справах, оскільки той нехтував державними обов'язками і віддавався тілесним утіхам. Також і Севт, Амадоків ⁷¹ полководець, виступив проти свого правителя. У деяких державах змови чиняться з кількох мотивів: із презирства й корисливості, як це було, наприклад, під час замаху Мітридата на Аріобарзана ⁷². З цих мотивів найбільше бунтують такі особи, котрі за своєю природою сміливі й посідають у монархів високі військові посади. Адже хоробрість у поєднанні з силою додає сміливості; і хто володіє тим і іншим, той і чинить замаху, і вони легко вдаються.

16. Ті ж особи, що чинять замаху з почуття честолюбства, роблять це з мотивів, зовсім протилежних до згаданих вище. Їх не спонукає до влади, як тиранів, ні прагнення до багатства, ні до значних почестей, що, зрештою, викликає замаху на них (тиранів). Честолюбець береться до цієї ризикованої справи, керуючись не такими мотивами. Замаху, вчинені з честолюбства, мають на меті щось інше. І, як хтось може вчинити щось незвичайне заради слави, так і честолюбці роблять усілякі замаху не задля влади, а тільки з метою здобути гучну славу.

17. Однак людей, що керуються такими міркуваннями, знайдеться зовсім небагато. Адже честолюбець, чинячи замаху, зовсім не повинен думати про власне життя (порятунок), навіть коли йому не вдасться здійснити замислену справу. Такі люди повинні дотримуватися Діонового погляду, однак багатьом це не під силу. Діон пішов війною на Діонісія з невеликим загonom, при цьому він говорив, що коли діло увінчається успіхом, то він цілком задовольниться зробленим; а коли йому доведеться одразу ж полягти на чужій землі, то така смерть буде для нього прекрасною.

18. Тиранія, як і решта форм державного устрою, гине ще і внаслідок зовнішніх причин, коли проти неї виступає якась інша, ^{1312b} могутніша держава. Прагнення до такого повалення тиранії полягатиме, мабуть, в суперечності засад, (на які спирається тиранія та решта державних устроїв). І всі намагаються досягти бажаного, як тільки випадає нагода. Демократія й тиранія — ворожі одна одній форми державного устрою; все одно як, за Гесіодом, один гончар ворожий другому ⁷³; зрештою, крайня демократія — та сама тиранія. З другого боку, тиранія ворожа монархії й аристократії через протилежності державного

устрою однієї й другої. Ось чому лакедемонці, як і сиракузці, повалили багато тираній у ту пору, коли в них було справедливе правління.

19. З другого боку, тиранія гине від тих осіб, котрі, стоячи біля керма влади, затіюють між собою чвари. Так, (у Сиракузах) впала /155/ тиранія Гелона і зовсім недавно Діонісієва (тиранія). Гелонова влада впала тому, що Фрасібул, Гієронів брат, лестощами привернув на свій бік Гелонового сина, викликавши в ньому ниці почуття, аби тільки здобути владу. Коли ж родичі юнака, згуртувавшись, вдалися до опору, не маючи при цьому наміру знищити тиранію, а поквитатися з Фрасібулом, тоді Фрасібулові спільники, скориставшись нагодою, прогнали всіх прибічників тиранії. А Діонісія вигнав із Сиракуз його тесть Діон, схиливши на свій бік народ, та пізніше і його було вбито.

20. Два мотиви головним чином обумовлюють замах, що чиняться на тиранів: ненависть і презирство. Перший з цих мотивів, тобто ненависть, постійно панує в тиранії (і є неодмінним супутником); але багато лиха приносить також і презирство (до тиранів). Доказом цього є таке: більшість тиранів, що досягли панування, утримали його (за собою до кінця свого життя), але ті, хто наслідував їх, майже всі гинули, бо, живучи в розкоші, вони накликали на себе презирство, що дає багато слушних підстав учинити замах.

21. Одним із складників, що притаманні ненависті, вважаймо і гнів, оскільки й це почуття певною мірою спричиняє ті самі дії. Часто гнів буває навіть дієвішим рушієм, ніж ненависть, і тоді замаху чиняться дуже швидко, оскільки у гніві людиною керують почуття, а не розум. А гнів часто викликаний злочинствами тиранів, що й призвело, між іншим, до краху тиранії Пісістратидів та багатьох інших тиранів. Натомість ненависть розсудливіша. Гнів пов'язаний з гірким почуттям (болем), так що нелегко коритися голосу розуму. А ненависть — без гіркоти. Говорячи загалом, вважаймо, що названі причини, які ведуть до краху олігархії в її чистому, викінченому вигляді і крайньої демократії, сприяють і падінню тиранії, оскільки і крайня олігархія, і крайня демократія — певною мірою ті самі тиранії.

22. Монархічний устрій найрідше руйнується від зовнішніх причин, тому довговічніший. Але в самій монархії міститься дуже ^{1313a} багато чинників, що призводять до її руйнування. І гине вона двояко: 1) коли члени царської династії затіюють між собою чвари; 2) коли царі намагаються правити мов тирані, вимагаючи для себе більше прав, нехтуючи законами. У наш час царів як таких більше не існує, а коли де й бувають — це скоріше монархія й тиранія. Царська влада, з одного боку, — це добровільне визнання в очах підданих, з другого — вона вирішує найважливіші справи. А тепер багато однакових, і ніхто не вирізняється, тож не може висунути претензій на велич і достоїнство влади, притаманної монархові. Тому-то піддані зі своєї волі такої влади не визнаватимуть. А якщо комусь удасться захопити владу шляхом обману чи насильства, то це, очевидно, приведе до тиранії. /156/

23. В тих царствах, де влада переходить у спадок із роду в рід, окрім названих вище причин, які ведуть до загибелі, треба вказати й на такі: часто люди, котрі успадковують царську владу, викликають до себе зневагу; не маючи тієї сили, якою наділені тирані, вони правлять дуже зарозуміло. При цьому вони спираються лише на авторитет царської влади. Тому їхня влада, коли її не бажають, не може тривати довго. А тиран, навпаки, навіть у тому випадку, коли його влади не бажають, все одно залишається при владі. Ось чому руйнування царської влади відбувається досить швидко. Отже, монархії гинуть саме з таких та подібних причин.

IX. 1. Зберігаються ж монархії, мабуть, з причин, протилежних тим, які ведуть до їхнього краху. Зокрема, збереження монархічного правління залежить від обмежень, які накладаються на верховну владу. Справді, що менше повноважень матиме царська влада, то довше вона, очевидно, проіснує. В такому випадку самі царі поводяться і діють поміркованіше. Завдяки цьому царська влада довгий час існувала в молосів. І в лакедемонців — через те що від самого початку царська влада була поділена там між двома особами, а

згодом Феопомп ⁷⁴ ще більше обмежив повноваження царської влади, впровадивши ефорію. Послабивши царську владу, Феопомп таким чином сприяв тому, що вона проіснувала довго, так що у повному розумінні її не було послаблено, а зміцнено. Подейкують, ніби Феопомп на запитання своєї дружини, чи не соромно йому залишати своїм синам послаблену, порівняно з тією, яку він успадкував від батька, владу, відповів: «Зовсім не соромно, бо я передаю її довговічнішою».

2. Тиранія зберігається завдяки двом зовсім протилежним способам. Один з них — традиційний, і до нього вдається більшість тиранів. Стверджують, ніби такий спосіб запровадив Періандр ⁷⁵ з Коринфа. А ще, як вважають, тут чимало запозичено у персів. Багато з тих засобів, які зберігають тиранію, вже вказані вище. Один із них — «підрізувати» визначних осіб, усувати зі шляху розумних, не давати дозволу на влаштування сиситій, гетерій, не впроваджувати громадського виховання тощо — загалом ^{1313в} остерігатися того, що може викликати чуйність та довір'я, не допускати діяльності товариств, які мають на меті освітню роботу, і взагалі чинити так, аби всі ставилися одне до одного мов чужинці, — адже спілкування породжує довіру.

3. Потім: слід влаштувати так, аби всі особи, перебуваючи в місті, постійно були на видноті й проводили свій час перед дверима своїх будинків. Тоді їм важче буде приховати те, чим вони займаються. А ще треба, аби громадяни взагалі не знали одне /157/ про одного. Адже знайомство теж породжує довір'я між ними. Та й, перебуваючи немов у рабському становищі, вони навчаться бути сумирними, (додаймо до цього й те, що) решту таких правил, вживаних у Персії, аби підтримувати тиранію, також можна використати, адже всі вони мають на меті одне й те саме. У варварських державах теж вдаються до подібних заходів. Тиран мусить дбати, аби від його ока не приховалося нічого, що про нього говорять і чим займаються його піддані. Він повинен утримувати слідців, як-от у Сиракузах, де були так звані «приводжувачі», або тих «підслуховувачів», котрих повсякчас підсилав Гієрон туди, де відбувалося яке-небудь дружнє засідання або зібрання; боячись таких осіб, люди перестають обмінюватися думками, а коли й наважаться говорити вільно, то приховати їхні думки буде дуже важко.

4. Тиранові слід намагатися посварити друзів, простий народ — із знаттю, заможних — із заможними. У намірах тирана також розоряти своїх підданих, аби, з одного боку, на їхні кошти (мати змогу) утримувати власну охорону ⁷⁶. І щоб, з іншого боку, піддані, клопочучися щоденно про насущні потреби, не мали часу чинити проти нього змови. Прикладами такого способу дій тиранів можуть бути: спорудження єгипетських пірамід, спорудження обітних дарів Кіпселідів, будівництво храму Зевса Олімпійського Пісістратами і Полікратові ⁷⁷ роботи на острові Самос. Всі такі заходи розраховані на одне: убогство (підданих) і постійна зайнятість, що перешкоджає їм втручатися у державні справи.

5. Сюди ж належить і впорядкування податкової системи на кшталт тієї, яка була організована в Сиракузах, де впродовж п'яти років за правління Діонісія (Старшого) вся власність його підданих пішла на сплату податків. Тиран мусить вести і війни, аби його піддані не мали через це вільного часу, зате мали постійну потребу у вождеві. В той час коли царську владу підтримують друзі царя, тиранові менше всього притаманно довіряти їм, оскільки, хоч багато хто прагне вчинити на нього замах, здійснити це найудатніші його друзі.

6. Всі ті ознаки, які характеризують крайню демократію, притаманні також і тиранії: панування жінок у сімейному побуті, через що всі таємниці чоловіків стають відомими; з тієї ж причини сваволя рабів; раби й жінки не мають злих думок проти тиранів, навпаки — користуючись їхньою прихильністю, і ті, й ті ставляться схвально до тиранів і до демократій. Адже й демос бажає ^{1314а} бути немовби монархом. Відтак і тут, і там улесливці в пошані: в демократіях — демагог, цей улесливець народу, а в тираніях — /158/ люди, що поводяться принижено, а це прикметна риса саме улесливців. Тож тиранам до вподоби усяке лукавство:

лукаві лестять їм, а вони радіють таким лестошам. Людина ж вільнодумна ніколи не дозволить собі такого. Чеснотливі громадяни можуть шанувати, любити, але вони не здатні лестити. Лукаві ж люди здатні на все погане. «Клин клином вибивай», — мовить одне прислів'я.

7. Тиранічний принцип — неприхильно ставитися до всього величного, до всього вільного. Таким тиран вважає тільки себе; а коли з'являється людина вільнодумна, достойна поваги, тим самим вона ніби позбавляє тиранію переваг і деспотичних ознак. Тирани ненавидять таких людей, бо ті здатні повалити їхню владу. Тиран запрошує до свого столу і взагалі спілкується (заводить товариські стосунки) більше з іноземцями, ніж із місцевими громадянами; до останніх він ставиться немов до ворогів, тоді як перші не перейматимуться ворожістю до нього. Ось якими і подібними до них нищими засобами тиран намагається зберегти свою владу.

8. Усе те, про що ми говорили, можна звести до трьох моментів. Адже тиран має на увазі потрібну мету. Перше — зробити громадян слабкодушкими. Адже боязкі люди не одважаться на якісь дії, скажімо, замах проти тирана, друге — посіяти недовір'я між громадянами. Бо тиранія руйнується тоді, коли громадяни з довір'ям ставляться одне до одного ⁷⁸. Тож і чеснотливців переслідують, вважаючи їх немов чумою, і вбачають у них загрозу для панування тиранії. І не тільки тому, що вони чинять спротив намаганням тирана перетворити їх на рабів, а тому, що користуються довір'ям серед своїх і чужих, не чинять позовів ні на кого. Третє — зробити підданих бездіяльними. Ніхто-бо не візьметься до якоїсь неймовірної справи, наприклад, повалення тиранії, коли для цього бракує сил.

9. На цю потрібну мету й спрямовані всі помисли тирана. На них спираються всі заходи, щоб утримувати владу. Їх можна звести до трьох моментів: 1) вселити недовір'я між громадянами; 2) позбавити їх сили; 3) довести їх до стану слабкодушності. Ось перший спосіб, яким користуються тирані (для збереження своєї влади).

10. Ще один спосіб вимагає від тиранів обрати шлях, протилежний вказаному вище. Цей спосіб стане зрозумілим, коли згадати й обміркувати те, що ми говорили про чинники, які призводять до загибелі царської влади. Подібно до того, як один із способів, що призводить до її загибелі, полягає в застосуванні при царській владі тиранічних методів, достоту так врятувати тиранію можна, уподібнивши її до царської влади. При цьому тиран мусить /159/ дбати тільки про одне — утримувати важелі правління, аби мати змогу панувати не тільки над її прихильниками, але й над ворогами. Адже, коли тиран випустить із своїх рук владу, зникне й тиранія.

Та це має залишатися немовби в його голові, в усьому ж іншому він повинен чинити, вдаючи (із себе) прекрасного актора в ролі царя.

11. Насамперед, очевидно, йому слід подбати ⁷⁹ про загальний ^{1314в} добробут, не розтринькувати грошей на такі заходи, які викликають обурення в громадян, особливо коли вони бачать, як ті гроші, зароблені тяжкою працею і відібрані в них, попри їхні злидні, щедро роздаються гетерам, іноземцям і співакам. (Тиран) повинен вести облік надходжень і витрат, як це й робили вже декотрі тирані ⁸⁰. Чинячи так, він здаватиметься не тираном, а скорше законним правителем. При цьому тиранові нічого боятися, що у нього в певний час забракне грошей: панує ж у державі він!

12. А коли тиранам доводиться залишати межі своєї держави, їм навіть корисніше не мати грошей, аніж залишати нагромаджені ними скарби: в такому разі охоронці державного порядку менше бунтуватимуть (проти тирана). Якраз ці охоронці, коли тиран відсутній, становлять більшу загрозу (для держави), ніж самі громадяни; бо останні (складаючи почет) теж відсутні, супроводжуючи його (в подорожі), охорона ж залишається.

Потім: тиранові необхідно стягувати податки і внески, аби використати їх на поліпшення системи управління і, коли доведеться, на військові потреби, і взагалі чинити немов охоронець і скарбник коштів, які належать державі, а не йому самому.

13. З'являючись до народу, тиран повинен поводитися не зарозуміло, а поважно, і взагалі так, аби співрозмовники ⁸¹ не боялись його, а ставилися шанобливіше. Щоправда, досягти цього тиранові, котрого зазвичай зневажають, нелегко. Ось чому тиранові необхідно, навіть коли він не турбується про решту чеснот, подбати-таки про військову доблесть і вселити певність народів, бо він нею володіє. Більше того, не тільки він сам, але й ніхто з його оточення не повинен кривдити будь-кого з громадян. Так само і його жінки повинні поводитися з усіма шляхетно, адже (відомо): саме через свавільні дії жінок загинуло багато тиранів.

14. Що ж до задоволення тілесних утіх і розваг, то треба чинити зовсім протилежне до того, що робить нині дехто з тиранів ⁸², котрі віддаються їм не тільки з раннього ранку цілими днями, але й намагаються показати іншим, (що вони це роблять), аби останні вважали таке немовби за щастя й блаженство. Навпаки, /160/ тиран у подібних справах має виказувати якнайбільшу стриманість, або принаймні утаювати такі вчинки від решти. Важко-бо напасти на людину тверезу або зневажити її; зазвичай таке роблять із п'яним, або коли він не пильнується, а спить.

15. Отож тиран повинен в усьому чинити зовсім не так, як говорилося раніше. Він має зміцнювати і прикрашати державу не як тиран, а як опікун. А ще необхідно хоча б для вигляду з палкою любов'ю ставитись до релігійних культів, тоді піддані менше ^{1315a} боятимуться його і не чекатимуть якогось злочинства з його боку, тому що матимуть тирана за богобоязку людину і відданого релігійним справам. Відтак і самі рідше замишлятимуть лихе супроти нього, оскільки вважатимуть богів його спільниками. Однак при цьому він не повинен виявляти релігійного фанатизму.

16. Достойних громадян тиран має оточити такою шанобою, аби вони і не припускали, ніби можуть здобути більше почестей від громадян держави, що спирається на засади свободи. Роздавати ці почесті повинен сам тиран, покарання ж і штрафи накладати через інші інституції й суд.

Загальним засобом для збереження будь-якої одноосібної влади служить таке: нікого взятого окремо не слід звеличувати перед рештою, а коли доводиться це робити — тоді одразу кількох осіб, бо в такому випадку вони стежитимуть один за одним. Коли ж, попри все, тиранові доведеться когось звеличити, то принаймні не відважну людину, бо такі люди зазвичай найудатніші до всіляких ризикованих дій. А коли доведеться зменшувати цей вплив, робити це треба поступово і не в один момент відбирати всю його владу.

17. Потім: тиран повинен утримуватися від свавільних дій і, головним чином, уникати: 1) тілесного покарання; 2) безсоромних вчинків стосовно юнаків. Особливо ж він має остерігатися такого поводження із честолюбними людьми, бо якщо корисливі люди з боєм та обуренням сприймають зазіхання на їхню власність, то добропорядні громадяни так само болісно переносять образу їхньої гідності. Тому тиранові слід або взагалі уникати таких заходів фізичного впливу, або ж карати їх «по-батьківському», посилаючись на звичаї, а не керуючись почуттям помсти. У стосунках з юнаками тиран мусить брати до уваги їхні еротичні бажання, а не домагатися їхньої любові насильно. Нарешті, усяке безчестя, заподіяне будь-кому, він має загладжувати наданням більших почестей потерпілому.

18. З-поміж ворогів, котрі чинять замах на тирана, найнебезпечніші ті, — і їх слід остерігатися, — хто ладен віддати життя, аби тільки знищити тирана. Тому він повинен найбільше боятися /161/ тих, котрі вважають або себе, або близьких їхньому серцю

покривдженими. Адже той, хто не шкодує власного життя, чинить замах у приступі шаленства і гніву, як, до речі, сказав про це Геракліт: «Складно боротися з гнівом, бо він важить життям»⁸³.

19. Оскільки держава складається з двох частин — злидарів і заможних, то тиран повинен вселити тим і тим думку, що своїм добробутом вони завдячують йому, і встановити такі порядки, аби ні ті, ні інші не чинили одне одному кривд. І коли тиранові вдасться досягти цього, йому не доведеться ні відпускати рабів на волю, ні роззброювати громадян. Адже тиранові досить привернути певну впливову частину в державі на свій бік, аби придушувати заколоти тих, хто хоче повалити його владу.

20. А втім, зайве говорити про все це з подробицями. Мета усіх цих дій зрозуміла: тиран в очах своїх підданих не повинен бути тираном, а господарем і царем; не узурпатором, а дбати й піклуватися про загальне благо; тиран мусить жити помірковано, не впадати у розкіш. А ще тиран повинен прихилити до себе визначних осіб своїм зичливим ставленням до них, а народом¹³¹⁵ керувати з удаваною прихильністю. Відтак його влада неодмінно матиме не тільки прекрасний вигляд, а й буде бажаною; і він керуватиме кращими людьми, а не покидьками чи пригнобленими, і (не тільки) не викликатиме до себе ненависті чи страху, але правління його буде тривалішим у часі. Нарешті, сам тиран видаватиметься чеснотливцем або принаймні напівчеснотливцем⁸⁴, не нікчемою, але напівнікчемою.

21. А втім, попри все, олігархія і тиранія (на відміну від решти) — дуже короткочасні форми державного устрою. Найдовше проіснувала тиранія Орфагона і його синів у Сікіоні, а саме — сто років⁸⁵. Пояснюється це тим, що вони поводитися з підданими помірковано, в багатьох випадках старанно виконували приписи законів, потім — тим, що Клісфен, удатний до військових справ, не відчував до себе презирства (з їхнього боку), й, нарешті, через те що вони, завдяки своїй турботливості й прихильності, привернули на свій бік народ. За переказом, Клісфен нагородив вінком того суддю, котрий відмовився визнати його переможцем на змаганнях. Деякі ж навіть подекують, нібито на Сікіонському майдані стояла статуя цього судді. І про Пісістрата говорять, начебто він одного разу дійшов до того, що з'явився за викликом на судовий розгляд справи в ареопаг.

22. На другому місці, за тривалістю, стоїть тиранія Кіпселідів у Коринфі; вона тривала сімдесят три роки й шість місяців⁸⁶. Кіпсел був тираном тридцять років, Періандр — сорок з половиною років, Псаметіх, Торгів син, — три роки. Тривале існування Кіпсelloвої тиранії пояснюється тими самими причинами, що й Орфагонової. Кіпсел, по суті, був демагогом, ставився зичливо /162/ до народу, тому все життя прожив без охорони. А Періандр та його син скидалися скорше на тиранів, при цьому вирізнялися войовничим духом.

23. Третя за тривалістю — тиранія Пісістратидів в Афінах. Щоправда, вона існувала з перервами: Пісістрата двічі проганяли, тому протягом тридцяти трьох років владарювання сімнадцять припадає на його тиранію, вісімнадцять — на тиранію його синів; отже, тиранія Пісістратидів загалом тривала тридцять п'ять років⁸⁷. З решти тираній згадаймо ще Гієронову й Гелонову тиранії в Сиракузах. Вони тривали недовго, та все ж не менше вісімнадцяти років. Гелон сім років був тираном, а на восьмому помер. Гієрон правив десять років. Фрасібула ж (його брата) на одинадцятому місяці правління прогнали⁸⁸. З інших тираній більшість проіснувала зовсім недовго.

Отже, тепер ми сказали майже все про причини краху і про засоби^{1316a} збереження як монархічних, так і конституційних держав.

Х. 1. У (Платоновій) «Державі» Сократ говорить про державні перевороти⁸⁹, але неправильно. Він-бо зупиняється на питанні про перевороти при найкращому й першому державному устрою. Так, Сократ стверджує, що причина цих переворотів взагалі полягає у

мінливості самої природи, мовляв, усе з плином часу змінюється; в основі цих змін (на його думку) лежить відношення між числами, а саме: відношення чотирьох до трьох, яке у сполученні (комбінованому) з п'ятіркою дає дві гармонійні сполуки, — іншими словами, коли число цієї фігури буде кубічним⁹⁰. Навіть більше, Сократ передає погляд, ніби природа у певний час народжує непридатних людей, котрі не піддаються ніякій культурі. Можливо, тут Сократ має-таки певну слушність: справді, трапляється, що на світ з'являються такі люди, які не піддаються ніякому вихованню. Але постає питання, чому ця обставина спричиняє державні перевороти переважно в тих державах, які Сократ і називає найкращими, а не в усіх інших і взагалі не в усьому тому, що виникає в світі?

2. І коли час — головна причина усіх змін, тоді чому всі (об'єкти) з плином часу, незалежно від того, виникли вони одночасно чи ні, — не змінюються разом? Наприклад, коли якийсь об'єкт виник за день до настання змін, то хіба він не повинен змінитися разом (з рештою об'єктів)? А ще, чому (цей найкращий державний устрій) повинен неодмінно змінитися на лаконський?

Частіше форми державного устрою змінюються на протилежну їм форму, а не на ту, яка їм найближча. Те саме стосується і всіх інших змін (державних устроїв). Лаконський устрій, за /163/ Сократовими словами, переходить в олігархію, олігархія — в демократію, демократія — в тиранію. Буває й навпаки: наприклад, демократія переходить в олігархію, причому частіше, ніж у тиранію.

3. А ще, стосовно тиранії Сократ нічого не говорить, чи піддається вона змінам, чи ні, а коли піддається, то з якої причини, і в яку форму переходить тиранія. Причина того, що Сократ оминув увагою це питання, полягала у складності самого розгляду: тут немає визначеності. За Сократом, тиранія мала перейти у першу і найкращу форму державного устрою, бо тільки в цьому випадку буде безперервний кругообіг розвитку. Але й тиранія, буває, переходить у тиранію, як, наприклад, тиранія в Сікіоні від Мирона перейшла до Клісфена; або ж в олігархію, як, наприклад, Антилеонтова⁹¹ тиранія в Халкіді; або ж у демократію, як Гелонтова тиранія в Сиракузах; або в аристократію, як Харілаєва тиранія в Лакедемоні, так само і в Карфагені.

4. Своєю чергою, і олігархія може перейти в тиранію, як це мало місце в більшості стародавніх держав (з олігархічними порядками); так, олігархія в Леонтинах перейшла в тиранію Панетія, олігархія в Гелі — в тиранію Клеандра, олігархія в Регії — в тиранію Анаксілая; те саме (відбувалося) в багатьох інших місцях, дивно й те, що, на думку Сократа, перехід в олігархію відбувається там, де при владі стоять корисливі й грошлюбні люди⁹³, а не пояснюється тим, що, маючи незмірні багатства, вони вважають^{1316в} рівність у державі несправедливістю — тобто коли злидарі і мастні люди користуються однаковими правами. При цьому в багатьох олігархіях (повноправним громадянам) не тільки не дозволено наживати статки, але навіть заборонено це законами, тоді як у Карфагені, де панує демократія, громадяни можуть збагачуватися, однак, попри це, ніяких змін у державному устрої не відбулося.

5. Дивно говорити й те, що (на думку Сократа) олігархічна держава складається немовби з двох держав: держави заможних і держави злидарів⁹⁴. Чому, однак, це повинно відбуватися скорше в олігархії, а не в лаконській державі або в якійсь іншій, де не всі володіють однаковою власністю чи не всі однаково чеснотливі? І все ж, попри те, що ніхто не став біднішим порівняно з тим, яким він був раніше, олігархії переходять у демократію, коли злидарі становлять більшість. Навпаки, демократія переходить в олігархію, коли заможні виявляться дужчими від народу і одні з них (народ) нехтують такою обставиною, інші ж (заможні) завжди беруть це до уваги. Тимчасом, як багато причин обумовлюють політичні зміни⁹⁵, Сократ про них не говорить, вказуючи, щоправда, на одну, а саме: нібито заможні

розоряються, змушені позичати гроші у лихварів ⁹⁶ на своє розбещене життя. Але ж хіба всі чи більшість були заможними із самого початку? /164/

6. Таке уявлення помилкове. Розуміти це треба так: коли котрийсь із зверхників у державі втратить майно, тоді він прагнучиме здійснити перетворення в державному устрою, а коли втратить свій статок котрийсь із громадян, тоді ніяких істотних наслідків не відбувається. Неправильно й те, нібито за таких перемін державний устрій переходить здебільшого в демократію, а не в якусь іншу форму. А ще, коли (в державі) не можуть поділити між собою почесті, чиниться кривда, сподіюється (комусь) шкода, — тоді неминуче вибухають повстання, що призводять до змін у державному устрою, навіть коли їхні прихвильники не гайнують свого майна, бо (при демократії громадянам) дозволено чинити у всьому за їхнім бажанням, що пояснюється (за Сократом) надмірною свободою, яка панує в ній ⁹⁷.

Взагалі, попри те що існує кілька видів олігархічного й демократичного устрою, Сократ говорить про зміни, що відбуваються там, неначе був тільки один вид олігархії й один вид демократії.

Книга шоста

I. 1. Отже, вище ми говорили про різні форми законодавчої, тобто верховної влади в державі, про утворення й діяльність державних і судових інституцій, а саме про те, який спосіб діяльності і для якого державного устрою годиться; ми вели мову також і про загибель та збереження (різних) форм державного устрою, тобто від чого залежить його крах і процвітання та якими причинами це обумовлюється. Оскільки існує кілька видів як демократичного устрою, так і решти, було б доцільно розглянути й те, що стосовно них ми випустили з уваги раніше, і визначити для кожної з форм державного ладу притаманний і найкорисніший їй спосіб діяльності.

2. Адже їхнє поєднання породжує зміни у характері різних форм державного ладу; так, наприклад, правління аристократів набуває олігархічного забарвлення, політія ж — демократичного. ^{1317a} Маю на увазі такі поєднання (складників, які ще не були розглянуті і які слід розглянути): наприклад, (у тій чи в іншій державі) законодавчі інституції і вибори посадових осіб утворені поолігархічному, судові ж (органи) — по-аристократичному. Або судові органи й законодавчі інституції утворені за олігархічними засадами, а вибори посадових осіб — за аристократичними. Можливі й інші поєднання, коли не всі складники державного устрою утворюються для діяльності відповідно з його основними рисами.

3. Було вже раніше мовлено, для якої держави годиться та чи та форма демократичного ладу, так само й те, для якого складу населення годиться та чи та форма олігархії і яка з решти форм державного устрою для яких держав буде корисною. Причому ж мова йде, зрозуміло, не тільки про те, яка з цих форм державного ладу буде найкращою для держав, але й про те, яким чином повинні утворюватися ті чи ті форми державного устрою. Спочатку поведемо мову про демократичний лад; розглянувши його, ми водночас побачимо, який устрій буде протилежним йому, а саме — той, що його декотрі називають олігархічним.

4. Для цього дослідження візьмемо до уваги всі характерні риси демократії і решту невід'ємних складників. Адже з поєднання /166/ цих складників і виникають окремі види демократії, і таких видів не один, а декілька, до того ж вони різняться між собою. Різноманітність видів демократії пояснюється двома причинами, і про першу було вже сказано. Вона полягає у відмінностях, які існують у демосі: до нього, з одного боку, входять селяни, з другого — ремісники й поденники. Коли до першої із вказаних груп населення приєднати другу, а до третьої — обидві перші, то сам демократичний лад схилатиметься то в кращий, то в гірший бік і, власне, буде різними його формами.

5. Друга ж причина — різноманітність видів демократії (про що йде тепер мова), а саме: ті складники, котрі характеризують демократію і котрі вважаються притаманними демократичному устроєві, сполучені по-різному, ведуть до його змін; причому в одному випадку в цю змінену демократію перейде менша кількість притаманних їй складників, у другому — більша, в третьому — всі. Корисно знати кожен із цих складників на той випадок, коли б хтось захотів утворити новий вид демократії або поліпшити її. Реформатори-бо намагаються об'єднати в кожній із форм державного устрою всі характерні риси демократії, спираючись на його основну засаду; однак тут вони помиляються, як і було вказано на це раніше, коли розглядалося питання про загибель і збереження держав. Тепер мова піде про

вимоги, які висуває той чи інший вид державного устрою, їхній зміст і риси, а також про мету кожного з них.

6. Отже, основною засадою демократичного ладу є свобода. На загальну думку, тільки при цьому ладі всі громадяни ^{1317в} користуються свободою, оскільки до неї, як стверджують, прагне всяка демократія⁷. Однією ж з умов свободи є почерговий послух і владування. Справді, засада права при демократії полягає в тому, що рівність у ній здійснюється на підставі кількості, а не достоїнства. І коли розуміти демократичне право саме так, то верховна влада в демократії має зосереджуватися в руках народу. І те, що буде схвалено більшістю, повинне вважатися остаточним рішенням, і воно вважатиметься справедливим. Говорять-бо, що всі громадяни повинні користуватися рівними правами; цим пояснюється й те, що в демократичних державах злидарі мають більше верховної влади в своїх руках, ніж заможні, — адже злидарі становлять більшість, тому й верховну силу має рішення більшості.

7. Отже, однією з характерних ознак демократичного устрою, за визнанням усіх прихильників демократії, є свобода. Друга засада демократії полягає у наданні можливості жити кожному за його бажанням. Тобто це друга відмітна ознака демократичного устрою. Звідси й виникло прагнення взагалі нікому не коритися; /167/ оскільки ж цього досягти неможливо, то принаймні хоча б почергово (владувати й коритися). І в даному випадку це прагнення збігається із засадою свободи, яка, своєю чергою, спирається на засади рівноправності.

8. Беручи до уваги ці твердження й основні засади демократії, ми повинні визнати притаманними для демократичного устрою такі ознаки: всі посадові особи обираються з усього складу громадян; всі управляють кожним, узятим окремо, і цей останній, коли до нього дійде черга, владує над усіма; органи влади заміщуються за жеребом або всі без винятку, або за винятком тих, котрі вимагають особливих знань і досвіду; заміщення посад не обумовлено або обумовлено зовсім невисоким майновим цензом. Ніхто не може перебувати на одній посаді двічі ², за винятком тільки небагатьох посад, пов'язаних з військовими справами; всі органи влади або всі, де це можливо, — короткочасні; судова влада належить усім, і судді обираються з усього складу громадян; повноваження суддів охоплює усякі справи чи більшість із них, а саме — найважливіші та найістотніші: прийняття звітів від посадових осіб, затвердження і розірвання державних та приватних угод. Народне зібрання являє собою верховну владу в державі; жоден з органів влади таких повноважень не має у жодній справі, чи принаймні має у дуже обмеженому колі справ; найголовніші ж державні справи вирішує зібрання.

9. З-поміж решти інституцій найдемократичніша — рада, принаймні там, де за участь у її засіданнях платня видається не всім громадянам ³. А там, де всі члени отримують винагороду, рада втрачає своє значення, бо народ ⁴ береться за вирішення усіх справ без винятку (про що йшла мова в попередніх міркуваннях). Потім: відмітною ознакою демократичного устрою є те, що всі при цьому утримуються за рахунок державних коштів: члени народного зібрання, судці, службовці, — або принаймні платню отримують найголовніші посадові особи, члени найвищих судів, члени ради, члени головних народних зібрань чи ті з посадових осіб, котрі повинні брати участь у загальних трапезах. А ще, коли ^{1318а} олігархію характеризують такі ознаки, як знатне походження, багатство й освіта, — притаманними ознаками демократії вважатимуться, мабуть, протилежні, а саме: звичайне походження, бідність і просте виховання.

10. Щодо інституцій у демократіях, то жодна з них не повинна бути довічною; коли ж якась із інституцій виявиться такою внаслідок давнього перевороту в державі, то необхідно применшити її вплив: коли ці органи влади раніше утворювалися шляхом виборів, то тепер їх слід утворювати через жереб ⁵. /168/

Отже, ось загальні ознаки, що характеризують демократичний лад. А впливають вони із засади права, як її розуміють з погляду демократії, а саме — із загальної рівноправності на підставі кількості. І виникає головним чином той устрій, який визнається демократичним, і постає демократична держава. На підставі цієї рівноправності багаті ні в чому не мають переваг перед неїмущими, верховна влада повинна належати не якомусь одному стану, а всім громадянам взагалі, на засадах рівності й кількості. В такому випадку, на думку прихильників демократії, в державі здійснюються засади рівності й свободи.

11. Однак тут постає питання: яким же чином досягти цієї рівності? Чи потрібно статки п'ятисот осіб поділити між тисячею так, щоб ця тисяча могла зрівнятися у правах із п'ятисотими? Чи, навпаки, не слід установлювати рівності у такий спосіб, але, зберігши поділ за статками, узяти потім порівну із числа п'ятисот і з числа тисячі й передати в їхні руки верховну владу в справах, пов'язаних з обранням посадових осіб і суддів? Виникає питання: чи буде такий державний лад задовольняти повною мірою засади справедливості при демократії, чи скоріше він буде ближчим до справедливості в тому випадку, коли в ньому верховна влада належатиме всьому народові? Прихильники демократії стверджують, що справедливим буде рішення, прийняте більшістю; прихильники ж олігархії вважають справедливим рішення, схвалене тими, хто володіє більшою майновою власністю, тому що, на їхню думку, приймати рішення треба, керуючись розмірами власності.

12. Проте в обох випадках ми маємо справу з нерівністю й несправедливістю: коли прийняти олігархічну засаду меншості, то вийде щось на кшталт тиранії. Адже коли одна людина володітиме більшою власністю, ніж решта заможних осіб, то, за олігархічною засадою, саме ця одна людина й повинна управляти, що вважатиметься справедливістю. Коли ж погодитися із демократичною засадою більшості, що ґрунтується на підставі кількості, тоді теж запанує несправедливість під час конфіскації майна багатих, котрі перебувають у меншості (про що, зрештою, говорилося раніше).

Отже, щоб досягти такої рівності, яка була б схвалена і демократами, й олігархами, розглянемо докладно твердження, які висувують ті й інші, тлумачачи поняття права. Справді, і демократи, й олігархи запевняють, що постанови більшості громадян повинні мати вирішальне значення.

13. Зрештою, з цим можна погодитися, хоча й умовно. Державу-бо становлять два складники — багаті та бідні; внаслідок /169/ цього постанови тих і тих чи їхньої більшості повинні мати вирішальне значення. Коли ж постанови одних і других відрізнятимуться протилежним змістом, тоді вирішальне значення матимуть постанови, схвалені більшістю з тих, хто володіє більшим майновим цензом. Наприклад, багатих — десятеро, бідних — двадцять; одна постанова схвалена шістьма з числа багатих, інша — п'ятнадцятьма бідними; до цих п'ятнадцятьох бідняків додалося п'ятеро з числа заможних, а до шести багатих — п'ятеро з числа злидарів; отже, на чиєму боці виявиться, після підрахунку голосів, перевага сукупного майнового цензу, постанова тієї сторони й повинна бути чинною.

14. Однак, коли число голосів буде рівним, виникнуть труднощі, як це буває тепер, коли голоси в народному зібранні чи в суді діляться порівну; тоді треба вирішувати питання жеребом або в ^{1318в} якийсь інший схожий спосіб. І хоч складно відшукати істину в усьому, що стосується рівності й справедливості, все-таки це легше, ніж переконати тих, хто має ту чи іншу перевагу; слабші-бо завжди домагаються рівності й справедливості, сильні ж зовсім про це не турбуються.

II. 1.3 чотирьох видів демократичного устрою найкращим ми визнали той, що посідав за порядком перше місце (як було сказано в попередніх книгах); причому цей вид демократії і найдавніший з-поміж решти. Я вважаю його першим згідно з поділом населення в державі на стани. Справді, найкращою частиною населення є селяни. Тому й демократію без труднощів

можна утверджувати там, де народ становлять селяни або скотарі. Оскільки ця частина не володіє значними статками, вона не в змозі часто брати участь в народних зібраннях, бо віддається своїм справам, аби мати усе необхідне для прожиття, не встряючи в чужі діла ⁶. Селянам приємніша особиста праця, а не державна діяльність чи питання, пов'язані з управлінням, оскільки відбування служби не дає значних матеріальних вигод. Більшість-бо людей прагне швидше здобути гроші, а не почесні.

2. Доказом цього є те, що ця маса і в давнину переносила тиранію, і тепер терпить олігархію, аби лишень їй ніхто не заважав займатися справами і не відбирав того, що їй належить. За таких умов одна частина селян швидко багатіє, друга ж терпить нестатки.

А ще, коли у селян і є честолюбство, то воно задовольняється наданням їм вищих повноважень у справі обрання посадових осіб та нагляду за ними. А коли у деяких демократичних державах, як, наприклад, у Мантінеї, селяни не беруть участі в обранні урядовців, а таке право належить тільки декотрим вибраним, /170/ яких обирають по черзі із загалу громадян, — все одно решта з них має право бути членами ради, що повністю задовольняє їх. Той устрій, який був колись у Мантінеї, треба також визнати одним з видів демократії.

3. А ще для цієї, названої вище, форми демократії корисним буде такий порядок: треба встановити так, аби весь народ брав участь у виборах посадових осіб, приймав звіти від них, виконував обов'язки суддів. Проте найвищі органи влади заміщуються шляхом виборів та на підставі майнового цензу, і що вища посада, то більший ценз необхідний для цього; однак, з другого боку, звертається увага на здатність особи брати на себе важелі правління ⁷. Звичайно ж, держава з такими засадами діяльності матиме справедливе правління, бо органи влади завжди складатимуться з найкращих громадян, що не суперечитиме волі народу, який не задрить чеснотливим. Останні ж і здатні (громадяни) теж не матимуть нічого проти такого стану справ, бо не коритимуться гіршим за себе. Свої ж обов'язки в інституціях вони виконуватимуть згідно із законом, боячись покарання, оскільки зобов'язані звітувати перед іншими людьми.

4. Отже, певна залежність від решти і відсутність можливості робити все що заманеться — річ корисна; надати ж повну свободу дій і можливість чинити за своєю волею означає потурати всякій нищоті, на яку здатна людина. Відтак неодмінно виходить ^{1319a} те, що найкориснішим для держави буде надати важелі правління чеснотливим людям, котрі помилятимуться менше і зовсім не обмежуватимуть прав народу. Звідси видно, що описана нами форма демократії найкраща, і зрозуміло, з якої причини: оскільки народ виявляє певну мораль.

5. Для утворення селянського стану дуже корисними будуть деякі закони, що мали чинність у давні часи в багатьох державах. Зміст цих законів такий: заборонялося будь-кому володіти земельною ділянкою, розміри якої перевищують встановлені межі, або ж землю можна було придбати лише у певній місцевості навколо міста й акрополя. В давні часи у багатьох державах був чинним закон, за яким заборонявся взагалі продаж початкових наділів. Ще й досі існує закон, який приписують Оксипові ⁸ і згідно з яким певну частину земельної власності (ні за яких умов) не дозволялося віддавати в заставу.

6. Уникнути багатьох зловживань можна й тепер, скориставшись законом афітейців, корисним у такому випадку. Афітейці-бо, хоча й численні, володіють невеликою місцевістю, однак тут усі — землероби. Земельна власність у них обкладається податками, /171/ але не вся, а поділена на такі дрібні частини, що навіть майновий ценз у бідняків вищий від необхідного (цензу).

7. Далі за селянами найкращою частиною народу вважається та, котра належить до скотарів, які живуть завдяки розведенню худоби. Багатьма сторонами скотарство пов'язане з рільництвом; та й для військової служби скотарі, з огляду на свій тілесний гарт, найпридатніші: завдяки способу життя, який вони ведуть, вони можуть довго перебувати просто неба. Решта ж груп населення, з яких складаються всі інші демократичні держави, поступаються цим обом. Адже і ремісники, й торговці, й поденники ведуть недостойний спосіб життя, не пов'язаний з виявом чеснот. До цього додається ще й та обставина, що всі вказані групи населення, постійно крутячись на ринкових майданах і в місті, без труднощів можуть брати участь у народних зібраннях. Селяни ж, навпаки, живучи розкидано в сільській місцевості, рідко зустрічаються один з одним, зрештою, вони й не мають потреби в таких зустрічах.

8. В тій державі, де орна земля лежить на значній віддалі від міста, легше можна утворити і справедливую демократію, і політію. Народ у такому випадку змушений селитися на полях, немов у колоніях.

Тому, навіть коли в державі і є торговці, вони не можуть панувати на народних зібраннях⁹ без залучення того народу, який проживає розкидано в сільській місцевості. Отож тепер уже сказано, яким чином треба утворювати найкращу й першу демократію; зрозуміло також, яким повинно бути впорядкування й решти видів демократії. Ці види можна нажити відхиленнями від найкращого і початкового, і гірша частина простолюду, відповідно, ^{1319в} буде їхньою відмітною ознакою.

9. Що ж до крайньої демократії, де весь народ бере участь у державному управлінні, то її (устрою) неспроможні витримувати всі громадяни; зрештою, їй важко проіснувати триваліший час, коли самих порядків не підтримати законами й добрими звичаями. Про те ж, що веде до краху і цієї, й решти форм державного устрою, майже все сказано раніше. Але, щоб установити цю крайню демократію та зміцнити у ній простолюд, який управляє, звичайно до числа громадян залучають якомога більше осіб і дають права не тільки законнонародженим дітям, але й позашлюбним, і тим, у кого один з батьків, тобто батько або мати, були громадянами. Саме такий народ найбільше годиться для цього виду демократії.

10. Отож саме так навчилися чинити демагоги. Але так робити можна до тих пір (тобто допускати в число громадян таких осіб), /172/ поки народ не перевищить загальної кількості знатних і «середніх» (громадян). І захоплюватися цими заходами не слід, бо можна порушити відповідне співвідношення і цим самим розладнати державний устрій; знатні, котрі й так важко переносять таку демократію, ще більше ремствуватимуть (що й стало причиною заколоту в Кірені)¹⁰. Коли зла небагато, на нього можна не звертати уваги, та коли його багато — воно впадає у вічі.

11. А ще для крайньої демократії корисні ті постанови, які видав в Афінах Клісфен¹¹, маючи на меті посилення демократії; те саме робили й засновники демократичного устрою в Кірені. З одного боку, необхідно заснувати більше нових філів і фратрій, з другого — приватні святині об'єднати в кілька громадських святинь, і взагалі вигадати так хитро, аби всі стани в державі в міру можливості змішалися між собою, а попередні товариства розпалися.

12. Нарешті, усі ті заходи, до яких удаються тирані, мабуть, застосовуються і при демократії; тобто йдеться передовсім про вільне становище рабів, жінок і дітей, — звичайно, до такої міри, аби це не вважалося шкідливим. А також надання свободи кожному жити за його бажанням і без страху. Усе це сприятиме зміцненню крайньої демократії, оскільки для багатьох приємніше жити поза певним порядком, ніж із здоровим глуздом.

III. 1. Для законодавця й осіб, котрі бажають заснувати такий чи подібний державний устрій (демократію), треба брати за мету не тільки його утворення, але більшою мірою вживати

заходів для його збереження. Адже будь-якому урядові не складно утриматися при владі день, два, а то й три. Тож необхідно, виходячи з наших попередніх міркувань про заходи, які зберігають державу, та про причини, які ведуть до її загибелі, намагатися забезпечити державу, оберігаючись, з одного боку, від тих чинників, які її руйнують, а з другого — видавати такі закони, писані й неписані, котрі містили б у собі розпорядження, що особливо сприяють збереженню державного устрою ¹². І при цьому не берімо до ^{1320a} уваги те, що в інтересах демократії чи олігархії здатне надавати державі якнайбільшого її вияву (демократичного чи олігархічного), а зважаймо на те, що може забезпечити державі найдовше існування.

2. Нині ж демагоги, догоджаючи народові, часто влаштовують конфіскації майна, порушуючи судові справи. Тому ті, хто дбає про збереження державного устрою, повинні протидіяти цьому, видаючи відповідні закони, в силу яких майно засуджених не підлягає конфіскації на користь держави, не усупільнюється, а вважається священним. Тоді, боячись покарання, ніхто не наслідиться вчинити злочин, та й народ не прийматиметься /173/ великим бажанням робити позови, оскільки не матиме від цього ніякої користі. А ще треба якомога зменшувати кількість судових процесів, установивши покарання за безпідставні позови, — а вони чиняться зазвичай проти осіб знатного стану. Слід влаштовувати так, аби всі громадяни ставилися з якнайбільшою прихильністю до існуючої форми правління; коли ж досягти цього не можна, то принаймні слід робити так, аби на верховних правителів не дивилися мов на ворогів.

3. Оскільки населення в крайніх демократіях дуже численне, то важко буває скликати народні зібрання без установлення платні за відвідання їх. Такий порядок там, де в державі немає необхідних доходів, викликає значні труднощі для властей, бо в цьому випадку неминуче доводиться поповнювати скарбницю запровадженням нових податків, конфіскаціями, несправедливим судочинством, а все це розвалило вже не одну демократію. Отже, в тих державах, де необхідних для цього прибутків нема, засідання народних зібрань треба влаштовувати рідко, а судові засідання — з великою кількістю суддів, але протягом кількох днів. Це корисно з двох поглядів: по-перше, багаті не боятимуться значних витрат, — адже ¹³ не вони, а бідні одержують платню. По-друге, сам судовий розгляд вестиметься значно краще — заможні-бо люди не хочуть полишати свої справи надовго, тоді як на короткий час вони охоче погодяться на це.

4. А там, де цих необхідних коштів не бракує, не слід робити так, як тепер чинять демагоги, котрі зайвину з цих доходів роздають народові, немов платню. А той, беручи такі подачки, через певний час знову вимагає їх, тому така допомога нагадує діряву бочку. Справжній прихильник народу повинен стежити за тим, аби простолюд не відчував надто великої майнової скрути, оскільки злигодні народу зовсім псують демократичний устрій. Тож вишукуймо засоби для того, аби добробут громадян при демократії панував якомога довше, оскільки це і в інтересах заможних. Тому зайву суму, зібрану від прибутків, треба розподіляти між злидарями. При цьому розподіляти так, аби кожен зміг зібрати суму, якої вистачило б для придбання невеликої ділянки землі ^{1320b} або принаймні для можливості вести торгівлю чи сільське господарство. І коли незмога робити це всім, то хоча б улаштовувати роздавання почергово у різних філах або ж у певних дільницях. Водночас заможні мусять давати грошові внески на влаштування народних зібрань і судових засідань, причому їх (заможних) ліпше звільняти від зайвих обов'язків ¹⁴.

5. Такими заходами, досить розумними, карфагенці здобули прихильність народу. Вони-бо завжди відсилають частину /174/ злидарів до навколишніх міст і цим сприяють їхньому збагаченню. А з боку знатних було б гуманно й розумно, якби вони розподіляли між собою неімущих і, подавши їм необхідну допомогу, посиляли на всілякі роботи. Слушно взяти приклад із тарантинців. Вони створили фонд спільного майна для подання допомоги злидарям, чим здобули прихильність народу. А на посади у тарантинців обирають двома

способами: одних (урядовців) — шляхом виборів, інших — за жеребом; другий спосіб — з метою, аби кожен мав надію обійняти посаду, а шляхом виборів — для того щоб урядовцем стала краща (особа). Таке правило можна застосувати і щодо державних інституцій, учинивши так, аби одна частина громадян заступала їх за жеребом, друга — шляхом виборів.

IV. 1. Отже, тут ідеться про те, як можна впорядкувати демократичне правління. З наведених міркувань майже зрозуміло й те, яким чином можна утворити олігархічне правління, а саме: кожен вид олігархії треба утворювати із складників, протилежних демократії, при цьому сам вид (олігархії) має бути у відповідному відношенні до протилежного йому виду демократії. Найпоміркованіший вид олігархічного устрою і перший за порядком близький до так званої політії. При ньому встановлюється подвійний майновий ценз: нижчий і вищий. Перший дасть можливість громадянам обіймати звичайні посади, другий — важливіші. Кожен з громадян, володіючи (установленим) майновим цензом, має змогу користуватися всіма притаманними йому правами, до того ж завдяки цьому повноправні громадяни значно переважатимуть у кількості тих, хто громадянськими правами не користується. Але олігархи повинні залучати до влади всіх, хто особливо вирізняється у середовищі простого народу.

2. Подібну систему треба створити і в інших видах олігархічного устрою, тільки трохи підвищивши необхідний для отримання громадянських прав майновий ценз. Натомість той олігархічний устрій, що відповідає крайній демократії, найбільше схожий на тиранію. Оскільки він належить до найгірших видів олігархії, то вимагає кращих рятівних засобів. Подібно до того як здорові від природи люди чи добре налаштовані для морських плавань судна переносять всілякі урагани, не зазнаючи ніякої шкоди, а хворі (люди) чи погано обладнані судна з нікчемною командою не здатні витримувати й не сильних вітрів, — достеменно ^{1321a} так і найгірші з видів державного устрою вимагають особливо дієвих заходів.

3. А в демократіях рятівним засобом для їхнього збереження буде взагалі велелюдність. У них право, що опирається на кількісну перевагу, протиставляється праву, яке ґрунтується на /175/ особистих достоїнствах кожного. Звідси зрозуміло, що олігархія має шукати засобів для свого збереження в тому, що становить певну протизвагу велелюддю, а саме — в установленні добрих порядків.

Оскільки все населення ділиться звичайно на чотири частини: селян, ремісників, торговців і поденників, — то звідси й походять чотири види військових сил: кіннота, важкоозброєна піхота, легкоозброєні воїни і матроси. Там, де умови місцевості зручні для верхової їзди, існують сприятливі обставини для створення могутньої олігархії: адже рятунок мешканців (даної місцевості) полягає саме в існуванні кінноти. З другого боку, утримувати коней можуть тільки громадяни, котрі мають великі статки. Отже, там, де умови місцевості сприятливі для утворення важкоозброєної піхоти, виникає щойно вказаний вид олігархії: адже служба в такій піхоті входить в обов'язки головним чином заможних, а не злидарів. Легкоозброєна ж піхота і матроси характеризують виключно демократію.

4. І тепер у тих державах, де в кількості переважають піхота й матроси, олігархи здебільшого зазнають невдач. Тому, аби уникнути їх, вони залучають тих полководців, котрі, маючи військовий хист, до основних бойових сил — кінноти й важкоозброєної піхоти — додають ще й потрібну кількість легкоозброєних. А тим часом народ з допомогою їх, тобто легкоозброєних, здобуває перемогу над заможним станом під час внутрішніх усобиць, бо легкоозброєні завдяки власним перевагам без труднощів долають і кінноту, й важкоозброєну піхоту.

5. Таким чином, олігархія, утворюючи свої бойові сили із складників, притаманних переважно демократії ¹⁵, налаштовує їх, по суті, проти самої себе. Насправді ж олігархи мають зважати на вік військовиків: оскільки одні (з юнаків) належать до старшого, інші — до

молодшого (віку), їх, а також своїх синів вони повинні навчати рухливих вправ, що притаманно легкоозброєній піхоті; опанувавши науку й досягши зрілого віку, ті зможуть самі вдосконалюватися у військовій справі.

Брати участь у державному управлінні при олігархії мають право ті, хто, як вказувалося, набув певного майнового стану, або, як у фіванців, ті, хто протягом певного часу не займався ніякими ремісничими справами, чи, нарешті, як у Масалії, на підставі вибору, що проводиться між достойниками з-поміж громадян і негромадян.

6. А ще з найважливішими інституціями, які повинні залишатися в руках правлячого класу, треба поєднувати державні повинності, аби простолюд зі своєї волі відмовлявся від участі в них і поблажливо ставився до самих державців як до осіб, котрі дорого /176/ оплачують свою посаду. Добре й те, коли урядовці при вступі на посаду роблять щедрі пожертви і беруться до спорудження якоїсь громадської будівлі: в такому випадку народ, беручи участь у частуваннях, пов'язаних із жертвами, та бачачи, як місто прикрашається обітними дарами на честь богів і громадськими будівлями, охоче підтримуватиме державний устрій. Та й для заможних доброчинців усе це залишиться в пам'яті як вияв їхньої щедроти. Нинішні ж олігархи, однак, нічого такого не роблять, а чинять якраз навпаки: вони домагаються вигоди не менше ніж почесей. Тож такі олігархії скидаються скорше на демократію.

^{1321в} Отже, тепер достатньо з'ясовано, яким чином утворюються демократичні й олігархічні держави.

V. 1. Безпосередньо за щойно мовленим треба правильно встановити все, що стосується державних установ: скільки їх, які вони, а також їхні обов'язки, про що, зрештою, йшлося вище. Окремі інституції необхідні для держави, яка не може обійтися без них, окремі існують задля добропристойності, без чого не можуть обійтися громадяни. Також слід мати на увазі й те, про що мовилося вище, а саме: в невеликих державах кількість інституцій повинна бути меншою, у більших — більшою. Тож треба пам'ятати, які з інституцій можна об'єднувати в одну, а які мусять діяти окремо.

2. З державних інституцій на першому місці стоїть та, в коло діяльності якої входить забезпечення необхідного порядку на міському майдані. Адже всім державам неминуче доводиться для задоволення взаємних потреб звертатися як до купівлі, так і до продажу: це є найкращим засобом для досягнення самодостатності, заради чого люди, безсумнівно, і об'єднуються в одну громаду.

3. Ще одна інституція, друга за порядком, що йде після першої і тісно пов'язана з нею, відає громадськими й приватними будівлями, які розташовані в місті, і дбає про їхній належний вигляд; вона піклується також про добрий стан шляхів і про те, аби кордони окремих володінь були визначені точно.

В більшості грецьких держав таку інституцію називають астиномією: коло її діяльності ділиться на кілька частин, кожною з яких у більш населених державах завідують за призначенням певні урядовці, як-от: наглядачі за міськими мурами, джерелами, охоронці гаваней.

4. Ще одна інституція, аналогічна астиномії, теж необхідна. До її обов'язків належать ті ж самі предмети, тільки місцем її діяльності є державна територія, тобто те, що розташоване, власне, за містом. Урядовців, котрі виконують ці обов'язки, подекуди /177/ називають агрономами, подекуди — ілорами⁶. Ось такими є ці три інституції. Є ще одна інституція, четверта за рахунком, яка завідує державними доходами. Особи, наділені цими повноваженнями, зберігають надходження і розподіляють на потреби окремих галузей державного управління. Таких службовців називають аподектами¹⁷ і скарбниками. Далі

йдуть інституції, яким треба пред'являти контрактні угоди приватного характеру та копії судових рішень: до цих установ треба надсилати письмові скарги із судових справ, і вони ж відають судовими процесами в їхній початковій стадії.

В деяких державах виконання цих обов'язків покладається на кількох осіб, а в деяких один з них очолює всю колегію. Цих верховних службовців називають по-різному: ієромнемонами, епістатами, мнемонами тощо.

5. Потім іде інституція, яка, з одного боку, найнеобхідніша, а з другого, мабуть, найважча: урядовці, які мають відповідні повноваження, приводять до виконання рішення щодо засуджених, ^{1322a} стягують недоїмки з (державних) боржників, чинять нагляд за в'язнями. Ця інституція обтяжлива з огляду на покарання, тому вона викликає до себе велику ненависть; і там, де з відбуванням цієї служби не пов'язано великої грошової винагороди, — або ніхто не погоджується брати її на себе, або, прийнявши, не бажають у своїй службі діяти згідно із законом. Однак, попри це, така інституція необхідна, оскільки не було б ніякої користі у правосудді, якби присуди, ухвалені судом, не виконувалися. Оскільки ж державне об'єднання немислиме без суду й суддів, то воно не має сенсу, коли судові вироки не виконуються.

6. Отож було б краще, аби ця інституція мала кількох урядовців і її повноваження були поділені між службовцями з окремих судових палат. Так само і її обов'язки, пов'язані із стягненням недоїмок з осіб, котрих піднесено до державних боржників, також треба розподілити між окремими інституціями. А ще деякі стягнення за судовими вироками можна було б доручати урядовцям, що виконують решту обов'язків, причому посадові особи, які беруться до виконання своїх обов'язків, могли б виконувати судові вироки, ухвалені стосовно тих осіб, котрі склали свої повноваження, а судовий вирок, ухвалений щодо діючого органу влади, міг би виконувати якийсь інший орган — наприклад, астиноми над агрономами і навпаки. Що менше обурення буде проти осіб, котрі накладають стягнення, то швидше вирок буде доведено до кінця.

А коли одні й ті самі особи ухвалюватимуть вироки і виконуватимуть їх, тут виникне, так би мовити, подвійна ненависть. Вони викликатимуть ненависть у всіх... ¹⁸ /178/

7. У багатьох державах інституція, що виконує судові постанови, має ще один відділ ¹⁹, який чинить нагляд за в'язнями, — наприклад, так звані «одинадцять» в Афінах. З цієї причини доцільніше відокремлювати й таку інституцію від першої з названих та якось замаскувати й пом'якшити її форму; ця інституція не менш необхідна, ніж указані вище. Щоправда, трапляється, що чеснотливі особи уникають її, віддавати ж такі повноваження в руки нікчемно ризиковано, оскільки вони самі потребують скорше нагляду за собою, аніж вартувати когось. Тому слід уникати, аби ця інституція мала тільки одного урядовця і там діяли одні й ті самі особи. І ще: виконання цієї служби ліпше доручати, коли змога, юнакам або тим, хто несе Гарнізонну службу, усілякі ж інституції нехай почергово контролюють їх.

8. Всі перелічені інституції, як найнеобхідніші, повинні стояти на першому місці. За ними йдуть інституції такі ж необхідні, але вищого рангу, оскільки для відбування служби в них потрібен досвід з боку тих, кому випала така служба, і велике довір'я до цих останніх. До числа таких інституцій відносять прикордонну службу, а ще ті, які засновуються для військових потреб. І в мирний, і у воєнний час повинні бути такі особи, котрі, піклуючись про охорону міських мурів, чинили б огляд громадян (що належать до військовозобов'язаних) і ставили б їх у бойове шиккування.

9. В одних державах для виконання всіх цих обов'язків засновується більше інституцій, у других — менше, а в невеличких — одна інституція. Таких урядовців називають стратегами ²⁰ і полемархами. А ще, коли в державі є кіннота, чи легка піхота, чи стрільці, чи

флот, то й для всякого роду зброї іноді засновують інституції. І називають їх навархіями, гіпархіями, таксіархіями, а підпорядковані їм (підрозділи) йменуються, відповідно, ^{1322в} триєрархіями, лохагіями, філархіями тощо. Усі вони утворюють певну (головну) інституцію, яка вирішує питання, пов'язані з військовими справами.

10. Отже, це те, що можна сказати про військові інституції. Оскільки деякі з інституцій, хоч і не всі, пов'язані із значними витратами державних грошей, то, звичайно, має бути й інша інституція, до обов'язків якої належало б виключно прийняття звіту і здійснення контролю. Таких урядовців називають ефтинами, логістами, екзетастами, синегорами ²¹.

Над усіма цими інституціями стоїть орган влади, що має верховні повноваження з усіх державних справ: відповідні особи приводять до виконання постанови, вносять законопроекти, головує на народних зборах — у тих державах, де панує народ. Така інституція, котра зосереджує у своїх руках повноту влади, /179/ звичайно, необхідна в державі. У деяких державах таких урядовців називають пробулами, бо вони попередньо вирішують питання, а там, де влада належить народові, найбільші повноваження має рада. Таким чином, ось майже всі інституції з колом діяльності, що стосується власне державної політики.

11. Другий вид (наглядових інституцій) стосується релігійного культу. Сюди належать жерці, наглядачі всього того, що торкається святинь, охорони існуючих священних будівель, їхнього оновлення (коли їх занедбано) і турботи про все, що має відношення до релігійного життя. Буває, що піклування про все це в деяких місцях, наприклад, у невеликих державах, зосереджено в особі одного урядовця, в інших існує багато окремих жрецьких інституцій, от як гіеропеї, наофілаки, скарбники священних коштів. Далі йдуть певні установи для всіх державних жертвоприношень, вчинення яких, згідно із законом, не покладається на звичайних жерців, а звершується привселюдно. Таких урядовців одні називають архонтами, другі — царями, треті — пританами.

12. Отже, підсумовуючи, можна говорити, що необхідні інституції відають таким колом діяльності: релігійною, військовою, фінансовою (надходженнями й видатками), наглядацькою (за міським майданом, самим містом, міським портом та краєм). А ще — судовою, куди входять записи угод, виконання вироків, ув'язнення, далі — контролю, куди відносять звітність, ревізію та перевірку діяльності посадових осіб, і, нарешті, законодавчою — щодо державних справ.

13. І вони притаманні переважно тим державам, де панує мир і спокій. А ще в цих державах існують такі інституції, як гінекономія, номофілакція, педономія, гімнасіархія ²³. Так само тут діють ^{1323а} інституції, що влаштовують спортивні змагання, а також музичні конкурси і взагалі всілякі громадські видовища. Зрозуміло, що деякі з цих інституцій не годяться для демократичного устрою; наприклад, інституція, що відає вихованням жінок і дітей: не маючи рабів, злидарі мусять користуватися жінками й дітьми мов слугами. З трьох верховних інституцій, куди обирають урядовців з найвищими повноваженнями, а саме: номофілаків, пробулів і членів ради, — номофілаки (охоронці закону) являють собою аристократичну інституцію, пробули — олігархічну, члени ради — демократичну.

Ось усе, що в загальних рисах можна сказати про державні інституції. /180/

Книга сьома

І. 1. Тому, хто має намір належно дослідити, який державний устрій найкращий, необхідно насамперед точно визначити, яке життя має найбільші переваги. Якщо це залишиться нез'ясованим, то невідомо буде, звичайно, й те, який державний устрій повинен вважатися найкращим. Адже зрозуміло: ті, хто користується найкращим державним устроєм, мусять, зважаючи на оточення, і діяти якнайкраще, коли тільки цьому не перешкоджають якісь непередбачені обставини. Ось чому передовсім треба (в загальних рисах) визначити, який спосіб життя буде найбажанішим для всіх, а вже потім розв'язувати питання, буде такий спосіб життя однаковим чи не однаковим для всієї сукупності людей (об'єднаних державою) і для кожного з них (узятого зокрема).

2. Беручи до уваги, що в наших міркуваннях розглянуто із достатньою повнотою питання про найкращий спосіб життя, ми й тепер використаємо ці міркування для нашої мети. Справді, ґрунтуючись на вказаному в них поділі, навряд чи хтось засумнівається в тому, що існують три види благ: зовнішні, тілесні й духовні; всі ці блага притаманні щасливій людині. Ніхто ж не назве щасливим того, хто не має бодай трохи мужності, скромності, справедливості, а боїться мухи, що пролітає мимо; хто не зупиняється перед ніякими, навіть найкрайнішими засобами, аби лишень утамувати голод і спрагу; хто за іржавий шеляг ладен убити найближчу людину; хто до такої міри позбавлений тям і мислить так безрозсудно, що робиться схожим на дитину чи божевільного.

3. Втім, коли всі дійшли згоди у цьому питанні, то в іншому, а саме: в питанні про розміри й відносну вартість згаданих благ, — розходяться. І коли наявність чеснотливості, навіть зовсім незначною мірою, вважається тут достатньою, то прагнення до багатства, майнової власності, могутності, слави тощо не мають меж. Таким людям ми скажемо, що у визначеному нами твердженні легко переконатися з допомогою фактів: варто лишень звернути увагу на те, що не чесноти здобуваються й охороняються зовнішніми благами, а навпаки. І щасливе життя — хай воно є у радості, чи в чеснотливості, чи в тому й тому, — супутник тих /181/ ^{1323в} людей, які вдосталь прикрашені чистим серцем і тонким розумом і які висувають скромні вимоги у набутті зовнішніх благ — значно менші від тих, хто володіє зовнішніми благами надмірно, тоді як у внутрішніх благах відчуває нестачу.

4. А втім, спираючись на логічні міркування, можна дійти такого висновку. Зовнішні блага — немовби знаряддя, а всяке знаряддя, придатне для якоїсь певної мети, обмежене у своїх діях: повнота зовнішніх благ неминуче або йде на шкоду власникам (знарядь), або напевне не дає ніякої користі. Будь же яке з духовних благ дає тим більшу користь, що більше воно виявляється, коли взагалі можна припустити, що духовні блага являють собою не тільки прекрасне, але й корисне, взагалі-то, очевидно, вища досконалість об'єктів, які порівнюються між собою з метою пізнання переваги одного з них над іншим, перебуває у прямому відношенні до тієї відмінності між цими об'єктами, яку ми бачимо, досліджуючи кожен з них, взятий окремо. Таким чином, якщо душа і абсолютно, і відносно для нас, людей, є ціннішим об'єктом, ніж майнова власність і тіло, то, звичайно, і вища досконалість кожного з цих об'єктів перебуває в однаковому співвідношенні (до такої ж досконалості душі). Далі: всі зовнішні блага, природно, бажані для душі, і всі люди із здоровим глуздом повинні їх бажати саме заради душі, а не навпаки, коли душа бажана задля зовнішніх благ.

5. Отже, домовимось, що на долю кожного припадає стільки щастя, скільки й моральної та інтелектуальної чеснотливості й узгодженої з нею діяльності. Свідченням цього для нас є божество, яке щасливе й блаженне не завдяки якимось зовнішнім благам, але само по собі й завдяки притаманним його природі рисам. У цьому й полягає звичайно відмінність щастя від щасливого таланту: зовнішні блага, не духовні, випадають на нашу долю завдяки випадковості й щасливій долі, однак нема нікого, хто був би справедливим і скромним від долі та завдяки їй. Наслідком такого твердження, що випливає з цих самих засад, є те, що найкраща держава буде водночас і щасливою державою, коли керуватиметься правильними принципами. Бо неможливо діяти правильно тим, хто чинить неправильно: без чеснотливості та розсудливості ні людина, ні держава не здатні діяти правильно. Мужність, справедливість і розсудливість мають у державі те саме значення і той самий вигляд, які вони мають у кожній людині, й лише за наявності цих якостей людина вважається справедливою, розсудливою та скромною.

6. Вважаймо це вступом до нашого дослідження. Бо не торкнутися цієї теми неможливо, хоча так само неможливо розглянути докладно всі питання, що належать сюди: це предмет окремої науки. /182/ Нині ж ми вважатимемо, що найкраще існування як для кожної особи зокрема, так і для держави загалом є те, за якого чеснотливість забезпечена зовнішніми благами настільки, що дає можливість чинити у своїй діяльності згідно з вимогами чеснотливості. ^{1324a} Можливі ж заперечення ми в цьому розгляді полишимо, а розглянемо їх згодом, якщо когось ще не переконать докази, наведені вище. II. 1. Залишається з'ясувати, чи щастя кожної особи, взятої окремо, і щастя держави однакові чи не однакові за змістом. Відповідь зрозуміла, бо ж, мабуть, усі згодні з тим, що ці поняття — тотожні. Хто ж вважає, що щасливе життя людини полягає у багатстві, той визнає щасливою і цілу державу тільки в тому випадку, коли вона буде багатою. А той, хто найбільше шанує життя тирана, ладен визнати найщасливішою таку державу, яка зосереджує у своїх руках найбільшу повноту влади. Хто, нарешті, поціновує індивіда залежно від притаманної йому чеснотливості, той вважатиме щасливішою ту державу, де знайде собі застосування ця чеснотливість.

2. Але тут виникають два питання, що потребують з'ясування: 1) якому видові життя треба надавати перевагу: (життю громадянина, як такому), що об'єднує людей в одній державі й прилучає їх до неї, чи, може, життю чужоземця, котрий стоїть поза державною спільнотою? 2) який державний лад, яку державну організацію слід визнати найкращою: ту, за якої всі беруть участь у державному житті, чи ту, за якої бере участь більшість? ¹ Наука про державу з'ясовує тільки друге питання, а не те, чому треба віддавати перевагу. Тому ми й розглядатимемо переважно друге питання, вважаючи його істотним у науці про державу; перше ж питання віднесемо до другорядних.

3. Отже, зрозуміло, що найкращим державним устроєм треба визнати той, організація якого дає людині можливість чинити якнайкраще і жити щасливо. Але навіть ті, хто вважає, що бажаніше життя, пов'язане з чеснотливістю, вагаються, чому віддати перевагу: чи політичному, чи практичному життю, а чи вибрати життя, яке було б вільне від усякої зовнішньої діяльності, — наприклад, споглядальне життя, яке, на думку декого, саме і вважається гідним філософа. Ті з людей, котрі жили колись і живуть тепер, хто найревніше ставиться до вимог, які висуває чеснотливість, мабуть, і схилиються до цих двох способів життя, а саме: до способу життя політичного діяча й способу життя філософа.

4. Не менш важливо знати, на чиєму боці істина, оскільки необхідно, аби здоровий глузд людини був співмірним із краще поставленою метою життя — здоровий глузд як кожного індивіда, так і держави загалом. Декотрі вважають, що деспотична влада /183/ над іншими ² — велика несправедливість; а коли влада законна — тоді несправедливість відсутня, але діяльність громадянина в державних справах стоїть на перешкоді його добробуту і набуттю матеріальних благ. Декотрі ж (учені) — зовсім протилежної думки: практично-діяльне, тобто державне життя годиться виключно для мужа, тому що у вияві кожної чесноти

відкриваються більші можливості для діяльності не приватної особи, а тільки ^{1324в} того, хто займається громадськими і державними справами ³.

5. Є й такі, що вважають єдино щасливим деспотичне і тиранічне управління. Потім: у деяких державах відмітною рисою їхнього законодавства й системи виховання ⁴ є прагнення підкорити своїй владі сусідів. Ось чому, хоча в більшості держав законодавча система значною мірою, як було вже зазначено, невпорядкована, усе-таки закони, коли й мають на увазі якусь певну мету, то це якраз прагнення панувати над іншими державами. Наприклад, у Лакедемоні й на Криті майже все виховання юнаків і майже вся законодавча система передбачають військові цілі. А ще у всіх негрецьких племен, які цілком спроможні досягти переваги над іншими, військова міць у великій пошані; це ми бачимо, приміром, у скіфів, персів, фракійців, галлів.

У деяких державах окремі законоположення сприяють навіть розвитку в собі цієї воїнської чесноти. Наприклад, у Карфагені, де, подекуть, відзнакою вважається прикраса, яка складається з браслетів залежно від числа військових походів. І в Македонії у давнину був закон, згідно з яким людина, котра не вбила жодного ворога, мусила носити особливий пасок. У Скіфії людині, котра не вбила ще жодного ворога, не дозволялося під час свят пити з кругової чари. У войовничих іберійців довкола могили померлого вбивають стільки кілків, скільки він (за свого життя) знищив ворогів. І в решті племен існує чимало таких обрядів, почасти встановлених законами, почасти освячених звичаями.

7. Щоправда, могло б видатися, коли розглянути уважніше, дуже дивним, якби головне завдання державного діяча полягало у вишукуванні засобів панувати і владувати над сусідами, байдуже, бажають вони цього чи ні. Справді, яким чином метою державного мужа чи законодавця буде те, що само по собі не становить предмета законодавства. Адже панування — не зміст закону, навпаки, прагнення до насильницького підкорення, звичайно, суперечить праву.

8. Зовсім не те ми бачимо в решті мистецтв, пов'язаних із знаннями. Ні лікар, ні керманіч корабля не ставлять своїм завданням переконувати чи спонукати силоміць: насильно лікувати хворих або змушувати пливати на кораблі мандрівників. Однак, /184/ незважаючи на це, більшість людей, мабуть, вважають завданням політики вміння деспотично правити і не соромляться вдаватися стосовно решти людей до таких заходів, які щодо самих себе не вважають ані справедливими, ані корисними, — а от щодо решти вони зовсім не дбають про справедливість.

9. Але така деспотична політика безглузда, за винятком тих випадків, коли сама природа наперед визначила, що одні люди повинні панувати над рештою, другі — ні. Коли це так, то, у всякому разі, не слід домагатися деспотичної влади над усіма, а тільки над тими, кому притаманно коритися їй: адже для того, щоб улаштувати бенкет чи жертвоприношення, треба полювати не на людей, а на тих живих істот, які вибрані для полювання, тобто на дикого звіра, та ще й на такого, чиє м'ясо придатне для споживання. Навпаки: держава без будь-якої допомоги, сама по собі, могла б досягти найвищого рівня добробуту в тому випадку, ^{1325а} коли б її система правління була відлагоджена правильно, — якщо тільки взагалі можна припустити існування десь такої держави, яка, маючи чудові закони, не прагнути воєн, не домагатиметься панування над ворогами.

10. Таким чином, звідси випливає, що треба старанно піклуватися про оборону держави, але не слід вважати це найвищою метою, а тільки засобом, завдяки якому підтримується готовність до війни. Заповзятий законодавець повинен ставити перед собою завдання сприяти процвітанню держави й поліпшенню рівня життя громадян. Звичайно, ті чи ті із законів, що встановлюються з цією метою, будуть відмінні за змістом (між собою); тому від уміння законодавця залежить, яких належних заходів повинна вживати держава щодо

сусідніх держав — відповідно до особливостей кожної з них, і яким чином слід налагоджувати свої стосунки з кожним із сусідів. А втім, питання про це буде детально розглядатися нижче, коли ми визначимо, яку мету повинен мати найкращий державний лад.

III. 1. Наше завдання — дати відповідь тим, хто віддає перевагу такому способу життя, який ґрунтується на чеснотливості, але хто по-різному міркує над засобами, за допомогою яких можна жити саме так (чеснотливо). Згадаймо: одні відкидають всяку участь у державній діяльності, тобто в роботі органів влади, вважаючи життя вільної людини зовсім відмінним від життя державця і найбажанішим. Інші ж, навпаки, найкращим життям вважають життя державного діяча, твердячи, що людина, котра не береться за якісь (державні справи), не може чинити добре, бо тільки діяльність, спрямована на благо, однакова за змістом із щастям. І ті, й ті в одному мають слушність, в іншому — ні. Звичайно, /185/ істиною є те, що життя вільної (від державних обов'язків) людини краще, ніж влада пана (над рабами): мати справу з рабом, оскільки він — раб, не є чимось винятковим, так само як у віддаванні наказів, що стосуються життєвих потреб, немає нічого спільного з прекрасним.

2. Одначе вважати всяку владу деспотією неправильно. Адже відмінність між владою над вільними людьми і (пануванням) над рабами не менш суттєва, ніж відмінність між істотою, вільною за своєю природою, й істотою, рабською за своєю природою, про що досить, з відповідними визначеннями, говорилося у попередніх розділах. З іншого боку, цінувати більше бездіяльність, ніж діяльність, — це твердження, що не відповідає істині, бо ж передумовою щастя є саме діяльність, причому діяльність справедливих і поміркованих людей передбачає у своїй кінцевій меті чимало прекрасного.

3. А втім, хтось заперечить: мовляв, мати верховну владу над усім — найвище благо, бо в такому випадку була б можливість панувати над ближнім. Пануючи над усіма, можна звершити багато прекрасних вчинків ⁵. Отож той, хто має владу господаря і може застосовувати її, не повинен втрачати цієї можливості й віддавати її комусь іншому; навпаки, слід прибирати її до себе, як це робить батько над сином, і не поступатися, навіть коли ближній — твій друг. Адже це те, що ми повинні визнати найкращим. А найкраще і є те, що пов'язане з корисною діяльністю. Отже, здається, панування над усіма — це найкраще життя і щастя.

4. Така думка була б, імовірно, слушною, якби у грабункові й ^{1325в} насильстві полягала найвища мета всього існуючого, та оскільки

це безглуздя, то й указане міркування — хибне. Річ у тім, що, аби чинити у своїй діяльності прекрасно, треба відрізнятися (від схожих на себе) настільки ж, наскільки відрізняється чоловік від жінки, батько — від дітей, пан — від рабів. Ось чому той, хто переступає закони чеснотливості, не в змозі згодом виправити зло, яке він уже вчинив, відхилившись із її шляху. Адже наскільки між схожими істотами чесність і справедливість полягає в почерговому владуванні й покорі, настільки нерівність і несхожість між однаковими — явища протиприродні, а ніщо протиприродне не може бути прекрасним. З цієї причини, коли котрась людина перевершуватиме інших у чеснотах і матиме змогу діяти якнайкраще, то наслідувати таку людину — прекрасно, а коритися їй — справедливо. Одначе така людина мусить мати не тільки чесноти, але й здатність діяти належним чином.

5. Коли все так і коли щастям треба вважати добродійну діяльність, то для будь-якої держави взагалі й для кожного індивіда зокрема найкращим життям було б діяльне (життя). Однак це, /186/ далєбі, не означає, як міркують декотрі, що виявляти свою діяльність слід лише стосовно інших. Адже не тільки ті міркування досконалі, які мають на увазі добру мету, що випливає із самої діяльності, — ще більше значення мають погляди й судження, мета яких стосується самого себе і які існують заради себе. Бо й тут кінцевою метою є добродійна діяльність, тому (вже прагнення до цієї мети) є певним чином діяльністю; і

навіть за всяких дій іззовні думка, що скеровує їх, може вважатися діяльністю в строгому розумінні: наприклад, будівничий, беручись до своєї справи, спочатку обдумує, обмірковує її.

6. Попри це, й ті держави, які утворюються заради самих себе і воліють перебувати в такому відокремленому стані ⁶, не повинні сторонитися діяльності: і вони можуть виявляти хоча б часткову діяльність, бо і в таких державах багато груп, які спілкуються між собою, можуть бодай частково підтримувати взаємні стосунки. Те саме можна сказати й про кожну людину зокрема, бо в іншому разі навряд чи мислимо припустити щасливе існування божества і всього світу, коли в них немає ніякої зовнішньої діяльності, відмінної від притаманної їм внутрішньої. Отже, зрозуміло, що кінцевою метою для кожного індивіда зокрема й для держави в її цілому вигляді ⁷ повинне бути одне й те саме — найкраще життя.

IV. 1. Тому, вважаючи вступною частиною мовлене вище, а про решту форм державного ладу висловивши свої міркування раніше, пора нам розглянути те, що залишилося. І спочатку з'ясувати, які ж вимоги висуваються до тієї держави, що ставить своїм завданням запровадити найбажаніші порядки. Адже найкращий державний устрій не може виникнути без відповідних для цього зовнішніх умов, тому ми слушно можемо висунути багато таких умов як бажаних, до того ж будь-яку з них треба виконувати. Я маю на увазі, наприклад, питання про кількість громадянського населення, про розміри території держави.

^{1326a} 2. Усякі ремісники, приміром, ткачі, кораблебудівники, мусять мати у своєму розпорядженні матеріал, придатний для їхньої роботи; і що кращим буде цей матеріал, то кращими будуть і вироби їхнього ремесла, достеменно так і в державного діяча, й у законодавця повинен бути в розпорядженні відповідний і придатний матеріал. І першою умовою для матеріального забезпечення держави є сама сукупність громадян; тому й виникає питання, якою має бути їхня кількість, які якості вони мусять мати від природи, і так само треба знати, якою за розмірами повинна бути територія держави та якими мають бути її риси.

3. Більшість-бо вважає, ніби щаслива держава неодмінно мусить бути великою за площею. Та навіть коли ця думка справедлива, /187/ то все ж незрозуміло, яку державу слід вважати великою, а яку невеликою. Міркують, що величину держави треба вимірювати кількістю її населення. Однак скорше звернімо увагу не на кількість, а на силу. Адже держава має певні завдання, і тому найбільшою державою треба визнавати таку, яка в змозі виконувати ці завдання найкращим чином. Наприклад, Гіпократу можна вважати більшим як лікаря, а не як людину, порівняно з іншою людиною, котра перевищує його зростом.

4. З другого боку, коли, порівнюючи одну державу (з іншою), за основу треба брати кількість (її населення), то все-таки не можна керуватися при цьому випадковою кількістю (бо ж у державах, звичайно, може бути й велика кількість рабів, метеків та іноземців), а треба брати до уваги тільки те населення, яке становить основу держави, її головні частини. Саме велике число таких (складових) частин і буде насправді ознакою великої держави, а ту державу, яка має в собі численний клас ремісників, але мало важкоозброєних, не можна вважати великою, бо поняття «велика держава» і «велелюдна держава» — не однакові.

5. Досвід показує, однак, як важко, а то й неможливо правильно управляти надто велелюдною державою; ми бачимо, що всі ті держави, які мають правильну систему правління, не допускають надмірної густоти населення. Це видно і з таких міркувань: закон повинен встановити певний порядок, і справедливі закони неодмінно зумовлюють добре впорядкування. Але ж у велелюдній державі неможливо запровадити якісь добрі порядки. Це було б справою божественної сили, яка в цьому випадку виступила б силою, що все об'єднує.

6. Прекрасне звичайно втілюється у кількості й розмірах, тож держава, де поєднуються величина⁸ й добрий порядок, неминуче вважатиметься найкращою. З другого боку, і для величини держави, як і для всього іншого — тварин, рослин, знарядь, — існує певна міра. Справді, кожне з них, будучи або незвичайно малим, або вирізняючись розмірами, не зможе виявити притаманних йому якостей, але в одному випадку зовсім утратить свої природні властивості, в іншому ж ці властивості перебуватимуть у непридатному стані: приміром, судно завбільшки з пальму не буде вже взагалі судном, так само як і судно у дві стадії⁹; тим часом корабель певних допустимих розмірів — хай вони будуть зовсім незначні чи незвичайно великі, — попри це, придатне, хоч і для ^{1326в}поганого на ньому плавання.

7. Так само й держава з украй нечисленним людом не є достатньою для себе (а держава — це певне самодостатнє). Держава ж дуже велелюдна є самодостатньою у своїх потребах, але в такому випадку вона буде об'єднанням племен, а не державною /188/ одиницею, бо встановити якісь порядки в такій державі нелегко. Справді, хто буде вождем такої величезної маси населення, хто буде оповісником? Хіба що людина із Стенторовим¹⁰ голосом, відтак держава у первісному своєму вигляді повинна складатися з такої кількості населення, яка була б самодостатньою для облаштування щасливого життя в громадянському об'єднанні. Може виявитися й така держава, що, перевершуючи першу за кількістю населення, буде більшою за неї, але, як ми вже говорили, це збільшення населення не повинне бути безмежним. А яка межа надміру населення, — легко можна побачити із завдань, що їх виконує держава. Діяльність держави розподіляється між владою і підлеглими; завдання урядовців — давати адміністративні (розпорядження) та ухвалювати (судові) рішення. А для того, щоб ухвалювати рішення на основі права, і для того, щоб розподіляти посади за достоїнством, громадяни повинні знати одне одного, якими якостями вони наділені; де ж цього не буває, там і з заміщенням посад, і з судочинством справи будуть кепські. Адже і в тому, і в тому випадку чинити по-своєму зовсім не годиться, а це явно має місце при значній густоті населення.

8. Навіть більше, в державі з великою щільністю населення можна легко роздавати права громадянства чужоземцям і метекам, бо ж неважко приховати це внаслідок велелюдності держави. Таким чином, зрозуміло, якою має бути крайня межа розмірів держави: держава повинна мати якомога більшу кількість населення з метою самодостатності її існування, але ця надповнота мусить легко проглядатися. Ось так ми визначаємо величину (населення) держави.

V. 1. Так само можна говорити і про територію держави. Що ж до властивостей, їй притаманних, то, зрозуміло, кожен плекає (думку), що держава повинна мати таку територію, яка забезпечує її самодостатність, тобто таку територію, де можна вирощувати й виробляти всілякі продукти, бо ж самодостатність якраз і полягає в тому, щоб усього було вдосталь. Протяжність і продуктивність території повинні бути такими, щоб населення держави могло жити з дозвіллям, вільно і водночас задовольняти свої насущні потреби, виявляючи стриманість. Правильне чи неправильне таке визначення, це ми ґрунтовніше розглянемо згодом¹¹, коли доведеться говорити про власність узагалі, тобто про майновий статок, а саме: яким чином і в якому вигляді слід користуватися ним. Річ у тім, що в обговоренні цього питання виникає багато спірних моментів, оскільки люди тут часто впадають у крайнощі: одні в скнарість, інші — в марнотратство.

2. Обриси території описати неважко. В цьому випадку, однак, треба рахуватися з деякими вказівками досвідчених у військовій справі осіб, оскільки територія повинна бути важкодоступною /189/ ^{1327а}для вторгнення ворогів, але, з другого боку, мусить мати зручні виходи для мешканців. Поза тим, за нашим твердженням, населення повинне чітко проглядатися, як і територія держави, тобто щоб її легко можна було захищати.

Коли нам потрібно зручно розташувати місто, слід його розмістити так, аби воно мало добрий вихід як до моря, так і до суходолу. Причому треба взяти до уваги одну вказану раніше умову: місто повинне розташовуватись на території в такій місцевості, звідки можна було б вислати допомогу в будь-який кінець держави. Друга умова полягає в тому, щоб до міста зручно було підвозити продукти, лісовий матеріал і взагалі все те, що матиме держава для свого обробітку й використання.

3. Багато є розбіжностей з приводу того, корисно чи шкідливо для держав мати зв'язок з морем. На думку декотрих, тривале перебування чужинців, привчених до інших законів, не корисне для підтримування в державі добрих порядків, як і не корисний для неї такий приріст населення, який виникає внаслідок того, що, завдяки зручним зв'язкам через море, в державу прибуває і в ній проживає безліч купців з-за кордону; ця обставина (як кажуть) суперечить правильній організації державного життя.

4. Та коли брати до уваги вказані обставини, то зрозуміло, що зв'язок міста і всієї території держави з морем дає великі переваги з погляду повного забезпечення її всім необхідним. Адже значно легше відбити ворожий напад, коли ті, хто шукає порятунку, можуть сподіватися на допомогу з двох боків одночасно: і з суходолу, і з моря. Так само легше завдати удару нападникам; навіть коли цього не досягти з обох боків (із суходолу та з моря), а лише з одного, то все-таки легше досягти в тому випадку, коли для держави відкриті два шляхи (суходільний і морський), достеменно так, за цих умов, зручніше для держави й отримувати ті продукти, яких у неї немає, а з другого боку — надлишок своїх продуктів вивозити за кордон. Адже держава має проводити торгівлю, причому в своїх інтересах, а не в інтересах інших.

5. Ті, хто перетворює державу на ринок для всього світу, роблять це, маючи на меті власну вигоду; але державі не корисно проймається такими намірами — їй не слід прагнути до подібного гендлярства. І тепер ми бачимо, що в багатьох державах та містах існують порти й гавані, чудово облаштовані в інтересах держави, які не становлять одного цілого з містом, але й недалеко від нього розташовані, обнесені мурами й іншими подібними укріпленнями, зрозуміло, що, коли завдяки тісному зв'язку міст із гаванями існуватиме певна вигода для останніх, то подібна вигода буде й для міст; коли ж цей зв'язок у якомусь відношенні завдає шкоди, то її легко уникнути, видаючи відповідні закони, /190/ які б визначали й точно окреслювали, кому з мешканців міст і портів дозволяється, а кому забороняється входити у певні стосунки.

6. Що ж до морських сил, то, зрозуміло, корисніше зміцнити їх ^{1327a} до певного рівня. Держава-бо повинна бути готовою не тільки до самозахисту, але й наганяти страх (на тих, хто має бажання напасти); вона повинна охороняти не тільки себе, але й частину своїх сусідів, як на суходолі, так і на морі. Причому розміри й величину морських сил держави треба узгоджувати із способом життя її населення: якщо держава бажає грати провідну роль у політиці ¹², то, звичайно, її морські сили повинні відповідати цій меті.

7. З другого боку, у велелюдних державах немає необхідності в тому, аби простолюди складався з натовпу матросів, і, в усякому разі, ці останні не повинні мати громадянських прав, оскільки вони не становлять необхідної частини держави. (Маю на увазі) не власне флот, який, поряд із піхотою, вербується з вільного громадянського населення і відіграє основну роль, становлячи головну силу в морській справі. А веду мову про масу перієків ¹³ і селян, з яких дуже велике число йде на морську службу. Такий порядок ми знаходимо в деяких державах і тепер; наприклад, у гераклеотів, котрі споряджають велику кількість трієр, хоч сама ця держава ¹⁴ — нечисленна за кількістю своїх громадян порівняно з іншими.

Ось такі наші міркування про територію держави, її гавані, міста, зв'язок із морем та морські сили.

VI. 1. Про оптимальну кількість населення ми говорили вище. Тепер поведемо мову про те, які природні властивості вона повинна мати. Далебі, це можна чітко уявити, коли поглянути на еллінські держави, які славляться добрим облаштуванням державного устрою, і на розподіл різних племен по всьому світові. Народності, що мешкають у країнах з холодним кліматом, на півночі Європи, наділені мужнім характером, але інтелект і мистецтво у них розвинуті слабо. Тому вони довше зберігають свободу, але не здатні до більш-менш досконалого державного управління і не можуть панувати над своїми сусідами. Навпаки, народності, що населяють Азію, дуже обдаровані й тямущі; натомість їм бракує мужності, й тому вони живуть у підлеглому й рабському стані; еллінська народність, що в географічному відношенні займає немовби серединне положення між жителями Європи й Азії, поєднує в собі природні риси тих та інших: вона наділена і мужнім характером, і розвинутим інтелектом, тому зберігає свою свободу, має найкращу систему державного ладу і була б спроможна /191/ панувати над усіма, якби тільки була об'єднана одним державним устроєм.

2. Та ж сама відмінність спостерігається і між окремими еллінськими племенами: в одних природні риси розвинуті в якомусь певному напрямку (тобто вони наділені або інтелектом, або мужністю), в інших бачимо поєднання обох цих якостей. Отже, зрозуміло: для того, аби законодавець зміг вправно підвести народ до чеснотливості, треба, щоб сам народ був відважним і розумним водночас. Коли декотрі ¹⁵ вимагають від держави заснування інституції «охоронці», які доброзичливо ставилися б до своїх і неприязно — до чужих, то (робиться це) з міркування, що ^{1328a} від серця йде зичливе почуття, оскільки серце володіє тією психічною силою, яка змушує нас ставитися (до людей) приязно.

3. Саме тому воно дужче б'ється від неуваги до нас з боку близьких осіб і друзів, ніж від неуваги незнайомих. Ось чому й Архілох ¹⁶, докоряючи своїм друзям, правильно звертається до свого серця зі словами: «Терзають тебе думки про друзів». Владне й вільне начало у всіх діях людей залежить саме від психічної сили. Серце жадає владувати, а не коритися. Однак недобре й вимагати (того, що вказано вище): бути жорстоким до чужих. Ставитися так не слід ні до кого, і великі духом, за своєю природою, люди неприязно ставляться тільки до тих, хто чинить проти них несправедливість. У цьому випадку вони страждають ще дужче, як уже говорилося, тоді, коли почувають себе ображеними з боку близьких до себе людей.

4. І це цілком слушно: в такому разі заподіяно не лише (моральної й матеріальної шкоди, але й зникає та прихильність із боку близьких осіб), на яку можна було розраховувати з огляду на благодіяння, вчинені великодушними. Тому й кажуть: «Суперечки братів дуже гіркі» ¹⁷, або: «Хто любов'ю палав, у тому й ненависть бурхає» ¹⁸.

Ось загальні міркування про осіб, котрі можуть бути причетними до державного життя: скільки їх мусить бути і якими природними якостями вони мають вирізнятися, а також якою повинна бути територія держави та які властивості вона повинна мати. В логічних міркуваннях не можна дошукатися тієї певності, якої ми набуваємо завдяки дослідженням фактів (роблячи висновки на підставі досвіду).

VII. 1. Подібно до того, як і в решті створених природою складних утвореннях не подибується однаковості в усіх складниках, що утворюють організм у його цілому вигляді, хоча й ці складники є недоторканною частиною його існування, — достоту так, очевидно, не можна вважати основними складниками держави усі ті складники, що необхідні для її існування. Ця засада стосується /192/ і всякого іншого зв'язку, який повинен утворюватися із складників одного якогось роду. Щоправда, в осіб, котрі беруть участь у зв'язку, «щось» неодмінно має бути спільним і однаковим, — байдуже, чи будуть при цьому одержувати рівні чи нерівні частки; цим спільним і однаковим може бути, наприклад, харчування, або володіння певними розмірами земельної власності, або щось подібне.

2. Та коли з двох об'єктів один служить засобом, другий — метою, то між ними немає нічого спільного, за винятком тільки того, що один об'єкт грає при цьому активну, другий — пасивну роль. У такому співвідношенні перебувають, наприклад, усякий інструмент та робітник і вироблена цим інструментом та робітником продукція. Між будинком і будівельником немає нічого спільного, але мистецтво будівельника існує заради будинку. Тому-то й держава повинна мати власність, але сама власність зовсім не становить (головного складника держави) ¹⁹, хоча і в ній міститься багато (побічних) складників, які обумовлюють її життєвість. Держава — це зв'язок між людьми, схожими одне на одного, і мета цього зв'язку — забезпечити якомога краще існування.

3. Оскільки найвищим благом є щастя, а щастя полягає в досконалій чеснотливості й застосуванні її, та оскільки, з огляду на обставини, одні люди здатні й беруть участь у чеснотливих діях, другі ж — тільки незначною мірою, а то й зовсім не здатні, то зрозуміло, що саме це призвело до утворення різних типів держави ^{1328в} і кількох форм державного ладу: різні способи й різні засоби, за допомогою яких окремі народи прагнуть здобути щастя й чесноти, є найголовнішою причиною існування різних видів держав і більшості державних устроїв. Отже, ми повинні розглянути, скільки існує таких складників, без яких неможливе було б існування самої держави.

4. Тобто слід перерахувати речі, необхідні й корисні для життя держави. І тоді питання буде зрозумілим. Отже, по-перше, має бути харчування, по-друге, ремесла (людське життя має потребу в багатьох знаряддях), по-третє, зброя (вона необхідна для членів держави, пов'язаних між собою, як для підтримання авторитету влади проти непокірних усередині держави, так і для відбиття ворожих нападів іззовні), по-четверте, певний запас грошових знаків для особистих потреб і військової справи, по-п'яте, і це насамперед, — піклування про релігійний культ, тобто про те, що називається жрецтвом; по-шосте — необхідніше — влада, котра вирішує, що корисно (в загальних інтересах) і що справедливо у взаємних стосунках громадян між собою.

5. Ось ті речі, в яких має доконечну потребу всяка держава, адже вона не являє собою збіговиська людей; вона — певне /193/ самодостатнє, як ми говорили, для свого існування; хай-но виявиться, що чогось із переліченого нами бракує, то зовсім неможливим стає і цей самодостатній зв'язок. Таким чином, державний організм має потребу у виконанні перерахованої нами діяльності. Отже, в ньому має бути в наявності певне число селян, котрі забезпечували б усіх їжею, ремісники, військова сила, заможний клас, жерці й судді, що охороняють інтереси права й корисності. VIII. 1. Встановивши це, залишається розглянути, чи всі громадяни мусять брати участь у виконанні всіх зазначених вище робіт у державі. Чи можливо, щоб одні й ті самі особи були і селянами, й ремісниками, і членами ради, чи, може, одні обов'язки мають виконувати окремі групи осіб, інші — всі громадяни. Але не для всякого державного устрою (як ми сказали) можна в даному разі встановити певну загальну схему. Адже може бути випадок, коли у всіх роботах братимуть участь усі громадяни, і то не всі у будь-яких, а декотрі з громадян тільки в певних справах держави. Це і вносить відмінності в державний устрій: у демократичних державах усі громадяни беруть участь у всьому, в олігархічних — якраз навпаки.

2. Оскільки ми досліджуємо тепер питання про найкращий державний устрій, який полягає в тому, аби держава при ньому була найщасливішою (а щастя, як ми сказали, не може існувати окремо від чеснотливості), то зрозуміло, що в державі, яка користується найкращим правлінням, об'єднуючи в собі просто справедливих мужів, а не умовно справедливих, громадяни не повинні вести життя навіпаки ремісників чи торговців (таке життя марне ^{1329а} й суперечить чеснотливості) або навіпаки селян, оскільки вони (громадяни) матимуть потребу в дозвіллі, і в набутті чеснот, і в політичній діяльності.

3. Залишаються ті складники, які в державі найважливіші: воїнський стан, законодавчий орган, що дбає про загальні інтереси держави, й судовий орган, що піклується про право. Чи надавати окремим особам право виконання всіх цих обов'язків, чи ці обов'язки повинні зосереджуватися в руках одних і тих самих осіб? Зрозуміло, що й тут в одних випадках воно може бути надане одним і тим самим особам, в інших — різним. Оскільки для виконання кожного з цих обов'язків потрібні люди різного віку, й для однієї справи вимагається тямущість, для другої — фізична сила, то ці обов'язки повинні виконувати різні особи; але оскільки, з другого боку, немислимо, щоб люди, маючи можливість застосувати силу й чинити опір, постійно перебували в підлеглому стані, то в цьому відношенні вказані обов'язки можуть виконуватися одними й тими ж особами. Справді-бо, люди, володіючи зброєю, спроможні зберегти чи знищити сам державний устрій. /194/

4. Таким чином, залишається одне — передати одним і тим самим особам ²⁰ з обох цих класів у державі виконання вказаних обов'язків, але не одночасно, а (керуватися при цьому правилом): подібно до того, як природа нагородила фізичною силою молодих, а тямущістю — старих, так і корисно, й справедливо поділити відповідним чином виконання (державних обов'язків) між тими й тими. Такий поділ відповідатиме і достоїнству (кожного з громадян).

5. І власність має зосереджуватися в руках обох цих класів. Адже громадяни повинні бути заможними, а громадянами і є особи, що належать до цих класів. Ремісники не мають прав громадянства, як і взагалі усякий інший клас населення, діяльність якого не спрямована на досягнення чеснотливості. Це видно з попередньої умови, що щастя неминуче поєднане з чеснотливістю, а держава не може вважатися щасливою, коли береться до уваги тільки певна частина населення, а не вся сукупність громадян. Коли право власності повинно належати громадянам, то зрозуміло, що селяни мають бути рабами або періеками нееллінського походження.

6. Серед згаданих класів залишається ще один — клас жерців, утворення якого теж зрозуміле. Не можна ставити жерцем ні землероба, ні ремісника, адже складати пошану божеству личить громадянам. Оскільки все громадянське населення держави ділиться на два класи — на воїнський і законодавчий, та оскільки належить, з одного боку, виконувати релігійний культ, а з другого — дати спочинок тим, хто втомився за час своєї служби в державі, то цим останнім і слід було б доручити виконання жрецьких обов'язків.

Тепер ми вказали на ті складники, без яких неможливе існування держави, і визначили їхнє число: хоча селяни, ремісники та всілякі поденники неодмінно мають бути в наявності у держави, та власне складниками, що становлять державу, є воїнський стан і ті, хто наділений законодавчою владою; і кожний з цих складників відрізняється один від одного, причому в одному випадку ця відмінність буде абсолютною, в іншому — відносною.

IX. 1. Мабуть, не тепер і не щойно політичним мислителям ^{1329в} стала відомою та істина, що держава повинна ділитися на окремі класи і що воїнський клас має бути відокремленим від класу селян. У Єгипті, а також на Криті такий порядок існує і до цього часу, причому подекують, що в Єгипті його запроваджено Сесострісовими законами, а на Криті — Міносовими.

2. До стародавніх інституцій також належить, мабуть, і влаштування сиситій, які на Криті були запроваджені за царя Міноса, а /195/ в Італії ще раніше, (ніж на Криті). Італійські історики ²¹ розповідають, що був якийсь Італ, цар Енотрії; за його ім'ям енотри змінили свою назву на Італів і назвали Італією те узбережжя, що тягнеться між Скілетійською та Ламетійською затоками, які лежать на відстані півдня шляху одна від одної.

3. Подекують, що цей Італ змінив кочовий спосіб життя енотрів на землеробський, дав їм нові закони і вперше запровадив сиситії. І тепер ще у декого з Італових нащадків існують

сиситії, а також чинні деякі з виданих ним законів. Місцевість, розташовану в напрямку до Тірренського моря ²², населяли опіки, що, як раніше, так і тепер, називаються авсонами, а місцевість у напрямку до Япійського та Іонійського морів, а саме — так званий Сирт, населяли хонійці, за походженням також енотри.

4. Отже, встановлення сиситій бере свій початок в Італії, а поділ населення в державах на класи іде з Єгипту, бо час Сесострісового правління значно передує часові царювання Міноса. І взагалі, треба йняти віру тому, що й решта установлень багато, а то й безліч разів була вже винайдена упродовж століть: потреба мати те, що необхідне (для існування), вчила, зрозуміло, (людей), якими засобами слід розумно користуватися; коли ж перші потреби задоволено, то, цілком логічно, мали розвиватися прагнення надати життю більшої показності й задоволення. Так само (і треба цьому вірити) розвивалися й державні інституції.

5. За доказ того, що всі ці установлення давні за походженням, править нам Єгипет: єгиптяни вважаються найдавнішим народом, а вони завжди мали і закони, й державну організацію. Тож і нам треба, з одного боку, достатньою мірою використати попередні винаходи, а з другого — постаратися заповнити те, чого в них бракує.

Раніше було зазначено, що земельна власність на території держави повинна належати особам, котрі мають право носити зброю і брати участь у державному управлінні; з'ясовано було й те, чому селяни мають відрізнятися від воїнів і якою за розмірами та якістю повинна бути державна територія.

6. Тепер слід мовити кілька слів про те, як вона має бути розподілена: хто мусить бути селянином і які якості він повинен мати. Ми, на відміну від інших ²³, дотримуємось того погляду, що ^{1330a} володіння земельною власністю не мусить бути спільним, але земля має надаватися на засадах дружби у загальне користування і кожен громадянин повинен одержувати від неї засоби існування. Всі згодні з тим, що сиситії в добре упорядкованих державах — корисна інституція. Чому й нам вони уявляються такими — про це ми скажемо згодом ²⁴. У сиситіях повинні брати участь /196/ неодмінно всі громадяни, хоч біднякам і нелегко вносити із своїх коштів (на сиситії) встановлену частку та ще й вести господарство.

7. А ще витрати на здійснення релігійного культу мають бути спільними для всієї держави. Отже, необхідно поділити всю територію держави на дві частини: одна з них повинна перебувати в загальному користуванні всієї держави, друга — у приватному. Своєю чергою, кожна з цих частин треба поділити навпіл: одна половина землі, що перебуває в загальному користуванні, повинна йти на служіння богам, друга — становить фонд на покриття витрат, пов'язаних з улаштуванням сиситій. Потім: одна половина приватновласницької землі має розташовуватись на кордонах держави, друга — прилягати до міста. (Це робиться для того), щоб у всіх було по два наділи в кожній з обох ділянок.

8. А ще при цьому дотримана була б засада рівноправності й панувала б згода на випадок війни з сусідами. Справді, там, де нехтують указаним порядком, одні землевласники легко перебігають до ворожого табору, другі ж недбало ставляться до охорони кордону. Тому-то в деяких державах існує закон, який не дозволяє прикордонним жителям брати участь в обговоренні питання про війни з їхніми сусідами, оскільки вони, живучи на кордоні, маючи на оці власні інтереси, не в змозі правильно міркувати. Отже, державна територія, з означених причин, повинна ділитися у вказаний вище спосіб.

9. Коли вже говорити про найбажаніший стан речей, то селяни мусять бути переважно рабами. Однак вони не повинні належати до однієї народності, мати запальну вдачу. Коли додержувати цих умов, від них буде користь у роботі й не треба буде боятися якогось заколоту з їхнього боку. По-друге, слід би доручити обробіток землі особам нееллінського походження — періекам, котрі наділені тими самими природними рисами, що й раби. З них

ті, що проживають у приватних володіннях, повинні зараховуватись до розряду рабів приватних осіб, а ті, що проживають на власній землі, мають належати до державних рабів. Яким же чином використовувати рабську працю і чому краще усім рабам, у вигляді винагороди за їхню роботу, гарантувати у майбутньому свободу, — про це ми скажемо згодом ²⁵.

Х. 1. Вище було зазначено, що місто повинне мати якомога тісніший зв'язок із материком та морем, а zarazом і з усією державною територією. Коли ж прагнути до того, щоб розташування міста було найкращим, треба взяти до уваги такі чотири моменти: передусім, і це найголовніше, розташування міста має відповідати санітарним вимогам. При цьому зазначимо, що міста, повернуті на схід і в бік східних вітрів, більше відповідають /197/ санітарним вимогам; за ними йдуть міста, повернуті на північ, — їх добре проймає зимовим холодом.

^{1330в} 2. З інших умов берімо до уваги такі, які були б сприятливі для внутрішньої політичної діяльності громадян і для їхніх військових справ. На випадок військових дій, місто повинне давати громадянам зручний вихід, а для ворогів бути важкодоступним і незручним для облоги. Потім: місто повинне бути забезпеченим від природи якомога більшими запасами води і джерелами; в супротивному разі їхню нестачу мають заповнювати водозбірні та водойми, спеціально обладнані для зберігання дощової води, так щоб ніколи не відчувалося нестачі на випадок, коли б громадяни, в разі війни, опинились відокремленими від решти території.

3. Оскільки необхідність турбуватися про здоров'я мешканців міста пов'язана безпосередньо з його відповідним розташуванням, то на другому місці стоїть завдання влаштувати в місті надійне водопостачання. До цього завдання треба ставитися з особливою увагою. Адже те, що ми вживаємо для свого організму в надмірній кількості, дуже часто справляє величезний вплив на наше здоров'я, а вода й стан повітря якраз належать до такого. Тому, коли в тих містах, де з розумінням ставляться до цього, з'ясується, що не вся вода має потрібну для здоров'я якість, чи коли джерел у них замало, то треба відділяти воду, що йде на пиття, від води, що призначена для інших потреб.

4. Що ж до укріплень у місті, то вони не однаковою мірою корисні для кожного державного устрою. Наприклад, наявність акрополя годиться для олігархічних і монархічних держав, однакова укріпленість ²⁶ усіх пунктів — для демократичних; для аристократичних не годиться ні те, ні те, а найкраще, коли є декілька окремих укріплених пунктів.

Розташування приватних будинків (по вулицях) вважається кращим і кориснішим в інтересах практичного вжитку тоді, коли вулиці прямі, за найновішим, тобто Гіподамовим, способом, для безпеки ж у військовому відношенні навпаки, кращим буде той спосіб забудови міста, що існував у давнину: вона була такою (через заплутане розташування будинків), що наймані війська з труднощами знаходили вихід, а нападникам важко було орієнтуватися в ньому.

5. Тому (при забудові міст) слід дотримуватися обох систем, причому можна чинити, розташовуючи будинки у місті так, як роблять селяни, саючи виноградні лози: вони розташовують їх перехресними рядами ²⁷. Таким чином, усе місто не повинне мати вигляду прямокутника, а тільки окремі частини і квартали, і це буде краще в інтересах міста, для його безпеки й загального вигляду. /198/

Стосовно ж міських мурів, то ті, хто заперечує їхню необхідність для міст, які відзначаються бойовим духом, міркують, одначе, по-старому, надто коли взяти до уваги, що такі хвальковиті слова спростовані реальністю.

6. Певна річ, коли маєш справу з ворогом, який або однакової з тобою доблесті, або лише трохи переважає тебе в кількості, — не годиться захищатися за укріпленими мурами. Однак, коли доводиться, припустимо, дійсно мати справу з ворогом, котрий перевершує тебе в кількості, і в хоробрості переважає, хай і не надто, притаманну людині хоробрість, — то, коли йдеться про ^{1331a} власний порятунок, про звільнення від нападів і глумління, треба подумати про найбезпечніше й підходяще для військових завдань укріплення міста. І це особливо стосується нашого часу, коли досягнуто значних успіхів у вдосконаленні металевих снарядів та облогових машин ²⁸.

7. Вимагати ж, аби не оточували міста мурами, означає те саме, коли б хтось радив шукати (для заснування міста) місцевість, зручну для ворожих вторгнень, і звелів зрівняти всі пагорби або ж не оточувати стінами й приватних осель, мовляв, щоб мешканці в них не були боягузами. А ще слід взяти до уваги: коли місто оточене мурами, можна користуватися ними по-різному — так, ніби їх і немає; та коли мури відсутні, — в тих містах цього зробити не можна.

8. А коли так, то треба не тільки оточувати місто стінами, але й дбати про їхній належний стан: це надасть містові гарного вигляду і стане у пригоді для його захисту в час війни як проти давніх, так і проти теперішніх засобів облоги. Зважаючи на сучасний поступ у веденні наступальних воєн, при обороні міста треба вдаватися і до раніше винайдених засобів і так само вишукувати й винаходити нові. Адже на тих, хто добре підготовлений, не одважуються нападати. Оскільки всі громадяни мають бути поділені на певні групи для сиситій і оскільки, з іншого боку, доводиться облаштовувати мури в зручних для цього місцях сторожами й вежами, то само собою зрозуміло, що деякі з сиситій треба влаштовувати в цих сторонах.

XI. 1. Це можна було б зробити таким чином: будівлі, призначені для культу, й ті будівлі, куди збираються для сиситій найголовніші посадові особи, зручно об'єднувати на одному й тому самому придатному для цього місці. Окремо слід розташовувати тільки ті святині, для яких закон чи оракул передбачає окреме розташування. Саме ж місце (де слід розташовувати будівлі для виконання культу й сиситій) повинне являти собою площу, яка мала б достатні розміри, зручне положення і була б краще захищена порівняно із сусідніми частинами міста. /199/

2. Нижче цього місця треба впорядкувати площу, яка іменується в (містах) Фессалії «вільною». Ця площа повинна бути прибраною від усяких товарів, і ні ремісник, ні селянин, ні будь-хто інший з таких людей не має права підходити туди, окрім тих випадків, коли їх покличуть посадові особи. Вказане місце вирізнялося б особливою красою, якби випала можливість розташувати тут і гімнасії для осіб зрілого віку. Потрібно й ці будівлі, що надають краси містові, розподілити відповідно з віком людей (що вправляються в них), причому при (гімнасіях для) юнаків мусять перебувати певні посадові особи; гімнасії ж для осіб старшого віку повинні розташовуватися поблизу того місця, де присутні посадові особи. Перебування на очах у державних службовців ^{1331b} породжує істинну сором'язливість та острах, притаманний вільним людям.

Торговельний майдан повинен відокремлюватися від згаданої нами площі й розташовуватися окремо: для нього слід вибрати місце, до якого зручно було б підвозити товари як морем, так і суходолом.

3. Оскільки особи, котрі стоять на чолі держави, діляться на жерців та урядовців, то й приміщення для сиситій жерців годиться розташовувати поблизу будівель, присвячених культові. Службові місця — для тих урядовців, котрі відають укладенням угод, розглядають карні та цивільні справи тощо, — а також агораномію і так звану астиномію треба розміщувати поблизу (торговельного) майдану в якомусь поживавленому місці ²⁹. Таке місце

придатне для впорядкування на ньому площі для повсякденних потреб; за нашим-бо накресленням та, верхня площа призначається для дозвілля, а ця — для ділових зустрічей.

4. І впорядковуючи державну територію, треба також керуватися цими правилами. Адже в (державі) наявні посадові особи в сільській місцевості, котрі в одних називаються охоронцями, в інших — ілорами. Саме тут слід влаштовувати і службові місця: одні для охорони краю, інші — для сиситій. На державній території повинні розподілятися також і святині: одні — присвячені богам, інші — героям.

Однак зайве розглядати це питання в подробицях, бо ж усе це неважко придумати, та куди важче виконати на ділі: слова передають побажання, факти ж — справа випадку. Тому полишимо подальший розгляд цього питання.

ХІІ. 1. Тепер поговоримо про сам державний устрій: з яких та наскільки якісних частин повинна складатися держава, що хоче стати щасливою і мати правильну систему правління.

Благо скрізь і повсюди залежить від дотримання двох умов: 1) правильного визначення кінцевої мети всякої діяльності і 2) вишукування відповідних засобів, що ведуть до кінцевої мети. Може /200/ трапитися, що обидві ці вимоги суперечитимуть одна одній, і може статись так, що вони узгоджуватимуться між собою. Іноді-бо мету окреслено правильно, але засоби для її досягнення шукаються помилкові; іншого ж разу в розпорядженні є всі засоби, що ведуть до здійснення мети, але сама мета визначена невдало. Буває й так, що і засоби, й мета обрані неправильно, як, приміром, у медицині. Бо й справді, інколи лікарі не уявляють собі досить чітко, як вилікувати хворе тіло, і не знаходять належних засобів для досягнення мети. А в науці й мистецтві треба прагнути і до того, й до того, тобто визначати і мету, й засоби, які сприяють її досягненню.

2. Зрозуміло, що всі прагнуть до блага і щастя в житті, але одні мають змогу досягти його, іншим певна випадковість чи сама природа перешкоджає в цьому. Адже для доброго життя необхідні ^{1332a} ті чи ті (зовнішні) сприятливі обставини — меншою мірою для осіб, що перебувають у кращих умовах, більшою — для тих, кому дісталися гірші. Нарешті, декотрі, хоч і їм дано можливість досягти щастя, шукають його від самого початку неправильно. Оскільки нашим завданням є визначення найкращого державного устрою, який полягає в тому, щоб держава мала найкращу систему правління, а останнє можливе тільки в тому випадку, коли державі буде надана можливість користуватися найбільшим щастям, то, зрозуміло, не слід випускати з уваги, що таке щастя.

3. Вже в «Етиці» (коли наведені там докази можуть для чогось знадобитися) ми визначили, що щастя полягає в діяльності і в чеснотливості та в досконалому застосуванні її не у відносному, а в абсолютному розумінні. Кажучи «відносно», маю на увазі чеснотливу діяльність як щось необхідне (для досягнення щастя), а під словом «абсолютно» — як щось прекрасне само по собі. Наприклад, візьмемо з галузі діяльності права: справедливо накладені покарання — чеснотливі дії, але ж як дії, викликані необхідністю, вони містять у собі прекрасне тільки в силу необхідності, і було б бажаніше, якби ні держава, ні людина не вдавалися до подібних дій. Навпаки, дії, спрямовані на складання шани чи досягнення добробуту, — це дії, найпрекрасніші з абсолютного погляду. Річ у тому, що дії першого виду спрямовані на усунення якогось зла, дії ж другого, навпаки, мають на меті творити благо.

4. Діяльна людина може витримувати з гідністю і вбогість, і хвороби, й решту злигоднів, що йдуть від долі, але блаженство полягає не в цьому, а в тому, що їм протилежне. Адже в «Етиці» встановлено також, що щасливою людиною буде та, для котрої, в силу її чеснотливості, благом служитиме абсолютне благо ³⁰. Звідси зрозуміло, що й у використанні цих благ така людина, звісно, діятиме чеснотливо і прекрасно в абсолютному розумінні. /201/ Через це й виникла думка, нібито справжні причини щастя полягають у зовнішніх благах.

Але ж це все одно, якби причину блискучої гри на кіфарі вбачали скорше у самому інструменті, а не в майстерності кіфариста.

З усього викладеного вище випливає, що деякі з благ³¹ найкращої держави повинні існувати (самі по собі), інші ж має підготувати законодавець.

5. Тому ми й відносимо до сфери добрих побажань наявність у державній системі всього, що тільки владна створити доля (бо вважаємо, що саме вона владна у цьому відношенні). Але зробити державу чесотною — це вже справа не долі, а знання й нескutoї волі. Чеснотливість держави виявляється в тому, що чеснотливі громадяни беруть участь у державному управлінні. В нашій державі всі громадяни беруть участь у державному управлінні. Отже, необхідно розглянути, яким чином людина стає чесотною. Адже коли припустити, що всі громадяни чеснотливі (загалом), а не кожен окремо взятий, то це було б навіть бажаніше (для держави), оскільки чеснотливість кожного зокрема тягла б за собою і чеснотливість усіх разом узятих.

6. Люди стають заповзятими й чеснотливими завдяки трьом чинникам: природі, звичаям і розуму. Передусім треба народитися людиною як такою, а не якоюсь живою істотою, і мати притаманні людині фізичні й психічні риси. Але за певних умов не^{1332в} буде ніякої користі від природних даних: звичаї змінюють людську природу, і внаслідок набуття звичок деякі з природжених якостей людини розвиваються або в кращий, або в гірший бік.

7. Тимчасом, як решта живих істот веде переважно природний спосіб життя і тільки деякі з них керуються ще й набутими звичками, людина кориться і голосу розуму, бо тільки вона обдарована ним. Таким чином, у людини всі три вказані чинники життя повинні узгоджуватися між собою. Тому часто люди чинять всупереч набутим звичкам і природі, прислухаючись саме до розуму, коли вже вони переконані, що чинити так, а не інакше, буде для них краще; ми вже раніше визначили, якими повинні бути люди за своєю природою, аби ними міг легко управляти законодавець. Решта полягає у вихованні, завдяки чому люди одне засвоюють звичкою, друге — навчанням.

ХІІІ. 1. Оскільки всяке державне об'єднання складається із влади й підлеглих, то треба розглянути, різним чи однаковим повинен бути спосіб життя владущих і підвладних. Відповідно до того, як ми вирішимо це питання, неодмінно з'ясується, чи виховання тих і тих матиме різний чи однаковий зміст. Якби владущі відрізнялися від підлеглих настільки, наскільки, за нашим /202/ уявленням, відрізняються боги й герої від людей, перевершуючи останніх насамперед своїми тілесними, а далі й психічними властивостями, то з безсумнівною яснотою можна було б твердити про перевагу владущих над підлеглими; відтак було б краще присудити одним і тим самим людям: одним завжди владувати, другим — завжди коритися.

2. Але погодитися з таким формулюванням питання нелегко, та й справа в дійсності виглядає зовсім не так, як говорить Скілак³² про індусів, у котрих царі начебто такою мірою переважали своїх підданців. Отже, зрозуміло з багатьох причин, Що всі повинні однаковою мірою мати право на почергову участь і у владуванні, і в покорі. Адже в цьому й полягав би принцип рівності для однакових. Зрештою, важко було б проіснувати державному ладові, побудованому на засаді, що суперечить поняттю права: всі мешканці держави (котрі не користуються громадянською рівноправністю), прагнучи до запровадження нових порядків, опинилися б заодно з підлеглими, — але ж неможливо, аби правителі настільки перевершували своєю чисельністю (всю решту), що могли б виявитися дужчими.

3. З другого боку, не підлягає сумніву й те, що владущі повинні відрізнятися від підлеглих. Тому законодавець має влаштувати так, щоб ті й ті брали участь і в урядуванні, і в послуху, як, до речі, було зазначено. Сама-бо природа встановила цю відмінність: вона зробила одну й

ту саму істоту двоякою від народження³³ — одну молодшою, другу зрілішою. Одним із них личить користися, іншим — владувати. Ніхто, зважаючи на відповідний вік, не ремствуватиме на те, що він перебуває (за даних умов) у підлеглих, і не вважатиме себе (в даний час) могутнішим, якщо він знає, що за інших умов і він одержить свою дешицю в почестях, а саме — коли досягне відповідного віку.

4. Отже, можна твердити, що за даних обставин одні й ті самі, ^{1333a} а за інших — не одні й ті самі повинні владувати і перебувати в підлеглих. Звідси випливає, що виховання (владущих і підлеглих), з одного боку, повинне бути одне й те саме, а з другого — різне. Бо ж, на загальну думку, той, хто хоче справедливо управляти, повинен спочатку навчитися належним чином виявляти послух. А всяка влада, як про це йшлося у попередніх розділах, може здійснюватися, з одного боку, в інтересах владуючого, з другого — в інтересах підлеглого.

5. У першому випадку ми маємо на увазі владу хазяїна над рабами, в другому — владу над вільними³⁴. Відмінність деяких наказів полягає не в їхніх наслідках (для виховання), а в тих мотивах, які спонукали віддати ці накази. Тому багато з таких /203/ робіт, які, мабуть, повинні виконувати слуги, можуть чудово виконувати й вільні юнаки. Адже наші дії різняться між собою не стільки тим, мають вони в собі прекрасне чи ні, скільки тим, яка їхня кінцева мета, тобто заради чого вони чиняться. Оскільки, за нашим уявленням, чеснотливість громадянина-правителя однакова за змістом з чеснотами найкращої людини, бо одна й та сама людина повинна спочатку побути в становищі виконавця, а тільки потім повелівати, то завданням законодавця й було влаштувати справи так, аби люди стали достойними, і вказати, який спосіб дій веде до цього та в чому полягає кінцева мета найчеснотливішого життя.

6. Душа людини складається з двох частин. Одна з них наділена розумом від природи, а друга — ні, проте підкоряється йому (розуму). За нашим твердженням, людина взагалі вважається гарною залежно від володіння чеснотами обох цих частин. Кожен, хто згодний з нашим розподілом душевних здібностей, вочевидь визнає, в якій з обох частин душі треба шукати кінцеву мету (до чого прагне людина). Адже завжди гірше існує заради кращого. Цю засаду видно і в тому, що зроблено руками людськими, і в тому, що створено природою. Скрізь-бо кращим буде те, що наділене розумом.

7. А розум, за прийнятим нами поділом, буває двояким: діяльний і споглядальний. Мабуть, що й та частина душі, (яка не обдарована розумом, але здатна йти слідом за ним), повинна ділитися на дві частини, діяльність і цієї другої частини душі, скажімо так, відповідно співвідноситься з діяльністю першої частини (тобто обдарованої розумом). І ті, хто здатен взагалі володіти обома частинами душі³⁵, повинні віддавати перевагу діяльності тієї частини, яка краща за своєю природою. Адже кожен завжди віддає найбільшу перевагу тому, досягнення чого є найвищою метою.

8. Потім: все людське життя розпадається на заняття й дозвілля, на війну і мир, а вся діяльність людини спрямована почасти на необхідне й корисне, почасти — на прекрасне заняття. Перевага тут повинна віддаватися так само, як і при вказаних частинах душі та обумовленій ними діяльності: можна віддати перевагу війні заради миру, заняттям — заради дозвілля, необхідному й корисному — заради прекрасного.

9. Усе це повинен брати до уваги політичний діяч, його законодавча робота мусить узгоджуватися і з частинами душі, і з обумовленою ними діяльністю, навіть більше: вона повинна мати на увазі здійснення вищої мети. Достеменно таким чином законодавець мусить діяти і при встановленні відповідного способу /204/ ^{1333b} життя й розпорядку відповідних занять. Треба, щоб громадяни мали можливість займатися своїми справами і (у випадку необхідності) вести війну, але, що бажаніше, насолоджуватися миром і (правильно) користуватися дозвіллям, чинити все необхідне й корисне, а ще більше — все прекрасне. І

тому, маючи на увазі цю мету, треба запровадити й відповідне виховання для дитячої та інших вікових груп, що мають у цьому потребу.

10. Ті еллінські держави, що тепер користуються, на загальну думку, найкращим упорядкуванням, ті законодавці, що встановили ці державні устрої, запроваджуючи відповідні порядки, мабуть, добивалися не найвищої мети і не рахувалися з тим, що заведені ними закони та встановлений ними характер виховання не мали на меті розвитку всіх чеснот. Ці законодавці, навпаки, досить недоречно скеровували всю свою увагу на розвиток таких чеснот, які, на перший погляд, обіцяють їхнім володарям користь і неабиякий зиск. Та й пізніші вчені, подібно до цих, висловлювали таку саму думку, як і перші: вихваляючи устрій лакедемонців, вони захоплюються тією метою, яку свого часу поставив собі його засновник: пристосувати все в законодавчій системі для здатності громадян до війни.

11. Такий погляд, звичайно, легко спростувати логічними доказами, причому тепер вони спростовуються на підставі фактів. І, подібно до того, як величезна маса людей прагне досягти необмеженого панування над багатьма, що начебто сприяє зовнішньому щастю, достоту так і Фіброн³⁷, та й решта, хто писав про державний устрій лакедемонців, із неприхованим захватом ставляться до особи самого законодавця, вказуючи, нібито лакедемонці завдяки своїй загартованості і здатності нехтувати небезпекою значно поширили свою владу.

12. Але на цей час, коли лакедемонського панування більше не існує, всім зрозуміло, що лакедемонців не можна вважати щасливими, та й їхній законодавець навряд чи був у всьому непомильним. Проте було б смішним заявляти, ніби вони, захищаючи своє законодавство, не маючи ніяких перешкод користуватися своїми законами, усе-таки зі своєї волі позбулися можливості насолоджуватись прекрасним життям. Помиляються так само й ті, хто з'ясовує питання про характер влади, до якої прагне законодавець: адже влада над вільними людьми краща та більше відповідає чеснотливості, ніж влада над рабами.

13. А ще безпідставно визнавати державу щасливою і вихвалити законодавця за те, що він навчив своїх співгромадян, як запанувати над сусідами, оскільки в цьому приховується значна шкода (для самих громадян). Адже зрозуміло, що тоді й кожен /205/ громадянин, у міру можливості, прагнутиме неодмінно до того, аби мати змогу владувати над своєю власною державою. А в цьому прагненні лакедемонці якраз і звинувачують свого царя Павсанія, попри його достоїнства. Таким чином, жодна із вказаних нами засад, жоден із наведених законів не містять у собі ані державної мудрості, ані користі, ані істини. Навпаки: законодавець повинен прагнути прищепити в душах людей, що поняття «найвище благо» і в державному, і в приватному житті — одне й те саме.

14. І не варто мізкувати з цього погляду про військові справи, а саме: як поневолити тих, хто не заслуговує на рабське становище.^{1334a} А спершу (слід подумати про те), аби самим не опинитися в такому становищі, прислужуючи іншим. Далі: щоб громадяни домагалися верховної влади, маючи на меті підлеглих, а не задля встановлення деспотичної влади над усіма. По-третє: щоб вони панували над тими, хто за своєю природою повинен служити.

15. Отож законодавець мусить докладати зусиль переважно для того, аби його закони, що стосуються і військової справи, і всього іншого, мали на увазі забезпечити громадянам дозвілля (необхідне для державної діяльності) і мир. Адже більшість держав, що звертають увагу на військову підготовку, тримаються, поки ведуть війни, і гинуть, як тільки досягнуть панування. Подібно до криці, вони втрачають свій гарт під час миру. А винен у цьому буває законодавець, що не виховав у громадян уміння користуватися своїм дозвіллям.

16. Оскільки для людей кінцева мета і в їхній державній діяльності, і в приватному житті виявляється однаковою і оскільки звичайно одне й те саме призначення буває і в найкращій

людини, і в найкращого державного устрою, то зрозуміло, що (в державі) мусять бути в наявності чесноти, що сприяють досягненню дозвілля (необхідного для політичної діяльності). Кінцевою ж метою війни, як ми вказували неодноразово, є мир, а метою роботи — дозвілля.

17. З-поміж чеснот до дозвілля й користування щастям ведуть не тільки ті, що у своєму кінцевому підсумку мають на меті надати це дозвілля, але й ті, кінцевий підсумок яких полягає в роботі. Адже для того, щоб мати можливість насолоджуватися дозвіллям, треба володіти багатьма предметами першої необхідності. Тому в державі громадянам належить бути і поміркованими (у своїх вимогах), і мужніми, й терплячими. Як у тому прислів'ї: «Дозвілля — не для рабів». А ті, хто не вміє дивитися сміливо у вічі небезпеки, стають рабами своїх нападників.

18. Отже, трудове життя вимагає мужності й терплячості, а життєві зручності потрібні для занять філософією; /206/ поміркованість і справедливість повинні виявлятися в обох випадках, але переважно вони необхідні для мирного життя й дозвілля. Адже війна сама по собі примушує бути справедливим і поміркованим; насолода ж добробутом, супроводжувана миром, і дозвілля скорше сприяють розвитку в людей зарозумілості.

19. Отже, ті, чия діяльність виявляється у найкращих вчинках, хто насолоджується усім тим, що вважається щастям, повинні мати неабияке почуття справедливості та скромності; це стосується й тих людей, котрі, за висловом поетів, мешкають на острові блаженних. Таким людям, мабуть, тим більшою мірою будуть необхідні розвинуті любов до мудрості, поміркованість і справедливість, чим спокійніше у них життя та більші блага, якими вони користуються. Тому, очевидно, й держава, яка прагне до щастя й чеснотливості, повинна мати вказані чесноти. Коли ганебно взагалі не вміти користуватися благами, то ще ганебніше не вміти користуватися ними в час дозвілля, і безглуздо (твердити), ніби достойні люди тільки ті, хто не має дозвілля (для державної діяльності), хто веде війни, а ті, хто насолоджується миром і дозвіллям, — стають подібними до рабів.

20. Отже, розвивати свою доблесть треба не так, як це робиться ^{1334в} в Лакедемоні. Щоправда, лакедемонці, як і решта греків, вважають найбільшими одні й ті самі блага, але від решти греків вони відрізняються тим, що, на їхню думку, здобути ці блага можна завдяки лише одній чесноті — доблесті. Та оскільки ці блага є чимось більшим, то й насолода від них — також більша, ніж насолода від цієї чесноти ³⁹; і що через неї буває — також зрозуміло.

21. Але яким чином і за допомогою яких засобів можна домогтися користування благами — ось це й треба розглянути.

Вже раніше ми визначили, що для цієї мети потрібні природні нахили, звичаї та розум. Якими повинні бути люди за своєю природою — визначено вище. Залишається, отже, розглянути, чи варто починати виховання з розсудку, чи з прищеплення звичок. І те, й те виховання повинні якнайкраще узгоджуватися між собою, оскільки не виключено, що розум, визначаючи найкращу мету, припуститься помилки, і те саме може статися з прищепленням звичок.

22. Тут насамперед зрозуміло, що в даному випадку, як і в решті, початок дається народженням і що мета (цього народження), своєю чергою, є початком іншої мети. Для нас (людей) розум і свідомість — мета, до чого прагне природний розвиток людини; тому ми й повинні народження людини та прищеплення їй звичок узгоджувати з цією метою.

23. Далі: подібно до того, як душа й тіло — два (первні, що становлять природу людини), достеменно так ми розрізняємо в /207/ душі дві частини: частину, що не має розуму, й частину, обдаровану розумом; і ці частини, своєю чергою, мають дві властивості, з яких одна

— бажання, а друга — свідомість. І подібно до того, як виникненню тіла передуює виникнення душі, так і частина душі, що не має розуму, утворюється раніше обдарованої розумом частини. І це зрозуміло на прикладах: стан збудження, вольові прагнення, а також вияви пристрастей притаманні навіть новонародженим дітям, тимчасом, як розсудливість і мисленнєві здібності, природно, у них з'являються тільки з віком. Тому-то й турбота про тіло має передувати турботі про душу, а потім, після тіла, слід потурбуватися про виховання нахилів, з тим щоб виховання їх служило вихованню розуму, а виховання тіла — вихованню душі.

XIV. 1. Оскільки законодавець від самого початку повинен дбати про те, щоб фізичні сили вихованців досягли найвищої досконалості, то передусім йому належить потурбуватися про шлюб і про риси, які мусять мати особи, що вступають до шлюбу. Законодавець при цьому повинен мати на увазі самих наречених, а також їхній вік: наречені повинні підходити одне одному за віком, і їхня снага має бути однаково спроможною, а то вийде так, що чоловік у змозі породжувати дітей, а дружина не може вже народжувати, або навпаки: дружина спроможна народжувати, а чоловік не має снаги. Таке становище викликає взаємні докори і чвари.

2. Потім: законодавець мусить брати до уваги той час, коли діти мають заступати батьків, і не допускати надто великої різниці в роках між батьком і дітьми; інакше, з одного боку, почуття вдячності від дітей до своїх батьків утратить практичний сенс, а з другого — батьки не зможуть стати своїм дітям у пригоді. Але ^{1335a} й не слід допускати, аби батьки й діти за віком були дуже близькі між собою: ця вікова близькість викликає неабиякі складнощі, бо, з одного боку, в такому випадку діти, майже ровесники своїх батьків, ставляться до останніх з меншою пошаною, а з другого боку — і в домашньому спілкуванні часто виникає багато приводів до сварок. Нарешті, повертаючись до нашого вихідного погляду, законодавець постійно повинен пам'ятати про те, щоб фізичні дані народжених дітей відповідали його (законодавця) намірам.

3. Майже усього цього можна досягти, коли зважити на таку обставину: крайня межа статевої снаги у чоловіків сягає сімдесяти років їхнього життя, у жінок — п'ятдесяти; тому статеве співжиття повинне від самого початку відповідати вказаним межам.

4. Ранні шлюби несприятливі щодо дітей. В усіх тварин перший приплід від молодих батьків буває слабкий, народжуються здебільшого самиці, й до того ж низькорослі. Те саме спостерігається /208/ і в людей. І це підтверджується тим фактом, що у всіх державах, де поширені ранні шлюби, населення буває фізично слабосиле й дрібне. А ще під час пологів молоді жінки страждають більше, і дуже багато з них гине. Ось чому дехто пов'язує з цим фактом дану трезенцям відповідь оракула, яку тлумачать так, що у них багато молодих жінок гине внаслідок раннього заміжжя, а не «збирання незрілих плодів» ⁴⁰.

5. І задля набуття стриманості корисно видавати заміж дівчат у трохи старшому віці, оскільки, вступивши у статеві зносини в ранній молодості, вони виявляють велику нестриманість. Причому фізичні сили молодих людей, що вступають у статеві зв'язки в період дозрівання сімені, уповільнюються у своєму зростанні, мабуть, і в своєму розвитку, оскільки і для дозрівання сімені потрібен певний час, по завершенні чого це дозрівання припиняється.

6. З огляду на викладені міркування, найкраще годилося б дівчатам брати шлюб у 18-річному віці, а чоловікам у 37-річному або й трохи раніше. При взятті шлюбу в цьому віці фізичні сили подружжя будуть у розквіті, і такий розрахунок дуже добре збігатиметься для подружжя з тим віком, коли їхня статева спроможність припиняється. А ще й час, коли діти вступають у самостійне життя, якраз припадає на ту пору, — діти будуть у періоді свого

розквіту, з умовою, звичайно, що шлюб виявиться плідним. Тимчасом, як батьки, наблизившись до 70-річного віку, підупадають на силі.

7. Отже, про час укладання шлюбу вже сказано. Що ж до найбільш підходящої для цього пори, то, як показує досвід (і ми можемо це визнати), зима — найкращий час для вступу в шлюб. Подружжя, до речі, мусить у питанні про статеве життя дослухатися ^{1335в} настанов лікарів і натурфілософів, оскільки перші можуть дати поради щодо розвитку фізичних сил, а останні можуть повідомити про вітри, причому більше вихваляючи північні, а не південні.

8. Стосовно ж того, які фізичні дані батьків можуть бути найкориснішими для народжуваного потомства, то докладніше це питання можна з'ясувати в книзі про педономію ⁴¹.

Проте, в загальних рисах: для здоров'я і сили чоловіка як батька зовсім не треба мати фізичну міць атлетів; з другого ж боку, не годяться тут і люди з надто ніжною статуєю, неспроможні виконувати важкі роботи; тут слід дотримуватися середини (між двома крайнощами). Організм (громадянина) повинен бути витривалим до праці, але не завдяки виснажливим вправам, і цей розвиток має бути не однобічним, як буває з атлетами, а пов'язаним /209/ із діяльністю вільнонароджених людей. Це стосується однаковою мірою як чоловіків, так і жінок.

9. Вагітні жінки також мають стежити за своїм організмом; вони не повинні байдикувати, їсти щось важке для перетравлення. Щодо першого, то законодавець може легко цьому посприяти, видаючи відповідні приписи: ходити у певні дні для виконання релігійних обрядів на честь божеств, що допомагають у пологах, духовне життя (вагітних жінок), на противагу їхньому фізичному життю, має бути спокійним: адже плід, який вони носять у собі, бере живлення від жінки так само, як рослини живляться від ґрунту, з якого вони виростають.

10. Щодо питань, пов'язаних із «нехтуванням» новонароджених дітей та їхнім голодуванням, то нехай чинним буде той закон, що жодної калічної дитини годувати не слід. Що ж до числа дітей, то у випадку, коли встановлені звичаї ⁴² забороняють нехтування когось із новонароджених, воно й не повинне мати місце. Адже кількість, що народжується, суворо визначена. Коли у подружжя має народитися дитина понад установлене число, то треба зробити викидня, перш ніж зародок цілковито визрів; злочином проти Бога й державних настанов буде вчинення викидня, коли зародок уже повністю дозрів.

11. Встановивши початковий вік для чоловіка й жінки, від якого вони можуть брати шлюб, треба визначити і той крайній вік, до якого їм годиться виконувати в інтересах держави їхні подружні обов'язки. Адже діти старих батьків, як і діти надто молодих, з'являються на світ недосконалими і у фізичному, і в інтелектуальному відношенні, причому (діти) батьків-перестарків — слабкими. Тому (краще за все визначити цю крайню межу), узгоджуючи з інтелектуальним розквітом здібностей людини. Ця пора у більшості людей, як кажуть деякі поети, що вимірюють людське життя «седмицями», збігається з п'ятдесятирічним віком.

12. Таким чином, хто переступив цей вік на чотири-п'ять років, той повинен відмовитися від народжування дітей. І видається, можна продовжувати співжиття лише в інтересах свого здоров'я чи з якоїсь іншої подібної причини. Стосовно ж побічних зв'язків чоловіка або дружини, то такі зв'язки ніде не вважаються пристойними, поки існує те, що називається законним шлюбом. ^{1336а} І якщо буде викрито когось у злочинному зв'язку впродовж часу, коли можна народжувати дітей, то винуватець має відповідати за це як громадянин, відповідно до існуючого положення.

XV. 1. Коли ж діти з'явилися на світ, то дуже важливо поміркувати над тим, які харчі потрібні для зміцнення їхніх фізичних /210/ сил. Спостереження за тваринами і тими племенами, які ставлять своєю головною турботою розвиток у собі войовничої вдачі, свідчать, що годування молоком зміцнює фізичні сили дітей, і що вина, яке спричиняє захворювання, треба (під час годування дітей) уникати взагалі.

2. А ще в такому юному віці корисно розвивати рухливість. Аби уникнути пошкоджень тіла, тепер деякі племена користуються механічними пристроями, що запобігають різним вивихам у дітей. Корисно також ще від юних літ привчати дітей до холоду: це чудовий засіб і для здоров'я, і для гарту у військових справах. Тому-то в багатьох варварських племен існує звичай купати немовлят у холодній воді, а, наприклад, галли закутують дітей у легкі ковдри ⁴³.

3. Взагалі, все, до чого можна привчати дитину, краще робити «від самих пелюшок», але привчати поступово. Та обставина, що в організмі дітей міститься більше тваринного тепла, чудово сприяє привчанню їх до холоду. Ось такі й подібні турботи виникають щодо дітей ще в зовсім ранньому віці.

4. Далі, в наступну вікову пору, до п'яти років, коли, зрозуміло, не годиться навчати чогось дитину чи обтяжувати її якоюсь роботою, що могла б завадити її зростанню, треба дозволяти їй рухатися стільки, скільки необхідно, аби організм не бездіяв. З цією метою слід забавляти дитину, відповідно до її віку, різними заняттями, а також іграми, причому ігри мають відповідати гідності вільної людини, не повинні надто втомлювати дитину чи бути зовсім непристойними.

5. Щодо розповідей і казок, слухати які доцільно в такому віці, то подбаймо про їхній добір; і це обов'язок тих посадових осіб, котрі називаються педономами. Все це немовби готує дитину до наступних занять, тому й ігри дітей мають наслідувати те, чим вони займатимуться згодом усерйоз.

6. Зовсім безпідставно забороняють декотрі законодавці ⁴⁴ дітям голосні вигукування й плач — і те, й те сприяє їхньому зростанню та певним чином є для них немовби гімнастикою: затримування дихання розвиває силу при роботі, а це буває з дітьми, ^{1336в} котрі кричать. Педономи нехай стежать за тим, як діти проводять час, а також за тим, щоб вони якомога менше перебували в оточенні рабів: у цьому віці, тобто від п'яти до семи років, діти повинні виховуватися в домашній обстановці.

7. Зрозуміло й те, що діти не повинні ні чути, ні бачити ⁴⁵ нічого з того, що не відповідає гідності вільнонародженої людини. Та й узагалі законодавець нехай усуне з держави усяке лихослів'я, тому що з поганої звички лаятися розвивається і /211/ схильність до вчинення проступків. Особливо не допускаймо лихослів'я в середовищі молоді: треба, щоб вони не говорили самі й не чули від інших чогось подібного. Коли ж усе-таки виявиться, що хтось говорить або робить заборонене, то вільнонароджену людину, але ще не прийняту в сиситі, треба відшмагати, а якщо вона вже старша за віком ⁴⁶, — позбавити її громадянських прав, бо такі провини притаманні тільки рабам і несумісні з гідністю вільнонародженої людини.

8. Отже, оскільки ми забороняємо нікчемні розмови в державі, то, очевидно, не можна допускати в ній виставляння непристойних картин чи сороміцьких вистав. Таким чином, начальники нехай подбають про те, аби жодна картина чи статуя не являли собою показу чогось безсоромного, за винятком хіба тих випадків, коли закон допускає такі непристойні моменти під час святкування культів певних божеств. Складати належні почесні закон, зрештою, дозволяє тільки особам, що досягли певного віку, причому і за себе, і за дітей, і за дружин.

9. Закон повинен також заборонити юнакам бути присутніми в ролі глядачів на виставах ямбів і комедій ⁴⁷ до тих пір, поки вони досягнуть віку, коли їм дозволено буде брати участь у сиситях, сидячи разом з іншими ⁴⁸. І вони, далєбі, зможуть бути учасниками цього, і в такому випадку можна сподіватися, що одержане до того часу виховання зробить їх несприйнятливими до шкоди, яка заподіюється від таких видовищ. Тепер ми говоримо про все це побіжно; згодом треба буде підійти до цього питання уважніше й точніше визначити: чи не слід узагалі заборонити (молоді) відвідини театру; коли ж випустити його з уваги, то (подумати), яким чином оминати суперечливі моменти, що постають перед нами в цьому питанні. Тепер ми згадали про це, оскільки воно уявляється нам необхідним.

10. Зрештою, можливо, актор-трагик Феодор не так уже й погано міркував, твердячи, що він не дозволяв жодному акторові, навіть із числа третьорядних, виступати на сцені раніше нього, Феодора, оскільки глядачі вже від перших слів акторів складають гарне чи погане враження про них. Те саме можна говорити й про спілкування з людьми та з довкіллям: ми завжди любимо перші враження. З цієї причини й треба оберегати молодь від зв'язків із різним злом, особливо з тим, у чому полягає всіляке нікчемство чи що розпалює погані пристрасті. Коли ж мине п'ять років, то наступні два, до семи, діти повинні бути присутніми на уроках із тих предметів, які їм згодом доведеться вивчати самим.

11. Все виховання треба поділити за віковими особливостями на два класи: 1) від семирічного віку до статевої зрілості і 2) від /212/ настання статевої зрілості до 21 року. Звичайний поділ вікових ^{1337a} груп на седмиці, можливо, й непоганий, однак і цей поділ треба узгоджувати з природними особливостями. Всяке-бо мистецтво, в тім числі й мистецтво виховання, має на меті заповнити те, чого людині бракує від природи.

Отже, спершу слід розглянути, чи треба встановлювати певні правила у вихованні дітей; потім: чи корисніше покласти це на державу, чи на приватних осіб, — а це нині спостерігається у більшості держав; і, нарешті, (з'ясувати), в чому полягає зміст виховання.

Книга восьма

1. 1. Те, що законодавець повинен з особливою увагою ставитись до виховання молоді, — в цьому ніхто не сумнівається, адже в тих державах, де цим нехтують, державному устроєві завдається шкода. Для кожної системи правління необхідна й відповідна система виховання; кожен державний лад має свої відмітні риси, що сприяють його збереженню і визначають його від початку; наприклад: демократичний характер устрою — демократію, олігархічний — олігархію. І завжди кращий зміст обумовлює існування кращого виду устрою.

2. А ще для застосування всіх (природних) можливостей (людини) в роботі необхідне певне попереднє виховання й набуття відповідних навичок (до того чи того виду) діяльності. Отже, зрозуміло, що для прищеплення чеснот треба проводити виховну роботу. Оскільки вся держава ставить перед собою одну мету для всіх, то зрозуміло й те, що виховання — загальнодержавна справа, і воно повинне мати загальний характер. І не бути справою якоїсь окремо взятої особи. Тепер же кожен дбає про виховання своїх дітей, навчаючи їх по-своєму, як заманеться. Насправді ж те, що є спільною справою, треба й виконувати спільно. І так само не думаймо, ніби кожен громадянин — сам по собі; навпаки, всі громадяни належать державі, бо кожен із них — (невід’ємна) частинка держави. Турбота ж про кожну частинку, природно, передбачає піклування про ціле, разом узятє.

3. Тож у цьому розумінні заслуговують на похвалу лакедемонці, котрі докладають неабияких зусиль у справі виховання дітей, і тому воно у них загальнодержавне.

Отже, зрозуміло, що закон повинен визначати характер виховання юнацтва як суспільне явище. Не випускаймо з уваги й того, що являє собою виховання і яким чином його треба здійснювати. Адже нині міркують (з приводу цього питання) по-різному: не всі вважають, що молодь слід навчати в дусі чеснотливості, або ставити перед нею мету — досягнення найвищого блага, або розвивати в неї інтелект і чесноти (тут теж немає одностайності).

4. Тож, з огляду на різні підходи щодо виховання, не з’ясовано й таке: чи необхідно розвивати в дітей саме практичні нахили в /214/ 1337в їхній діяльності, чи ті, що повністю пов’язані з чеснотами, чи, нарешті, ті, що ведуть до вищих, абстрактних знань, всі ці погляди мають своїх прихильників. Немає згоди і в тому питанні, що, зрештою, веде до чеснотливості. А що принаймні не всі цінують одну й ту саму чесноту — то, виходить, існують розбіжності й у думках про застосування її на практиці.

II. 1. Отже, зрозуміло, що з корисних предметів необхідно вивчати ті, в чому існує потреба, але не всі; оскільки одні види діяльності притаманні вільним за походженням особам, інші — невільним, то, мабуть, із перших видів діяльності слід брати ті, що не перетворюють вільної особи на ремісника. До ремісничих занять ми відносимо такі мистецтва й предмети навчання, що роблять фізичні, психічні й інтелектуальні сили вільної людини непридатними для застосування їх у чеснотливих діях. Тому і вважаємо ремісничими такі мистецтва й заняття, якими послаблюються фізичні сили; до них належать поденні роботи, через що інтелект, зайнятий ними, розвивається слабо.

2. Із числа «вільних» наук вільній людині можна вивчати тільки деякі до певних меж; надмірне ж захоплення ними, з тим щоб опанувати їх якнай докладніше, завдає шкоди.

Адже неабияке значення має і те, заради чого хтось робить або вивчає що-небудь. Бо коли це робиться в особистих інтересах чи в інтересах друзів або чеснотливості, то воно гідне вільної людини, але чинити саме так в інтересах чужих часто означає поведінку, притаманну найманцеві й рабові. Отже, на сьогодні зазначені предмети, як сказано вище, двоякі за характером.

3. Нині звичайними предметами є чотири: граматика ¹, гімнастика, музика і, як додає дехто, малювання. З них граматика і малювання вивчаються як предмети, що корисні у вжитку і часто мають практичне застосування. Гімнастикою ж займаються тому, що вона сприяє розвиткові мужності. Щодо музики, то можуть виникнути сумніви (стосовно користі її вивчення), адже тепер музикою займаються переважно тільки заради втіхи. Але наші предки помістили музику в число загальноосвітніх предметів тому, що сама природа, як уже неодноразово вказувалося, прагне надати нам можливість не тільки правильно скеровувати нашу діяльність, але й пречудово користуватися нашим дозволом. Останнє ж — ми знову наголошуємо — служить основною засадою нашої діяльності.

4. Коли ж необхідне те й те: і діяльність, і дозволи — і дозволю треба віддавати перевагу перед діяльністю, то виникає питання, яким чином заповнити це дозволи? Звичайно, не розвагами, бо в такому випадку вони неминуче виявилися б кінцевою /215/ метою нашого життя. Оскільки це неможливо, але трудящій людині потрібен відпочинок, то ігри існують задля розслаблення. Усяка діяльність пов'язана з тяжкою працею і напруженням сил. І тому розваги повинні мати своє місце, але при цьому, визначаючи на них час, користуймося ними як ліками, у зручний для цього момент. Адже розслаблення фізичних сил під час ігор ^{1338a} заспокоює душу і дає бажаний відпочинок.

5. Але дозволи, мабуть, уже в самому собі має і насолоду, й блаженство, і щасливе життя, і все це випадає на долю не зайнятих людей, а тих, хто користується дозволами. Адже той, хто робить що-небудь, прагне здобути те, чого йому бракує; щастя ж — кінцева мета, пов'язана не із виснажливою працею, а, на загальну думку, з насолодою. Однак цю насолоду не всі визнають однаковою для всіх; кожен визначає її у відповідності із самим собою та зі своїми властивостями; найкраща людина воліє, звичайно, найкращу насолоду — ту, яка має найкращі властивості. Звідси зрозуміло, що для вміння користуватися дозволами у житті треба дечого навчитися, в чомусь виховатися, і як це виховання, так і це навчання містять у самих собі мету; тим часом те навчання, що характеризується необхідним (чинником) для застосування його в діяльності, має на увазі іншу мету.

6. Тим-то й наші предки піднесли музику до виховних предметів не як необхідний (певної нагальної потреби у вивченні музики немає) і не як загальнокорисний предмет, на кшталт грамоти, що необхідна і для ведення грошових справ, і для домашнього господарства, і для наукових знань, і для багатьох галузей державної діяльності. І малювання також, мабуть, вивчається тому, що дає користь, аби краще судити про художні твори, так само як гімнастика зміцнює здоров'я і розвиває фізичні сили. (Музика ж нічого подібного не дає). Тому залишається одне: вона служить для заповнення нашого дозволу і з цією метою, мабуть, і зарахована до виховних предметів. Вважається, ніби музика править за інтелектуальну розвагу вільних людей. Тому-то й Гомер у своїй поемі висловився так: «Приємно буває, коли на бенкет запросити співця найкращого» ². Потім він говорить про тих, хто запрошує «співця», і продовжує: «Він — той, хто дарує всім радість» ³. Ще в одному місці устами Одиссея поет стверджує, що найкраще провести час — це віддатися веселощам: «Гості в оселях сидять, слухаючи з радістю пісень кіфариста» ⁴.

III. 1. Отже, зрозуміло, є й таке виховання, яке батьки повинні давати своїм синам не тому, щоб воно було практично корисним для них, а тому, що воно гідне вільної людини і само по собі прекрасне. Чи входить у коло цього виховання один предмет, чи їх /216/ декілька, і які вони, і як їх ставити, — все це ми з'ясуємо згодом ⁵. Тепер же, на підставі наших попередніх

міркувань, достатньо з'ясовано, що вже й стародавні відносили музику до предметів виховання.

А ще (правильність нашої думки підтверджує таке): дітей треба навчати загальнокорисних предметів не тільки задля користі, яку маємо з цього, — як, приміром, навчання грамоти, — але й тому, що завдяки цьому навчанню можна здобути багато інших знань.

2. Так само і з малюванням: і його вивчають не заради того, ^{1338в} щоб не дати себе обманути, купуючи що-небудь або продаючи із домашнього начиння, а тому, що воно розвиває уважність при визначенні тілесної краси. Узагалі, шукати скрізь тільки одну користь найменше личить людям з високими духовними інтересами і вільним (за походженням).

Зрозуміло й те, що у справі виховання розвиток навичок має передувати розвиткові розуму і фізичне виховання має йти попереду інтелектуального. Звідси випливає, що хлопчиків слід насамперед віддавати в руки вчителів гімнастики й педотрибів: перші приведуть у належний стан їхній організм, а другі скерують відповідним чином їхню гімнастичну вправність.

3. Тепер грецькі держави, видається, найбільше турбуються про виховання молоді, але майже всі намагаються надати організмові «атлетичного» вигляду, тим самим калічачи фігуру дітей і заважаючи їхньому природному зростанню. Лакедемонці ж уникли цієї помилки, однак постійною і виснажливою працею вони перетворюють дітей немовби на диких звірів, гадаючи, що це зміцнює їхній дух. Однак, як про це часто говорилося, не слід звертати всі свої зусилля на одну мету, не треба тільки її брати до уваги. Адже, коли й прагнути до неї, все одно її не досягнеш; бо ні у племен, ні у тварин ми не бачимо того, щоб хоробрість відмітно вирізняла найдикіших із них; навпаки, вона притаманна скорше левоподібним.

4. Є багато племен, котрі схильні до вбивства й людодівства, наприклад, ахейці й геніюхи, що мешкають навколо Понту, та деякі інші, що живуть на материку ⁶, в чомусь схожі на ахейців і геніюхів, а в чомусь навіть переважають їх. Все це — розбійницькі племена, але у військовій справі вони тямлять мало. А ще нам відомо, що навіть лакедемонці переважали решту греків до тих пір, поки самі займалися важкими вправами, а тепер і в гімнастиці, і у войовничості вони поступаються іншим. Адже лакедемонці відрізнялися від решти не тим, що виховували молодь /217/ описаним вище способом, а тим, що гартувалися у війнах проти всіх, хто не мав бойової держави.

5. Тож звідси випливає, що у вихованні першу роль повинне відігравати прекрасне, а не тваринне. Адже ні вовк, ні якийсь інший звір не піддаватиме себе небезпеці задля прекрасної мети; це справа доблесного мужа. Але ті люди, котрі, виховуючи хоробрість у дітей, надають цьому надмірного значення, випускають з уваги інше необхідне, роблячи з них, імовірно, ремісників. Вони виховують дітей тільки для розв'язання одного із завдань у державі, але, як свідчить досвід, цим самим чинять гірше за інших. Судити ж про все це треба не за минулим досвідом, а за теперішніми справами: тепер у лакедемонців з'явилися суперники по вихованню, тоді як раніше їх не було.

IV. 1. Отже, можна визнати, що (молодь) слід навчати гімнастики; зрозуміло також і те, яким чином має проводитися це навчання. Звичайно до настання статевої зрілості гімнастичні вправи повинні бути нескладними, щоб тіло не спотворювалося у своєму розвитку; а ще треба зовсім уникати посиленого й примусового харчування і не доручати виснажливих робіт. Як доказ (на користь того), що ці заходи можуть уповільнювати розвиток ^{1339а} фізичних сил, можна взяти приклад Олімпійських ігор, де серед переможців рідко зустрінеш двох-трьох одних і тих самих осіб, котрі б перемогли спочатку в юнацькому віці, а потім уже дорослими чоловіками. Це пояснюється тим, що юнаки виконували дуже складні вправи ⁷ і втрачали свою силу.

2. Досягши ж зрілості, три роки треба віддати на опанування решти предметів виховання ⁸, а в наступному віковому періоді доцільно виконувати тяжкі роботи й споживати необхідну їжу. Ні в якому разі не можна одночасно напружуватися у роботі розумово й фізично, оскільки таке поєднання взаємно шкодить одне одному — напруження фізичних сил перешкоджає розвиткові інтелекту, перевтома ж останнього — розвиткові тіла.

3 ⁹. Стосовно ж музики, то сумнівні питання вже розглянуто раніше. Тому не уриватимемо наших досліджень, а продовжимо їх, аби дати поживу для міркувань, коли хто-небудь захоче про це поговорити. А втім, нелегко з'ясувати, в чому полягає природа музики, заради чого треба займатися нею: може, задля розваги й відпочинку, подібно до того, як ми віддаємося сну та бенкетуванню? Річ у тім, що останні самі по собі мають на увазі досягнення не важливої мети, а лише приємних відчуттів; як мовить Еврипід ¹⁰ — аби проганяти турботи. Тому дехто й музику ставить в один ряд із (сном, бенкетуванням), — тобто спить, п'є, танцює під музику. /218/

4. Чи радше слід вважати, що музика має певне відношення до моральної чеснотливості й що вона справляє в даному випадку дію, подібну до гімнастики: як гімнастика сприяє розвиткові організму до певного рівня, достеменно так і музика здатна справити певний вплив на поведінку людини, розвиваючи в ній здатність правильно радіти? Чи (ставлячи третє питання) музика містить у собі щось сприятливе для користування дозвіллям і для інтелекту?

Зрозуміло, що юнаків слід виховувати не для розваг; коли вчаться, то не граються, — навпаки, навчання пов'язане з виснажливою працею. Звичайно, недоцільно хлопчикам і юнакам узагалі проводити власне дозвілля так, як його проводять дорослі люди, адже недосконале не може досягти найвищої мети.

5. Мабуть, можна було б припустити, що те, чим займаються старанно хлопчики, послужить засобом розваги для них тоді, коли вони визріють і стануть мужами. Та коли це так, то для чого тоді навчати хлопчиків музики, а не чинити подібно перським і лідійським царям, котрі розважаються музикою і знайомляться з нею через посередництво інших осіб (тобто музикантів)? Тим більше що музичне виховання тих, хто постійно вправляється в одній і тій самій справі й мистецтві, буде, звичайно, більш митецьким, ніж виховання тих, хто має справу з ним стільки часу, скільки необхідно виключно з метою засвоєння. І коли хлопчики самі повинні ґрунтовно вивчати музику, то чом би їх не навчати й кухарства, — що було б, звичайно, нісенітницею.

6. Виникає ще одне запитання: чи сприяє музика удосконаленню морального обличчя людини? І чому хлопчики повинні вивчати музику самі, а не слухати, як грають і співають інші, й при цьому належним чином радіти та спромогтися на правильне ^{1339в} судження (про виконання п'єси), як то чинять лакедемонці, котрі, хоч самі й не навчаються музики, все-таки, подекуди, можуть правильно судити про те, які пісні гарні, а які — ні. Те саме зауваження стосується й думки про те, що музика повинна зробити наше життя приємнішим і розважати відповідно до потреб вільної (за походженням) людини. Тоді для чого, знову ж таки, слід навчати музики самих хлопчиків, а не допускати, щоб вони насолоджувалися нею, коли її виконують інші?

7. Можна побачити це на прикладах із уявлень, що існують у нас про богів: у поетів Зевс сам не співає і не грає на кіфарі; тих же, хто має справу з цими мистецтвами, ми називаємо ремісниками і вважаємо, що займатися ними не пристало мужеві, хіба що у випадках, коли він напідпитку або робить це жартома. А втім, ми до цього повернемося згодом. /219/

V. 1. Перше питання полягає ось у чому: треба чи не треба відносити музику до предметів виховання? Вище ми поставили для розв'язку три питання стосовно покликання музики. Що ж вона являє собою? Чи це предмет виховання, чи забава, чи інтелектуальна розвага? З

цілковитою підставою музику можна віднести до всіх цих понять, і в усіх вона, очевидно, має свою частку. Забава має на меті забезпечити відпочинок, що, звичайно, приємна річ, бо він діє немовби ліки проти втоми від надсидної праці. Потім: розвага для інтелекту, на загальну думку, має містити в собі не тільки прекрасне, але й дарувати задоволення, бо щастя полягає саме в поєднанні прекрасного з радістю, яку воно дає. А музику всі мають за дуже приємну річ, байдуже, супроводжується вона співом чи ні.

2. І Мусей» запевняє, мовляв, «найприємніша для смертних — пісня». Тож музику, як засіб, що здатен розвеселити, з цілковитою підставою допускають на зібрання людей, куди вони сходяться, аби відчувати якесь полегшення. Таким чином, розглядаючи музику вже з цього погляду, можна стверджувати, що вона повинна бути предметом виховання для молоді. Як і всякі приємні розваги, вона теж не завдає шкоди, навпаки, — не тільки сприяє досягненню найвищої мети (в людському житті), але й розраджує. А що людина рідко досягає найвищої мети свого існування, оскільки вона має потребу відпочивати і вдається до забав не заради якоїсь найвищої мети, але й просто задля розваги, то було б цілком доцільно, якби вона знаходила повну розраду в радості, що її дає музика.

3. Трапляються люди, для котрих забава становить найвищу мету в їхньому житті, тому що й це, мабуть, містить у собі певну насолоду й може правити за мету. Однак не всяка насолода може вважатися такою. Прагнучи до неї як до кінцевої мети (в їхньому розумінні), люди приймають за неї якусь іншу (випадкову) насолоду, тому що вона має певну схожість із тією (насолодою), яка становить найвищу мету в людській діяльності. Але подібно до того, як найвища мета людського життя не повинна бути чимось іншим, що дає багато в майбутньому, так і згадані насолоди мають існувати не заради чогось такого, що миготить у майбутньому, а задля того, що вже відбулося, — наприклад, для спочинку від тяжкої праці і полегшення гіркоти. Отже, тут можна вбачати причину, що спонукає людей до пошуків свого щастя з допомогою цих (випадкових) насолод. І хтось, користуючись цим, слушно вважатиме за причину саме це.

4. Але не тільки однією цією причиною пояснюється те, чому вдаються до насолоди, яку дарує музика. До неї звертаються, /220/ ^{1340a} оскільки вона, мабуть, корисна тим, хто хоче відпочити після роботи. І все ж треба ще розглянути, чи не є така користь від музики випадковою, а також з'ясувати, чи суть музики полягає у чомусь вищому порівняно з указаною користю, яку вона дає. Однак тоді виникає питання: чи не повинна музика, окрім звичайної насолоди, яку вона дарує і яку відчують усі, давати ще й інтелектуальну, бо ж справді, музика природно наснажує, тому слухають її залюбки люди всякого віку та різного рівня моралі. Навіть більше, вона покликана для ще вищої мети, а саме: справляти дію на людську поведінку та психіку. Це стане зрозумілим, коли з'ясується, що музика має певний вплив на наші моральні риси.

5. Те, що так буває насправді, доводять, окрім усього іншого, пісні Олімпа ¹², які, з чим згодні всі, надихають наші душі, а натхнення і є насолодою для нашого морального стану. Слухачі ж при цьому, навіть коли тільки сприймають їх просто, без мелодії та ритмів, усе одно відчують (душевно) задоволення. Оскільки музика сама по собі щось приємне, а чеснотливість полягає у належній радості, любові й ненависті, то, мабуть, нічого так ревно не слід вивчати юнакам і ні до чого не звикати такою мірою, як до вміння правильно судити про шляхетний характер і вчинки, гідні похвали, радіючи однаковою мірою з тих і тих звуків.

6. Ритми й мелодія відображають щонайправдивіше гнів і лагідність, мужність і поміркованість та всі протилежні їм риси, а також решту моральних якостей. Це видно з досвіду: слухаючи музику, ми змінюємося в настрої. Звичка ж відчувати гіркоту чи радість, сприймаючи якесь відображення реальності, призводить до того, що ми починаємо спізнавати ті самі почуття, стикаючись із дійсністю. Хто, приміром, дивлячись на чийсь

портрет, спізнає радісне почуття не з якоїсь іншої причини, а саме тому, що він бачить перед собою зображення певної особи, тому, звичайно, буде приємно зустрітися віч-на-віч із людиною, портретом якої він милувався.

7. В усьому іншому, що стосується сфери чуттєвого сприйняття, — наприклад, у тому, що приступне нашому доторкові й смакові, — відсутня будь-яка подоба моралі. В тому, що сприймається нашим зором, це виявляється тільки незначною мірою: через зір ми сприймаємо тільки форми предмета, і, як такі, вони лише незначною мірою і далеко не в усіх викликають почуття ще й через чуттєве сприйняття. Причому ми маємо тут не справжню подобу моральних рис, а відтворювані малюнком і фарбами фігури — скорше тільки зовнішнє відображення цих рис, оскільки вони впливають на зовнішній вигляд людини, коли вона проймається почуттями. І все ж, наскільки це стосується зовнішньої форми, з /221/ того, на що ми дивимось, молодь повинна розглядати не Павсонові, а Полігнотові картини або твори такого митця чи скульптора, котрий уміє передати в них душевні переживання зображеної людини.

8. Навпаки, що стосується мелодій, то вже в них самих передаються душевні переживання. Це зрозуміло з такого: музичні лади істотно відрізняються один від одного, тож, коли ми слухаємо їх, у нас з'являється різний настрій, і ми не однаково ставимось до кожного з них; так, слухаючи одні лади, наприклад, так званий змішаний лідійський, ми спізнаємо жалісливий і пригнічений настрій, а слухаючи інші, пом'якшені ¹³ лади, ми теж у своєму характері розслаблюємося; ще інші лади викликають у нас переважно поміркований, урівноважений настрій, і цю останню властивість має, мабуть, тільки один із ладів — дорійський. Що ж до фригійського ладу, то він справді сильно впливає на нас, викликає збудження.

9. Все це добре з'ясовують ті філософи, котрі займаються питаннями виховання, і їхні міркування знаходять своє підтвердження у самих фактах. Те саме стосується й ритміки; одні ритми мають спокійніший характер, інші — рухливий, із цих останніх в одних ритмах рухи грубіші, в других — витонченіші.

Отже, з цього видно, що музика здатна справляти певний вплив на моральні риси душі. Тому, мабуть, її слід піднести до числа предметів виховання молоді.

10. Навчання музики відповідає самій природі цього віку; в молодому віці люди не схильні братися з доброї волі заповзято до того, що їм не до вподоби, а музика якраз за своєю природою належить до числа таких предметів, що дарують приємне. Зрештою, між гармонією та ритмікою, з одного боку, й душею — з другого, існує певна спорідненість, тому дехто з філософів ¹⁴ стверджує, що сама душа і є гармонією, інші ¹⁵ ж запевняють, що душа має гармонію в собі.

VI. 1. Тепер слід з'ясувати висловлений раніше сумнів: чи треба навчати молодь музики таким чином, щоб самі юнаки уміли співати й грати на музичних інструментах, чи не треба? Принаймні не підлягає сумніву, що для розвитку людини важить, чи буде вона на практиці виконувати ту або іншу справу. Само собою зрозуміло, що неможливо чи досить складно судити із знанням справи про те, до чого сам не причетний. З другого боку, діти також повинні братися за якусь цікаву справу, і в цьому відношенні треба вважати розумним винаходом те Архітове ¹⁶ брязкальце, котре дають дітям, щоб вони, бавлячись ним, не трошили чогось удома, адже дитинство пов'язане з пустощами. Отже, коли /222/ Архітове брязкальце годиться для малих дітей, то подібним «брязкальцем» у вихованні старших буде музика. Із наведених вище міркувань видно, що для здобуття повної музичної освіти дітей треба, щоб вихованці вивчали музику на практиці.

2. Не важко з'ясувати, що годиться і що не годиться для відповідного віку, водночас спростовуючи твердження, ніби практичне вивчення музики — заняття, притаманне ремісникам. Насамперед (щодо першого пункту) для того, щоб судити про справу, треба самому вміти її робити, а тому люди повинні, поки ще молоді, самі братися за неї. Натомість у старшому віці вони будуть спроможні судити про прекрасне й відчувати належну радість завдяки урокам, одержаним у молодості.

3. Коли ж дехто докоряє: мовляв, навчання музики зробить із людей ремісників, — то спростувати це твердження не важко; ^{1341a} треба тільки з'ясувати, наскільки особи, котрі виховуються з метою засвоєння ними політичної чеснотливості, повинні практично опановувати музику, тобто визначити, з якими мелодіями і з якими ритмами вони повинні ознайомитися, на котрих, зрештою, інструментах вони повинні навчитися грати, бо останнє — досить вагома річ. Встановивши це, уникнемо докору, оскільки не можна заперечувати й того, що деякі види впливають несприятливо.

4. Отже, зрозуміло, що навчання музики не повинне бути перешкодою іншим видам діяльності (людини), що воно не повинне перетворювати її (у фізичному відношенні) на ремісника, робити її непридатною для виконання військових і цивільних обов'язків, незалежно від того, чи це буде стосуватися практичного використання, чи теоретичного вивчення надалі. Навчання музики задовольнятиме в тому випадку, коли молоді люди не працюватимуть над нею з метою брати участь згодом у професійних змаганнях, а також коли не вимагати від дітей засвоєння різних викрутасів у музиці, які увійшли тепер до програми музичних змагань, а звідти перейшли і в школи. Музична освіта молоді повинна тішити красою мелодії й ритмом, а не давати тільки насолоду ¹⁷ в загальному розумінні, яку здатні відчувати навіть декотрі з тварин і простолюду, а також усі старші люди й діти.

5. Із мовленого зрозуміло й те, на яких інструментах треба навчати молодь, до програми навчання не варто брати ні флейти, ні якогось іншого інструмента, на якому грають професійні музиканти, наприклад, кіфари або чогось подібного, а користуватися тільки такими, які позитивно впливатимуть на слухачів чи то в музичному вихованні, чи то у вихованні взагалі. Зрештою, флейта — інструмент, що не стільки сприяє розвиткові моральних рис людини, скільки збуджує психічні почуття, тому /223/ й користуватися нею треба в таких випадках, коли видовище, (супроводжуване грою на флейті), може справити на людину скорше очищувальний вплив, ніж здатне її чогось навчити. Додамо до цього й те, що гра на флейті створює певну перешкоду в справі виховання, оскільки при ній виключена можливість розмовляти ¹⁸. Тому наші предки з повним правом викреслили гру на флейті з числа освітніх предметів для молоді, як усунули її з ужитку серед вільних, хоча спочатку гра на флейті була в них у користуванні.

6. Пройнявшись ще більшим завзяттям і духом після того, як набули статків, вони здобули можливість користуватися більшим дозволенням для чеснотливих дій. І коли, почасти ще раніше, а особливо після перських воєн, здобуті нашими предками перемоги сповнили їх гордістю — вони ухопилися за вивчення всіляких предметів, не роблячи між ними ніякої різниці, навпаки, досліджуючи їх. Відтак і ввели були в коло предметів виховання навчання гри на флейті. І в Лакедемоні один хорег ¹⁹ сам грав на флейті серед поставленого ним хору, а в Афінах флейта була в такому вжитку, що на ній уміла грати майже більшість вільних осіб. Це добре видно з тієї програми, що склав Фрасіп, котрий поставив хор для Екфантида .

7. Згодом, однак, на підставі набутого досвіду, флейту вилучено з ужитку, після того як (наші предки) навчилися краще судити про те, що належить до чеснот і що до них не належить. Та сама доля спіткала й решту старовинних інструментів, як, наприклад, петади, барбіти і взагалі ті інструменти (семи-, ^{1341b} трикутники, самбуки) ²¹, гра на яких лоскоче почуття слухачів і вимагає особливої майстерності.

8. Дуже дотепна легенда про винайдення флейти відома з переказів стародавніх. Розповідають, що Афінська, винайшовши флейту, відкинула її убік, бо гра на ній спотворювала обличчя. Це непогане пояснення. Однак справжня причина, звісна річ, полягає в тому, що навчання гри на флейті зовсім не впливає на розвиток інтелекту й розумових здібностей. Адже Афінська в нашому уявленні вважається уособленням науки й мистецтва.

VII. 1. Отже, слід викреслити (із програми) виховання професійне навчання гри на музичних інструментах. Зрештою, під професійним навчанням розуміється підготовка музикантів до змагань. Хто вивчає музику з погляду (такого) знавця, робить це не задля показу власної чеснотливості, а заради того, щоб дарувати втіху своїм слухачам. А така мета вивчення музики — досить обтяжлива, тому-то й поміркуймо, що подібне вивчення — справа не вільних людей, а найманців, і що це вивчення робить із людей ремісників, бо та мета, яку вони мають на увазі, обтяжує. /224/ А ще, коли слухач музики буває грубим, то й виконавець починає підігравати смакам публіки, споганюючи своє тіло усілякими рухами, яких вимагає гра на таких інструментах.

2. Отже, (залишається) розглянути питання, чи слід користуватися усіма ладами й ритмами, чи зробити певний добір? Потім: чи слід здійснити розмежування і для тих осіб, хто займається вихованням юнацтва, чи треба встановити для них якесь інше, спеціальне, третє (за числом) розмежування? Адже музика, як ми бачимо, складається (з двох основних частин): із мелодії та ритмів ²², — причому не можна випускати з уваги, яку дію справляє кожен із цих складників у справі виховання. Нарешті, якій, у цьому відношенні, музиці необхідно віддавати перевагу: чи тій, що гарна мелодією, чи тій, у якої добрий ритм?

3. На нашу думку, дехто із сучасних музикознавців і тих філософів, котрі знаються на цій справі, правильно міркують про багато речей, (що стосуються музики). Ось чому тих, хто бажає докладно ознайомитися з цим предметом, ми можемо відіслати до робіт таких учених, а самі далі поміркуймо про музику, виходячи із загального погляду.

4. Ми приймаємо встановлений деякими філософами поділ, який розрізняє мелодії: етичні, практичні й ентузіастичні ²³. Ті самі філософи визначають далі й природу окремих ладів, що відповідають кожному видові цих мелодій ²⁴, так що одній мелодії притаманна одна природа, іншій — інша. Водночас ми (згідно із вказаним вище) стверджуємо, що музика повинна мати корисне застосування не заради однієї мети, а задля кількох: 1) заради виховання; 2) заради очищення (в даному випадку розуміймо це слово буквально, докладніше ж з'ясуємо це питання у творі «Про поетичне мистецтво») ²⁵. Потім: заради інтелектуальної розваги, тобто задля заспокоєння й розради після виснажливої праці.

^{1342a} 5. Звідси зрозуміло: хоч і можна користуватися всіма ладами, але застосовувати їх однаковою мірою не можна. Для виховання звертаймося до тих ладів, котрі найяскравіше передають моральні поняття, а для решти слухачів можна виконувати практичні й ентузіастичні мелодії. Адже всім, хто (слухає музику), вона сильно вражає душу, причому, залежно від її сили, кожен по-різному її сприймає (більш або менш глибоко), відчуваючи стан жалісливості, страху, а також ентузіазму. Натхнення теж охоплює деяких (осіб) під впливом релігійних співів, оскільки вони збуджують психіку й дарують немовби зцілення й очищення.

6. Те саме відчувають і ті, хто проймається жалісливістю й страхом та взагалі усілякими переживаннями, бо кожне таке переживання притаманне даному індивідові. Всі такі особи немовби /225/ очищаються, тобто відчувають певне полегшення, пов'язане з насолодою. Достеменно так очищувальні співи дарують людям щирі радість. Тому такими ладами й відповідними їм мелодіями слід користуватися акторам ²⁶, котрі виконують музичні партії.

7. Оскільки театральна публіка буває переважно двоякою: половину з них становлять вільні (за походженням) і освічені, а другу половину — звичайні, ненавчені, складені з ремісників і любителів, — то для останньої, з метою надання їй відпочинку та розваг, слід влаштовувати (особливі музичні) змагання й видовища. Подібно до того, як психіка цієї публіки відхиляється убік від природної психіки, так і в музичних ладах трапляється відхилення від нормальних, а в мелодіях спостерігається підвищений шум і суперечне природі забарвлення. Кожен-бо відчуває насолоду від того, що притаманне його натурі; тому й особам, котрі беруть участь у змаганнях в театрі перед такою публікою, треба надати змогу користуватися відповідним жанром музики.

8. Для виховання ж, як мовлено вище, треба користуватися моралістичними мелодіями й відповідними ладами. Таким ладом, як ми сказали, є дорійський. Можна скористатися у вихованні юнацтва також і іншими ладами, коли цього не заперечуватимуть особи, причетні до філософії та музики. Сократ у «Державі»²⁷ (Платона) не має слушності, коли вважає, ніби поряд із дорійським ладом можна залишити хіба що фригійський, тим ^{1342в} більше що він із числа музичних інструментів викреслює флейту. Фригійський лад з-поміж решти має таке саме значення, яке має флейта серед музичних інструментів: і те, й інше збуджує душу і посилює пристрасті.

9. Це й засвідчує поезія: щоб передати вакхічний і тому подібний стан збудження, найчастіше з усіх інструментів використовують флейту, а вакхічна поезія для відповідного виразу використовує з-поміж решти фригійський лад. Дифірамб, наприклад, вважається безсумнівно фригійським, на доказ чого фахівці, що досліджують це питання, наводять багато прикладів, і з-посеред інших таких: Філоксен²⁸, який намагався поєднати свій дифірамб і міфи в дорійському ладі, не спромігся виконати це, але, керований самою природою, знову звернувся до фригійського ладу як найвідповіднішого таким творам.

10. Стосовно ж дорійського ладу, то всі згодні з тим, що йому притаманна найбільша стійкість і що він переважно додає мужності. А ще ми завжди віддаємо перевагу середньому перед крайностями, і, за нашим твердженням, саме до цього середнього й слід прагнути, дорійський лад з-поміж решти якраз і має відповідні риси. Звідси зрозуміло, що молодь належить виховувати /226/ переважно на дорійських мелодіях. Однак розгляньмо подвійну мету, до якої мусимо прагнути: можливе і пристойне; адже кожна людина повинна здебільшого братися за те, що для неї можливе і пристойне. Але і те, й те залежить від певного віку людини. Так, наприклад, людям, стомленим від довголіття, не так легко співати в напружених ладах; таким людям сама природа підказує звернутись до пісень із спокійнішими ладами.

11. Ось чому небезпідставно деякі знавці музики докоряють Сократові за те, що він ладен викреслити з програми виховання²⁹ спокійні лади, вважаючи їх «п'янкими», — не в тому розумінні, що вони справді здатні ввести людину в стан сп'яніння (вони вводять людину скорше в стан вакхічного екстазу), а в тому, що вони позбавлені строгості. Для наступної вікової групи, тобто зрілої, допускаються й ці лади та відповідні їм мелодії. Та коли серед ладів є такий, що личить юнакам, — саме тому, що він сприяє, окрім виховання, розвитку та прищеплює риси добропорядності й чемності, — то треба вивчати і його. А ці вимоги, видається, найкращим чином задовольняв лідійський лад. Отже, зрозуміло, що в справі виховання необхідно користуватися такими засадами: дотримуватися середнього, досягати можливого й прагнути пристойного³⁰.

Примітки

Книга перша

1. Прихована полеміка із Сократом і Платоном. Див.: Xen. Met. 3,4,12; Pl. Polit. 259 с.
2. *Дельфійський ніж* — інструмент, що одночасно правив за ножа і меча; свою назву дістав, мабуть, через використання у дельфійському культі Аполлона.
3. Euz. I.A. 1400.
4. Hes. Ergg.
5. Od. IX 114.
6. II. IX 63.
7. II. XVIII 376.
8. Плектр — невеликі за розмірами інструменти різноманітної форми з дерева, металу, слонової кістки, рогу. Призначалися для створення вібрації струн кіфари.
9. P. 802 (Nancr).
10. Fr. 13.71 Berdr (= fr. I. 71 Diehe).
11. В оригіналі дослівно *gnonai*, тобто «пізнати».
12. Грецьке слово «токос» дослівно означає «приплід».
13. Роки життя і смерті цих авторів невідомі.
14. Тут ідеться скоріше про сиракузького тирана Діонісія Старшого (бл. 432 — 367 рр. до н. е.). У 406 р. він захопив владу в Сиракузах.
15. У рукописному варіанті *horata* (видовище).
16. Можливо, мова йде про Євбула — завідувача афінськими фінансами у сер. IV ст. до н. е.
17. Див.: Геродот II 172.
18. Напр., 22.1 544.
19. Soph. Ai. 293.

Книга друга

1. *Див.*: ENV, 1132633.
2. Пропуск у тексті.
3. *Див.*: Pl. Rp. 462 с.
4. Можливе й інше читання: *eridas* замість *erotas* (розпуста).
5. Пропуск у тексті.
6. Прислів'я приписувалося Піфагорові.
7. *Сиситіями* греки називали спільні трапези.
8. *Агрономія* — нагляд за ринковою площею. *Астиномія* — нагляд за порядком у місті.
9. *Див.*: Pl. Rp. 425 cd.
10. *Ілоти* — перебували на становищі кріпаків у Спарті. *Пенести* — селяни у Фессалії з таким само становищем, що й ілоти.
11. Пропуск у тексті.
12. *Див.*: Pl. Rp. 415 a.
13. *Див.*: Pl. Rp. 451 с. — 452 a. /228/
14. *Див.*: Pl. Legg. 737, de, 740 с, 745 с.
15. Висновок, який, мабуть, випливає з міркувань у «Законах» 626 с, 704 — 709, 842 с-е.
16. Тут існує різночитання; наприклад, *aproysin* замість *apelthonsin* (тобто — вони пішли).
17. *Див.*: Pl. Legg. 737 d.
18. *Див.*: Pl. Legg. 740 b.
19. Роки діяльності Фідона Коринфійського відносяться, ймовірно, до першої пол. VII ст. до н. е.
20. *Див.*: кн. VII.
21. Кінік Діоген, Diog. Laert. VI, 72.

22. Відомості про Фалея Халкдонського містяться тільки в Арістотелевій «Політиці».
23. Мабуть, мова йде про локрійців, що мешкали в Південній Італії.
24. II IX 319.
25. Облога Атарнея, що перебував під владою Євбула, перським полководцем Автофродатом, сталася між 360 та 350 рр. до н. е.
26. *Діофант* — видатний державний діяч у другій чверті IV ст. до н. е.
27. *Гіподам* з Мілета — архітектор-містобудівник сер. V ст. до н. е.
28. Така посада — *polithophylakes* — відома у фессалійській Ларисі; в руках охоронців порядку зосереджувалось урядування містом.
29. Ідеться, мабуть, про піфагорійців, про що свідчить Арістоксен (FHG 11, 278, fr. 19), говорячи, що піфагорійці вважали правильним дотримуватись батьківських звичаїв та законів.
30. Немає точних вказівок на те, про яке з міст із назвою Куми йде мова.
31. Існує інший варіант тексту, за Бернайсом: *hypakhonsin* замість рукописного *archoysin* (що мають владу).
32. *Періеки* — вільні мешканці (крім Спарти) лаконських міст та сіл, що володіли громадянськими, але не політичними правами.
33. Можливо, йдеться про час після завершення Пелопоннеської війни, до битви біля Левктр (404 — 371 рр. до н. е.).
34. Можливо, йдеться про війни другої половини VIII — кінця VII ст. до н. е.
35. Громадянське право греків забороняло жінкам отримувати у спадок майно. За певних обставин (наприклад, за відсутності братів) вони могли тільки зберігати майно небіжчика батька і мали передати його своїм дітям від шлюбу з найближчими родичами. Такі дівчата вважалися дочками-спадкоємицями.
36. Пропуск у тексті.
37. Мова йде про поразку лакедемонців біля Левктр. Ксенофонт (Лас. 1) відносить Спарту до малонаселених міст.
38. Подробиці про описувані події відсутні.
39. Тут існують різночитання, однак без шкоди для змісту.
40. *Див.:кн. III.*
41. Престолонаступництво у Лакедемоні було родовим. За свідченням Єфора (див.: Плут. Lys. 30), уже Лісандр мав намір скасувати царську династію і «вибирати царя з кращих людей».
42. *Навархи* — командувачі флотом.

43. Див.: P1. Legg. 630.

44. Пропуск у тексті.

45. Інші держави, порівняно з грецькими на континенті, вважалися бідними, про що й говорить Ксенофонт (Hell. VI 1, 12).

46. Такі заходи приписуються Лікургові. /229/

47. Мова йде про події 345-го (Третя Священна війна) чи 333 р. до н. е. (висадка спартанського царя Агіса III).

48. Пропуск у тексті.

49. Йдеться, мабуть, про видатних громадян.

50. *Пентархії* — колегії, утворені з п'яти членів ради, — другий після суфетів орган державної влади у Карфагені.

51. Докладніше про це див.: Ar. Ath. Pol. 6 — 12.

52. Залевк Локрський жив у VII ст. до н. е., Харонд — у VI ст.

53. Про Ономакрита Локрського більше відомостей немає. Про поета Фалета, Лікурга і критського законодавця згадують Страбон (X4, 16, 19, 482) і Плутарх (lys. 4).

54. *Філолай* — жив, мабуть, у VII ст. до н. е.

55. Піттак з Мітілени народився у 651 р. до н. е. За Діогеном, правив з 579 по 569 р. до н. е.

56. Андродамант згадується тільки в цьому місці «Політики».

Книга третя

1. Прийнята в число громадян людина — громадянин, що став таким у силу певного законодавчого акту. Однак такі (пожалувані) громадяни не користувалися всією сукупністю прав в Афінах; наприклад, вони не могли бути архонтами і жерцями.

2. *Метеки* — іноземні поселенці у грецьких містах, що не користувалися політичними правами і виконували певні повинності. Становище громадян однієї держави у час їхнього проживання в іншій регулювалося угодами, що укладалися між грецькими державами. Сам Арістотель жив в Афінах на правах метека під покровительством такої угоди, укладеної між Афінами та Македонією.

3. Покровитель, що обирався метеками із середовища повноправних громадян, посередник між метеком і державною владою (*ερ.* — простат).

4. До громадянських списків афінян вносили після досягнення ними 18-річного віку.
5. *Горгій* — ритор і софіст. Його іронічне зауваження про громадян Лариси — гра слів: *Larisaioi* — громадяни Лариси; *larisopoioi* — майстри виготовлення казанів.
6. Вигнання тиранів — 510 р. до н. е. Реформи Клісфена — 508 — 507 рр. до н. е.
7. *Парастат* — керівник напівхору, немовби асистент корифея, керівника всього хору.
8. Eur. Fr. 16 (Nauck) з утраченої трагедії «Еол» (мабуть, з такими словами звертався цар Еол до своїх синів).
9. *Ясон* — тиран фессалійського міста Фери (IV ст. до н. е.).
10. Тут існує різночитання: *amphogetera* (у Бернайса) замість *amphotera* (двояко).
11. Пропуск у тексті.
12. *Інарх* — начальник кінноти; *стратег* — командувач піхоти; лохаг — командир невеликого загону піхоти (лоху); *таксіарх* — командир підрозділу піхоти.
13. П. IX 646 — 648.
14. Сукупність громадянських прав становила в Афінах честь (*time*) громадянина: право отримувати посади, бути суддею, брати участь у виборах урядовців, право на шлюб з афінянками, право володіння нерухомим майном; право здійснювати громадські жертвоприношення.
15. Екзотеричними творами Арістотеля називаються (на противагу акроаматичним) твори, не призначені спеціально для учнів філософа, тобто спрямовані на широке коло читачів. /230/
16. Термін *політія* зазвичай уживався для характеристики республіканського устрою, переважно демократичного.
17. EN V6.
18. *Епігамія* — право на шлюб між громадянами двох держав, що стверджувалося особливою угодою.
19. Платон стверджує інакше (Legg. 670 c): «Натовп сміховинно міркує, ніби здатен розрізнити, що гармонійно і що ні...»
20. Слова «всякого віку», можливо, були внесені у текст згодом.
21. Скажімо, у змаганнях з атлетики, гімнастики тощо.
22. *Антисфен* (бл. 444 — бл. 365 рр. до н. е.) — Сократів учень, керівник школи кініків.
23. П 391; слів «влада смерті у моїй волі» немає в тексті «Іліади», що дійшов до нас.
24. *Див.*: Алкей fr. 32 a Bergk (=fr. 108 Lobel); fr. 37 b Bergk (=fr. 109 Lobel).
25. *Див.*, напр.: PL Polit. 294 b.

26. Див. про це: Diod. I. 82, 3.
27. В Епідамні й Опунті були олігархічні форми правління.
28. Дослівно: закон — розум без прагнень (інстинктів).
29. II. X 225.
30. II. II 372.
31. Тут існує різночитання: *haytois* замість рукописних читань *aytoys* (самих) чи *aytoy* (його).
32. Тобто тими, що належать до події (чи третього нормального виду державного устрою).

Книга четверта

1. І до тих, і до других дослідників Арістотель, мабуть, відносив Платона.
2. Про відмінності між державним устроєм і законами див. також: PL Legg. 678 a, 735 a.
3. Платон.
4. Ці слова визнані (Зуземіль, Іміш) пізнішою вставкою.
5. Ці слова розуміють по-різному; так, одні ототожнюють заможних з озброєними, злидарів із неозброєними, неозброєних — із злидарями.
6. У попередніх книгах цього немає. Про частини держави див. VII 8.
7. Декотрі вчені (напр., П'єр де ла Раме) викреслюють з тексту слова *e koinen tin 'amphoin*.
8. Тут, мабуть, Арістотель має на увазі Платона (Polit. 291 d).
9. Див., напр., III 1.
10. Див. II 369 в — 371 є.
11. Потім у тексті, видається, незначний пропуск, що відтворюється приблизно так: «Це — п'ятий складник держави; шосту частину становлять жерці».
12. На думку декотрих учених (Зуземіль), третій вид демократії полягає у тому, що за нього посади обіймають громадяни бездоганного походження, тобто ті, у кого обоє батьків — громадяни; за четвертого ж виду демократії допускається можливість обіймати посади тим, у кого тільки хтось із батьків — громадянин.
13. Див. II, II 204.

14. Тут існує різночитання: *kai ten eklesian* замість рукописного *kai ten pohteian* (і громадянству).
15. Такі династії існували в Еліді і в деяких беотійських містах.
16. Pl. Legg. 712c.
17. Тут під найправильнішим видом державного устрою розуміємо так звану політію. Існує інша думка (А. Доватур): справжня (або істинна аристократія). /231/
18. Люди, пов'язані узами гостинності, зазвичай ламали навпіл якийсь предмет (каблучку, печатку), аби потім самі, і їхні нащадки, прикладаючи половинки, могли упевнитися в існуванні між двома сім'ями стосунків гостинності.
19. Мова йде про лакедемонських геронтів.
20. *Есимнети* — надзвичайні урядовці з широкими повноваженнями. їх обирали у грецьких державах в найдавніші часи.
21. Див., напр.: EN 1101 a 1411153 b g. сл.
22. *Фокілід* — ліричний поет, родом з Мілета, що жив у середині VI ст. до н.е. Fr. 12 Bergk (=fr 12 Diehe).
23. Тобто поміркованих форм демократії та олігархії.
24. Афінська і Спартанська.
25. Дослівно: «ті, хто раніше урядовав». Ці слова декотрі з учених беруть у квадратні дужки. Можливо, автор має на увазі Александра Македонського.
26. В Афінах громадяни при досягненні ними 20 років вносилися до особливого «списку» народного зібрання» і з цього моменту користувалися всіма громадянськими правами, за винятком обіймання посад у сенаті, що допускалося з 30-річного віку.
27. Тут єдина згадка про Телекла.
28. Існує різночитання: *te klerotoi* (Ньюмен) замість рукописного *e klerotoi* (чи за жеребом).
29. *Пробули* утворювали в деяких державах раду, яка мала обов'язок складати законопроекти, що подавалися на вирішення народним зборам. Номофілаки (тобто охоронці закону) в Афінах були зобов'язані стежити за тим, щоб на обговорення не виносився жоден закон, який би шкодив державі, і переслідувати осіб, що пропонували такі закони.
30. Слово «політія» вжито тут у розумінні «конституційна держава».
31. Обов'язком хорегів в Афінах було влаштування і навчання на свої кошти одного з хорів, які брали участь у змаганнях під час деяких свят (зокрема хорів і для драматичних видовищ). Хорегом призначали громадянина, котрий володів певним статком.
32. *Гінекономи* — урядовці, що стежили за поведінкою жінок, особливо під час релігійних та громадських свят. *Педономи* головували на гімнастичних вправах дітей і стежили за їхнім вихованням.

33. *Сітометри* міряли хліб на громадських роздачах.

34. Пропуск у рукописах.

35. Для розуміння перелічених Арістотелем способів заміщення посад наводимо складену Зуземілем таблицю:

I. Всі. II. Декотрі. III. Почасти всі, почасти декотрі.

а) з усіх; б) з декотрих; с) почасти з усіх, почасти з декотрих; а) з усіх; б) з декотрих; с) почасти з усіх, почасти з декотрих; а) з усіх; б) з декотрих; с) почасти з усіх, почасти з декотрих:

1) за вибором; 2) за жеребом; 3) почасти за вибором, почасти за жеребом; 4) за вибором; 5) за жеребом; 6) почасти за вибором, почасти за жеребом; 7) за вибором; 8) за жеребом; 9) почасти за вибором; 10) за вибором; 11) за жеребом; 12) почасти за вибором, почасти за жеребом; 13) за вибором; 14) за жеребом; 15) почасти за вибором, почасти за жеребом; 16) за вибором; 17) за жеребом; 18) почасти за вибором, почасти за жеребом; 19) за вибором; 20) за жеребом; 21) почасти за вибором, почасти за жеребом; 22) за вибором; 23) за жеребом; 24) почасти за вибором, почасти за жеребом; 25) за вибором; 26) за жеребом; 27) почасти за вибором, почасти за жеребом.

36. За Шенгелем, доповнення таке: *e hairesi e kleroi e*.

37. Тюрю викреслює з тексту слова: «або одні за вибором, другі за жеребом».

38. Пор. Ar. Ath. Pol. 57,3: «...коли... хтось, перебуваючи у вигнанні за справи, з яких можливе примирення, звинувачується в тому, що вбив і поранив ще когось, — того судять біля святилища Фреата, а захищається він, під'їхавши до берега на човні». /232/

Книга п'ята

1. Тут існують різночитання: *hen ti*, або *eti*, або *hotioyn*.

2. Можливе й інше прочитання: *pantos* замість *panton* (з усіх).

3. Історик Ефор повідомляв, що Лісандр хотів скасувати спадкоємну царську владу Гераклідів у Спарті (див.: Plut. Leg 30, Diod XIV 13). *Павсаній* — спартанський цар (408 — 394 рр. до н. е.).

4. *Філархи* — особи, що стояли на чолі філів і утворювали таємну раду.

5. Декотрі вчені (Бекер) відкидають з тексту слово «був».

6. Можливе й інше читання: *fanantia* замість *tauta* (ці якості).

7. В деяких рукописах *aporoi* (злидарі), в деяких — *eyporoi* (заможні), а в деяких — *aporoi kai aporoi* (заможні й злидарі).

8. Німейр вносить поправку: *aytoys* замість *alleloys* (один з одним).

9. Ймовірно, йдеться про переворот на Родосі в 390 р. до н. е., коли «родосці — лаконофіли — повстали проти демократії і вигнали з міста прихильників афінян» (Diod. XIV 97).

10. Лікоть — близько 38 — 46 см.

11. *Битва «сьомого дня»*, тобто яка відбулася на сьомий день після повного місяця. Плутарх (De vert. Mul. Mul. 5) стверджує, що на сьомий день після повного місяця, інші — що в час повні (520 р. до н. е.).

12. Мова йде про Пелопоннеську війну, в якій брали участь за списком громадяни трьох вищих класів (четвертий клас — фети — гоплітами не служили).

13. Місто Орея (чи Гестієя) на Евбеї перебувало на початку IV ст. до н. е. у сфері впливу Спарти і мало олігархічний устрій. Близько 377 р. до н. е. Орея звільнилася від впливу Спарти; до цього часу, мабуть, належить зміна олігархічної конституції і встановлення в місті демократії.

14. *Візантій* — мегарська колонія, заснована у 658 р. до н. е. на європейському березі протоки Босфор. Подробиці подій, про які згадує Арістотель, невідомі.

15. Йдеться про вигнання тирана Фрасібула (VI ст.). Іноземці та найманці були привезені до Сиракуз братом Фрасібула Гелоном у кількості 10 тис. чол. За Фрасібула їх було 8 тис. (Diod. XI 72 сл.). Збройне зіткнення відбулося в 462 р. до н. е.

16. А далі йдуть слова до п. 12., які одні вчені викреслюють з тексту, інші переставляють в інше місце.

17. Проксен був зобов'язаний виявляти прихильність до громадян іншої держави (функції проксена були близькі до функцій нинішніх консулів).

18. Інших відомостей про тирана Фокса у нас немає.

19. Коли відбулися описані події, невідомо.

20. *Триєрарх* — капітан триєри (військового судна з трьома рядами весел) або, як це було в Афінах, громадянин, що опоряджував за свій рахунок триєру і командував нею.

21. Тут ідеться, мабуть, про Гераклею Понтійську, мегарську колонію на південному березі Чорного моря, засновану в середині VI ст. до н. е.

22. Мабуть, Арістотель говорить про Куми в Еоліді.

23. Державні повинності (так звані літургії) виконувалися заможними громадянами (оснащення триєри і добір команди для неї, покриття витрат на постановку хору для драматичних вистав тощо).

24. Притан у Мілеті, мабуть, був головним урядовцем (що зайняв місце попереднього царя).

25. «Поводирями» (захисниками) народу називалися вожді демократичного угруповання.
/233/

26. *Пісістрат* — афінський тиран (бл. 600 — 527 рр. до н. е.), захопив спочатку владу в Афінах у 560 р. Двічі він позбувався влади і двічі знову захоплював її. *Феаген* — мегарський тиран (друга пол. VII ст. до н. е.). *Діонісій Старший* — див. прим. 14 до кн. 1. *Дафней* — противник Діонісія Старшого, один із сиракузьких полководців. Про подробиці описуваних Арістотелем подій див.: Diod XIII сл.

27. Йдеться про перехід від поміркованої демократії до радикальної.

28. Тобто чвари між олігархами.

29. Див. прим. 21.

30. *Василіди* — знатний рід, що правив в Ерітрах після скасування царської влади.

31. Такі політичні товариства (гетерії), головним чином олігархічні, мали на меті повалення демократії.

32. Декотрі перекладають: «починають зазіхати на майно приватних осіб».

33. Гіпарин, один із визначних сиракузців, був тестем Діонісія Старшого.

34. Декотрі (Ньюмен) вважають, що тут ідеться про афінського полководця Харета, і відносять факт до 367 р. до н. е.

35. Місце не зовсім зрозуміле. Даний варіант перекладу узгоджується із варіантом Річардса.

36. Існують різночитання: *(ton) pollon* або *pollon* (багато).

37. Тобто прагнуть до такого урядування, коли коло правлячих осіб ще менше за кількістю, ніж при олігархії.

38. *Алевади* — рід правителів у Фессалії.

39. Див. прим. 21.

40. «Однаковими» називалися у Спарті громадяни, що отримували виховання за державний рахунок, брали участь у громадських трапезах і жили за законами Лікурга. Тільки вони були повноправними громадянами і представляли власне Спартанську державу.

41. Йдеться про спартанського царя Агесілая II (бл. 444 — бл. 360 рр. до н. е.) і Павсанія (див. прим. 3).

42. Мова йде про другу Месенську війну (кінець VII ст. до н. е.), коли, за словами Павсанія (IV 186 i-2), «у Спарті був неврожай, що викликало невдоволення». *Тиртей* — поет (друга пол. VII ст. до н. е.), можливо, ватажок спартанців під час другої Месенської війни.

43. Йдеться не про царя Павсанія, а Павсанія — головнокомандувача під час перських воєн (500 — 449 рр. до н. е.). *Аннон* — визначний карфагенський аристократ, що мав у своєму розпорядженні сили, які переважали сили держави. Про змову Аннона див.: ust. XXI. 4.

44. Пропуск у тексті.

45. Точна дата зміни державного устрою у Фурціях невідома. Зуземіль відносить її до часу після 411 р. до н. е.
46. Після самогубства своєї першої дружини Діонісій Старший, сиракузький тиран, одружився одночасно з двома жінками; одна з них була Доріда, дочка Ксенета, аристократа з Локрів Епізефірських (у Південній Італії). Від неї у Діонісія був син Діонісій Молодший. Коли в 357 р. до н. е. Діонісія Молодшого прогнав із Сиракуз Діон, він поїхав у Локри, де й установив тиранію.
47. Такі радники (симбули) ймовірно, були схожі на колегію, котра готувала закони та декрети, що подавалися на обговорення й затвердження народного зібрання.
48. В аристократіях та олігархіях.
49. Тобто представники могутніх знатних родів.
50. У деяких рукописах слова «в монархіях» відсутні. /234/
51. Йдеться про передачу грошей урядовцями, у котрих закінчуються повноваження. *Konii* — копії актів передачі. *Лохи* — військові підрозділи, атакож об'єднання громадян на основі економічних інтересів — вони нагадували акціонерні товариства.
52. У деяких рукописах після слова *phieos* йдуть слова *me strategikos de*.
53. Арістотель, можливо, має на увазі Афінську державу.
54. Декотрі вчені (Шпенгель, Іміш) виключають з тексту після слів «свобода ж» слова *kai ison* (і рівність).
55. Fr 883 (Nauck).
56. *Фідон* — аргоський цар (VII ст. до н. е.). *Фаларід* — тиран в Акраганті (у 2-й пол. VII ст. до н. е.). *Кінсел* захопив тиранічну владу в Коринфі в 657 р. до н. е. Пісістрат — див. прим. 26.
57. *Кодр* — міфічний афінський цар. *Кір* — засновник (з 558 р. до н. е.) держави Ахеменідів; за словами Геродота (107 слл.; III 82), визволив персів від іга мідійців. Молоси — плем'я, що, згідно з переказом, перейшло з Фессалії в Епір.
58. Про змову Гармодія й Арістогітона в Афінах див.: Hdt. VI; 123 Thuc. 120; VI 54; Ar. Ath. Pol. 18.
59. *Павсаній* — один з особистих охоронців Філіпа. Філіп був убитий у 336 р. до н. е. *Амтал* — знатний македонець, дядько Клеопатри, дружини царя Філіпа.
60. *Амінта II* — македонський цар (392 — 390 рр. до н. е.) *Дерда* — правитель Елімеї — край у Верхній Македонії).
61. *Євагор* — цар кіпрського міста Саламіна з 410 р. до н. е.
62. *Архелай* — македонський цар (правив у 413 — 399 рр. до н. е.).
63. *Арабей* — правитель Лінкестиди (край у Верхній Македонії). Згадуваний тут *Амінта* — майбутній македонський цар Амінта III (правив у 389 — 383 і 381 — 369 рр. до н. е.).

64. *Kotis* — цар одрисів і володар усієї Фракії, вбитий у 358 р. до н. е.
65. *Пенфіліди* — рід правителів у Мітілені.
66. У деяких рукописах — *periiontas*.
67. Згадуваний тут Дарій — старший син Ксеркса. Згідно із Ктесієм («Перська історія», 29 — 30), Юстином (III і) та Діодором (XI 69), Артапан (чи Артабан), Ксерксів улюбленець, убив спочатку Ксеркса, а потім викликав підозри Артаксеркса проти Дарія і покінчив з останнім.
68. *Сарданапал* — ім'я останнього асирійського царя у багатьох стародавніх авторів.
69. Говорячи про міфологів (оповідачів), Арістотель має на увазі, головним чином, Ктесія — грецького історика, сучасника Геродота, Гіпократа, Ксенофонта (головний твір — «Історія Персії»).
70. *Кір* (див. прим. 57) керував повстанням персів проти мідійців та їхнього царя Астіага, що доводився йому дідом.
71. *Амадок* — володар одрисів у Фракії наприкінці V ст. до н. е.
72. *Аріобарзан* — перський сатрап (з 387 р. до н. е.) у Даскільї на Пропонтиді; взяв участь у повстанні сатрапів проти царя, був зраджений своїм сином Мітридатом і розп'ятий на хресті в 362 р. (див.: Хен. Суг. УІІІ 8, 4).
73. Див.: Etgg. 25.
74. *Феопомп* правив у Спарті у 2-й пол. VIII ст. до н. е.
75. *Періандр* правив у Коринфі з 627 по 585 р. до н. е.
76. Інший варіант: *he te* замість рукописного *me te* (аби не утримувати охорони).
77. Коринфські тирани Кіпселіди посилали дари в Дельфи й Олімпію. Олімпіон, храм Зевса Олімпійського в Афінах, почав будувати Пісістрат, а продовжив будівництво його син Гіпій, але не довів до кінця. Полікрат, самоський тиран (правив у /235/ 532 — 523 чи 522 рр. до н. е.), прикрасив місто низкою будов, найвідоміші з них — розкішний храм Гери і водопровід, що постачав водою місто.
78. Декотрі вчені вважають, що читати слід *allelois* замість *heaytois* чи *kai tois allots* (поправка Шпенгеля).
79. Декотрі вчені викреслюють з тексту *toy doken* (очевидно), *phrontidzein* (дбати).
80. Напр., Гелон у Сиракузах (див.: Diod. XI 26, 5), Мікіф, тиран Регію (див.: Diod XI 66).
81. Мабуть, найзнатніші з городян.
82. Арістотель має на увазі, ймовірно, Діонісія Молодшого, тирана Сиракуз (правив з 367 по 344 рр. до н. е.) та Ніокла, тирана кіпрського міста Саламіна
83. Fr. 85 ДК 18, 170.
84. Замість рукописного *kalos* (прекрасно) прийнято читання *haplos* (просто).

85. З 670 по 570 р. до н. е.

86. З 657 по 582 р. до н. е.

87. Див. прим. 26.

88. Перша сиракузька тиранія (Гелон та його наступники) тривала з 491 по 473 р. до н. е.

89. *Див.*: Pl. Rp VIII, IX.

90. Декотрі вчені невпевнені у правильності перекладу Арістотелевих тверджень про Платонові міркування.

91. Ближче не відомий.

92. Згідно з версією Зуземіля, Харілай (чи Харіл) змінив у Спарті під час подорожі Лікурга на Крит монархічне правління на тиранію.

93. Йдеться про Сократову думку.

94. *Див.*: Pl. Rp. 551 d.

95. Арістотель має на увазі державні перевороти в олігархіях.

96. *Див.*: Pl. Rp. 559 d.

Книга шоста

1. *Див.*: Pl. Rp. 557 а сл.

2. Декотрі учені викреслюють з тексту слова *e oligakis* (чи кілька разів).

3. Йдеться про винагороду за участь в народному зібранні і в суді.

4. Народ означає тут «народне зібрання».

5. Всі наступні, до кінця розділу, слова Іміш, слідом за Зуземілем, бере у квадратні дужки.

6. Замість «не встряючи в чужі діла» можна перекласти також «і не прагнуть чужого».

7. Декотрі з учених (Зуземіль) розуміють це місце так, що на посади обирають людей, котрі можуть завдяки своїм матеріальним засобам належним чином виконувати службові обов'язки.

8. *Оксил* — легендарний цар Еліди.

9. Декотрі вчені (Зуземіль) приймають інше читання: *en tais toiaylais demokratiais* замість рукописного *en tais demokratikais ekklesiais* (демократичних народних зібраннях).
10. В Кірені спочатку був монархічний устрій, а потім, наприкінці V ст. до н. е. була впроваджена демократія. Зміна ця супроводжувалася великою смутою. Див Diod XIV 34.
11. Про реформи Клісфена див.: Hdt. V 66, 69 — 73; VI 131; Ar. Ath. Pol. 20 — 22, 1.
12. Поряд із писаними законами, греки надавали велике значення законам, які називалися у них *agraphoi nomoi* (неписані закони); ці закони, що встановлювали природне /236/ право, вважалися законами божественного походження; їх не можна було порушувати, навіть якби вони суперечили законам писаним.
13. Поправка Іміша: *k'an* (адже) замість рукописного *ean* (якщо).
14. Див. прим. 23 до кн. 5.
15. Тобто із легкоозброєних.
16. *Агрономи* завідували міськими угіддями, *ілори* — лісами.
17. *Аподекти* — досл. «приймачі».
18. Пропуск у тексті.
19. Тут різночитання: *(pros) er (t) etai* — Іміш; *dieretai* (відокремлюються від) — рукописний варіант.
20. *Стратеги, гіпархи, таксіархи, лохаги* — див. прим. 12 до кн. 3. *Полемарх* — в Афінах третій із дев'яти архонтів, що стояв на чолі збройних сил держави; у Спарті — командир мори, загону з 400 чоловік; у Фівах — начальник збройних сил Беотії. *Триєрархія* — командування триєрою (див. прим. 20 до кн. 5). *Навархія* — командування флотом. *Філархія* — командування загонами кінноти.
21. *Ефтини* — контролери; *логісти* — рахівники; *екзетасты* — ревізори; *синегори* (досл. «ті, що говорять разом») в Афінах — помічники логістів.
22. *Ієропей* стежили за жертвоприношеннями; вони не були охоронцями храмового майна. *Наофілаки* — охоронці храмів.
23. *Гінекономія* — див. прим. 32 до кн. 4. *Номофілакія* — див. прим. 29 до кн. 4. *Гімнасіархія* — управління гімнасіями (громадськими місцями для тілесних вправ, а також для філософських і політичних бесід).

1. Згідно із рукописним читанням.
2. Is. Ep. VI 11.
3. Див.: Pl. Meno 71 e.
4. Згідно із рукописним читанням.
5. Йдеться, мабуть, про Ясона, ферського тирана.
6. Тобто ізольовано.
7. Без рукописних слів: *kai tois anthropos* (і для людей).
8. У розумінні кількості населення.
9. Стадій — близько 189 м (за Геродотом).
10. Стентор — оповісник в «Іліаді».
11. Одна з обіцянок у «Політиці», що залишилася невиконаною.
12. Без *kai*, що дозволяє інакше розуміти смисл слів.
13. Див. прим. 34 до кн. 2.
14. Тобто Геракла Понтійська.
15. Див., напр.: Pl. Rp. 375 c.
16. *Архілох* — поет другої пол. VII ст. до н. е., уродженець острова Парос. Fr 67 Bergk.
17. Eur. Fr 975 (Nauck).
18. Уривок з невідомої трагедії, fr. 78 (Nauck).
19. В «Економіці» Арістотеля проводиться протилежна думка (I i, 1343 a 10): «Поліс являє собою сукупність будинків, землі і майна, що є достатніми засобами для благополучного життя».
20. Декотрі читають *amphotera* замість *amphoterois* (одним та другим).
21. Ймовірно, мова йде про історика 2-ї пол. V ст. до н. е. Антіоха Сиракузького.
22. Тобто Лацій, Кампанію і Луканію.
23. Мова йде головним чином про Платона. /237/
24. Ця обіцянка, по суті, залишилась невиконаною.
25. Обіцянка не виконана.
26. Декотрі вчені перекладають *homalotes* як рівнина.

27. Коментатори так зображують це розташування:
28. Арістотель має на увазі винайдення катапульт в Сиракузах при Діонісії Старшому.
29. Тобто на ринковому майдані. 30. *Див.*: EN III. 6, 1113 а. 15.
31. Розуміймо: і необхідні для щастя держави.
32. *Скілак* — грецький географ і мандрівник 2-ї пол. VI — поч. V ст. до н. е. Йому приписувався твір «Перікл». Про Скілака *див.*: Hdt. IV 44.
33. Прийнято читання *poiesasa ditton toi genei tayta* («та сама істота за своїм походженням двояка»).
34. Пропуск у тексті.
35. В рукописі *e pason e tois dyoin* — «або всіма, або обома».
36. Мова йде про лакедемонців та критян.
37. Ніде більше про нього не згадується.
38. *Див.*: Hes. Ergg. 170.
39. Пропуск у тексті.
40. На полях окремих рукописів приписаний справжній текст оракула: «Не зжинай сівби зеленої».
41. Тобто про виховання дітей.
42. Дехто замість *eton* (роки) приймає читання *ethon* (звичаї). Тут йдеться, звісно, про усталені звичаї.
43. Тут різночитання: *hsykhron* (дрібні) або *mikron* (невеличкі).
44. *Див.*, напр.: Pl. Legg. 792 b.
45. Рукописне читання *apelaunein*. Дехто сприймає *apolayein* засвоювати.
46. Тобто кому більше 21.
47. Йдеться про сатирові вистави.
48. Гр. *methe* (досл. «сп'яніння») у власному розумінні слова означає ту частину бенкету, коли піднявся настрій і починали пити нерозбавлене вино. Вік, про який іде мова, — 21 рік.

1. Тобто читання і письмо.
2. В тому вигляді, в якому вірші наводяться Арістотелем, їх немає в тексті гомерівських поем, що дійшли до нас.
3. Od. XVII 585.
4. Od. IX 7.
5. Обіцянка залишилася невиконаною.
6. Йдеться, ймовірно, про племена, що жили в Малій Азії.
7. Що робилося у вихованні атлетів.
8. Інші предмети — читання, письмо, музика, малювання.
9. Починаючи з цього розділу, Арістотель, можливо, переніс у кн. VIII «Політики» міркування із свого спеціального трактату про музику.
10. Див.: Vasch, 381.
11. *Мусей* — міфічний поет.
12. *Олімп* — легендарний представник найдавнішої інструментальної музики у греків (особливо гри на флейті). /238/
13. Арістотель, мабуть, має на увазі різноманітні варіанти іонійського та лідійського ладів, які Платон (Рр. 398 е) характеризує як притаманні застільним пісням, що розманіжують душу.
14. Йдеться про піфагорійців.
15. Напр., Платон у «Федоні».
16. *Архіт з Тарента* — сучасник Платона, філософ-піфагорієць, математик, полководець і політичний діяч.
17. За Імішевим доповненням, заперечна частка надає реченню іншого змісту.
18. Іноді *logos* сприймають у розумінні «голос» чи «спів».
19. Див. прим. 31 до кн. 4.
20. *Еквантид* — — один з найдавніших представників аттичної комедії (сер. V ст. до н. е.).
21. *Петада* — різновид лідійської ліри: струнний інструмент на кшталт ліри, але більший за неї із міцнішими струнами. *Семикутники*, *трикутники* — інструменти, схожі на арфу, із струнами однакової товщини, але різної довжини. *Самбука* — інструмент, запозичений греками з Єгипту.

22. Тобто з поєднання всіх складників, що належать до мелосу (пісні в супроводі музичного акомпанементу), за винятком ритму.
23. Тобто мелодії, що діють на наші моральні риси, мелодії, що збуджують нашу діяльність, і мелодії, що викликають у нас стан захоплення.
24. За Тирвітовою поправкою, замість *meros* слід читати *melos*. Етичним мелодіям відповідає фригійський, практичним — можливо, гіпофригійський лад.
25. Обіцянка в тексті «Політики», що дійшов до нас, не виконана.
26. За Шпенгелевою поправкою, перед *theteon* вставляємо слово *khresthai*.
27. Див. 399 а.
28. *Філоксен* з Кіфери, автор дифірамбів, жив у 435 — 380 рр. до н. е.
29. За Імішевою поправкою, *eis paidian* замість *paideian*.
30. Середньовічний перекладач «Політики» на латинську мову Вільгельм фонн Мербеке (XII ст.) зауважив: «Продовження цієї праці я ще не знайшов у грецькому оригіналі».